२२ रामपूर्वतापन्युपनिषत्		—	२३२
२३ रामोत्तरतापन्युपनिषत्		—	२७४
२४ हनुमदुक्तरामोपनिषत्		—	२८४
२५ सर्वोपनिषत्सार	—	—	३०१
२६ हंसोपनिषत्	—	—	३१०
२७ परमहंसोपनिषत्	—	—	३२०
२८ जाबालोपनिषत्	—	—	३२७
२९ कैवल्योपनिषत्	—	—	३५२

ॐ

शिर उपनिषत्।

ओं देवा ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति। सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासी-

---

रुद्राध्यायोऽथर्वशिरः सप्तखण्डो ह्यथर्वणः।
शिरो भित्त्वा यतो जातं ततोऽथर्वशिरः स्मृतम् ॥

योगमारूढस्य महत्पदमारुरुक्षोर्मुनेर्देवादिकृतविघ्नसम्भावनागम्यार्थोपदेशापेक्षा च स्यात्; अतो विघ्ननिवृत्तये उपदेशाय च रुद्रस्तुतिरारभ्यते। किञ्च योगोऽपि तत्प्रसादं विना न सिध्यति। तथा च स्मृतिः।

"न सिध्यति महायोगो मदीयाराधनं विना।
मत्प्रसाद-विहीनानां मन्निन्दापरचेतसाम्।
पशूनां पाशबद्धानां योगः क्लेशाय जायते।
सन्त्यज्याम्बां शिवेनोक्तां पूजां सन्त्यज्य मामिकाम्" ॥ इति।

तत्प्रसादे च निर्विघ्नसिद्धिरुक्ता।

"युञ्जन् सततं देवि। सर्वलोकमयं शिवम्।
मद्ध्यानासक्तचित्तस्य तुष्यन्ति सर्वदेवताः ॥
तस्मात् सम्पूज्य युञ्जीत मत्प्रसादेन खेचरि।
अन्यथा क्लिश्यतेऽत्यर्थं न सिद्धिर्जन्मकोटिभिः ॥ इति।

अमृतबिन्दौ, "रुद्राराधनतत्परश्च" इति। तस्मात् रुद्राराधनस्य योगसिद्ध्यङ्गत्वेनोक्तत्वात् सिद्धिमिच्छता रुद्रोऽप्यवश्यं सेव्य इति रुद्रस्तुतिरारभ्यते, ओं देवा इति। आप्यायिकाविद्यास्तुत्यर्थाः 'देवा' इन्द्रियाणि इन्द्रादयो वा 'स्वर्ग

वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति। सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्, दिशश्चान्तरं प्राविशत्, सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोऽहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहम् अधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रञ्च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव, सर्वेभ्यो मामेव

मस्तकमिति कैलासं वा ऋषिभिर्द्रुत 'रुद्रम्' आत्मानम् उमापतिं वा। 'आसीत्' व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः। 'वर्त्तामि' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'च' शब्दो समुच्चये 'अन्तरादन्तर' गुह्याद्गुह्य प्रविष्ट 'दिशो व्यन्तर' जातावेकवचन, दिशां विविधम् अन्तरम् 'प्राविशत्' प्राविशम्, सर्वात्मा सर्वव्यापी च बभूवेत्यर्थः। 'अपुमान्' नपुंसकम्। 'पुष्करं' पद्मं, 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः। ओषधौ द्वीपविहग तीर्थं रोगोरगान्तरे' इति विश्वः। अत्रैव 'सर्वं' भासा व्योममेव, स इति सोऽहमेव सर्वात्मकोऽपि व्योमवत् व्योमात्मता गुहाकृतां न जहामीत्यर्थः। व्योमशब्दोऽकारा-

स सर्वः समा यो मां वेद स देवान् वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन सत्यं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा। ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन्, ते देवा रुद्रमपश्यन्, ते देवा रुद्रमध्यायन्, ते देवा ऊर्द्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥

न्तोऽयम्। तर्हि त्वमुत्कृष्ट, अन्ये अपकृष्टा इति ब्रह्मणि वैषम्य स्यात्? अत आह, सर्वे समा इति। 'समा' तुल्या मत्तो भेदकैर्विशेषै रहिता, तेन मत्तोऽन्यन्नास्तीति कथमुत्कर्षापकर्षसम्भव इति भाव। ऐक्यज्ञानफलमाह, यो मामिति। साङ्गानपि वेदेत्यनुषङ्ग, ब्रह्म ब्राह्मणैस्तर्पयामीत्यग्रतनेन सम्बन्ध। 'ब्रह्म' वेद, स ह्यभ्यासेन तृप्तो भवति, तदुक्तं, "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" इति। 'गां' स्त्रिय 'गोभि' पुम्भि, गोशब्देन लिङ्गमेव विवक्षित न सुरभित्वमनुगतश्च जाति। 'ब्राह्मण्येन ब्रह्मतेजसा 'हवि' ओदनादि, 'हविषा' संस्कारकेण सर्पिरादिना पित्राद्यायु पुत्राद्यायुषा, सत्येन 'सत्य' सत्यवादी, सत्यवादि दर्शनेन तृप्तो भवति। एव धार्मिको धार्मिकस्य स्वेनेति यत्तृप्तिहेतुस्तत्तदेव तेज। तदुक्तम्।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भाव।
यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकार" ॥इति।

"यद्यद्विभूति मत्सत्त्वम्" इत्यादि च॥

'रुद्रमपृच्छन्' तात्पर्येण पारमार्थिकं रूपं पुनरपृच्छन

ओं यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्य्यस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो०
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भूस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च महस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै वै नमोनमः

'भगवन्' यथाभूतं आलपन्त, ततो ध्यालपन्त, तत एवैः स्तुवन्ति स्म ॥ १ ॥

ततो ब्रह्म विष्णु स्कन्देन्द्राग्नि वायु सूर्य्य सोमाष्टग्रहाष्ट०

यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चामृतं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाकाशं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्थूल तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कृष्णं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कृत्स्न तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सत्यं तस्मै वै नमोनमः
यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥२॥

भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धस्त्वं शान्ति

प्रतिमन्त्र भूर्भुव स्व पृथिव्यन्तरिक्ष दिवम् तेज आकाश-काल यम मृत्वमृत -विश्व स्थूल सूक्ष्म शुक्ल कृष्ण कृत्स्न सत्य सर्व रूपे देक विश्वत्पर्य्याये अस्तुवन् अत्र यमपर्य्यायानन्तरमन्तक पर्य्यायोऽपि पठनीय, तेन मत्मना मन्त्राचर-सङ्ख्यया द्वाविंशत् पर्य्याया भवन्ति ॥ २ ॥

त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम्। अपामसोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदामदेवान्। किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः। किमुधूर्त्तिरमृत मर्त्यस्य सोमसूर्य्यपुरस्तात् सूक्ष्मः पुरुषः। सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन

ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं, विराड्रूपेण स्तुतिमाह, भूरिति। 'आदि' पादौ 'मध्यम्' उदरम्, ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं 'त्रिधा युक्त' सदसद्रूपेण, 'त्रिधा युक्त' गुणत्रयभेदेन। 'परायण' परमयनं स्थानम्। 'अपामसोमम्' इति त्वयि दृष्टे सर्वं सिद्धमित्यर्थं। 'कृणवत्' छिन्दन् 'अराति' शत्रु अस्मान् प्रति न किञ्चिदित्यर्थं। 'धूर्त्ति' हिंसाप्यस्माकं किं त्वदभिरचितानां त्वद्रूपमापन्नानां हिंसा कृतदोषाभावात्, यदीतास्तु, "हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते" इति, अथवा शत्रुकृता हिंसा त्वच्छर णागतानस्मान् न स्पृशतीत्यर्थं। 'अमृतम्' आदेयं, 'मर्त्यं' हेयञ्च त्वदाश्रया कृतार्थानां नो नास्तीत्यर्थं। सोमश्चासौ सूर्य्यश्च 'सोमसूर्य्य' तेजोमयात्मक एव इत्यर्थं। सोमसूर्य्यं इत्युप लक्षणं पञ्चभूतानि सोमसूर्य्यौ यजमानश्चेत्यष्टमूर्त्तिरीश्वर 'पुरस्तात्' पूर्व्वस्यां दिशि उदेतीति शेषः। सूक्ष्मो यः पुरुषः स एव 'सर्वं' स्थूलं समस्तम्।

ननु सर्वभावापन्नः किमर्थं सृष्टिं तनोतीत्यत आह, जगदिति। जगतो हितं 'जगद्धितं' 'एतदक्षरं' ब्रह्म, जीवभोगापवर्गार्थं अथवा सृष्टिरिति भावः। 'प्राजापत्यं' प्रजापतिरूपेण

सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन
ग्रसति, तस्मै महाग्रासाय वै नमोनमः ।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणा प्रतिष्ठिताः ।
हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः ॥

तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ, य उत्तरतः
स ओङ्कारः, य ओङ्कारः स प्रणवः, यः प्रणवः स

ग्रसति, तथा भावादिकं तेनैव रूपेण पालितम् 'सौम्यं सामो ऽन्न यद्रूपेणाप्यायितं 'सूक्ष्मं पुरुषं' जीवं 'ग्राह्यं' देहभावापन्नम् 'अपाह्येण' कालरूपेण ग्रसति सूक्ष्मस्य सूक्ष्मोऽन्तर्भावात् 'वायव्यं' प्राणाख्यं 'वायव्येन' बाह्यवायुरूपेण 'महाग्रासाय' उक्तप्रकारेण सर्वभक्षकाय मृत्युमृत्यवे ।

'हृदिस्था' अन्तःकरणवर्त्तिन्य 'देवता' इन्द्रियाधिष्ठातारः 'प्राणा' प्राणादयः त्वम् अन्तर्यामिरूपेण यो हृदि त्वमसि तस्मै नमो नम इत्यन्वयः, अतएव स्वप्ने अन्तःकरणमेव सर्वेन्द्रियव्यवहारं इत्युक्ता ध्यानेन देवा उपरताः । इदानीं श्रुतिराख्यायिकामुपसंहृत्य स्वेन रूपेणाह, तिस्र इति । 'तिस्रो मात्रा' अकारोकारमकारा सर्वदेवमयाः 'परस्तु' अर्द्धमात्रात्मकः 'स' शिवः । तस्येति मात्रात्रयातीतो हृदि त्वमसीत्युक्तम्, तत्र सन्देहः, कस्यां दिशि तस्य शिरः ? कस्यां वा पादौ ? इत्यत उक्तं, तस्य परस्य हृदिस्थस्य उत्तरतः शिरो वर्त्तते, तेन उत्तरमार्गेण गतानां यातायातेन भवतो रुद्रमुखादुपदेशलाभात्, 'दक्षिणतः पादौ' तेन दक्षिणमार्गगामिनां गतागते भवतः, पादयोर्गमनशीलत्वात्, य उत्तरतः स

सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं, यत्तारं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं, यत् सूक्ष्मं तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म स एकः, यः एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव प्राणान् ऊर्द्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः। अथ कस्मादुच्यते प्रणवः, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते

ओङ्कार, स प्रणव इति तथा प्रसिद्धे; 'सर्वव्यापी' सर्वव्यापकोऽपि ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽनन्त, अन्यथा सर्वव्याप्त्यसम्भवात्; तारम् 'शुक्ल' निर्मल 'सूक्ष्मम्' इन्द्रियाद्यपरिग्राह्यम्। अथ तर्हि तज्ज्ञानम्? अत उक्तम् 'वैद्युत' स्वप्रकाश 'परं ब्रह्म' सर्वोत्कृष्टम् अन्येषामात्मलाभस्य तदधीनत्वात्, अत एवैक अन्यात्मनस्तदपेक्षत्वेन तदनतिरेकात्। 'स' रुद्र' "एको रुद्र" इति मन्त्रवर्णात्, 'ईशान' स्वतन्त्र, अतएव 'भगवान्' षड्विधैश्वर्यसम्पन्नः एव 'महेश्वर.' अनवधिकैश्वर्य्य' सर्वेऽप्येते प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्येकार्था समानाधिकरण्यत् ॥३॥

पर्य्यायत्व शङ्का निवृत्तये त्रयोदशानामपि प्रवृत्ति निमित्त-भेद पृच्छन्ति, अथेति। चाद्ग्रौत्क्राम शब्दयोरोङ्कार इति निपातनम्, उपायस्य उपायान्तराविरोधाय व्याकरण-विरोधः शङ्क्य, एवमुत्तरेष्वपि। चतुर्वेदात्मक ब्रह्म 'ब्राह्मणेभ्य.'

प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्य्यमाण एव तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्त । अथ कस्मादुच्यते तारं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव गर्भ-जन्म-व्याधि-जरा-मरण-संसार-महाभयात् तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्लं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च

सर्वेऽस्य 'प्रणामयति' प्रणतं नम्रं करोति 'नामयति' प्रकरोति तत्तन्मयमिव करोति स प्रणवः, 'पलल तिलपिष्ट तस्य 'पिण्ड' गुडिका, इव शब्दो वाक्यालङ्कारे; यथा तिल पिष्टपिण्डः सर्वत 'स्नेहेन' तैलेन व्याप्तम्, एवं पटे तन्तुमिव उच्चार्य्यमाणे 'ओतश्च प्रोतश्च' तानवितानभावमापन्न 'शान्त रूप' ब्रह्म 'उच्चार्य्यमाण' वाचा प्रयुक्त प्रतीत एव सर्वंच, 'अनु' अनुसृत्य 'प्राप्त' भेदमापन्न प्रतिबिम्ब देवेन, तथा वाचकभावेन 'व्यतिषक्त' सम्बद्ध सर्वात्मकं ब्रह्म तद्रूपेण व्याप्नोति वाचकतया वा सम्बध्नाति सर्वव्यापीत्यर्थः । एवं प्रणवस्य सर्वव्यापित्वादिकम् पर्य्यायभेदविवक्षया द्रष्टव्यम् । उच्चार्य्यमाणेऽस्मिन् 'तस्य' ओङ्कारस्य अन्तो ब्रह्मैक्याद्योप-लभ्यते तेनानन्तः । अथ 'क्लन्दते' क्रन्दते क्रन्दते ध्वनि-

तस्मादुच्यते शुक्लम्। अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति, सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृशति, तस्मादुच्यते सूक्ष्मम्। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं, यस्मादुच्चार्य्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम्। अथ कस्मादुच्यते परब्रह्म, यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परब्रह्म। अथ कस्मादुच्यते एकः, यः सर्वान् प्राणान् सम्भक्ष्य सम्भक्षणेनाजः

रूपेण व्यज्यते 'क्लामयति च' उदात्ततया उच्चारणे प्रयत्नाधिक्यात् शरीरं क्लमयुक्तं करोति तत् शुक्लम्; पूर्वोत्तरपदयोराद्यन्तलोपः। सूक्ष्मो भूत्वा अङ्कुरावस्थायामिवापि 'शरीराणि' देहानवशात् स्वहेतुमात्राभेदेन प्रयत्नाभेदेन ब्रह्माभेदेन वा 'अधितिष्ठति' आरोहति 'अभिमृशति' सम्बध्नाति व्याप्नोति च सूक्ष्मम्; तस्मात् अव्यक्ते महति 'तमसि' अविद्यायां 'द्योतयति' तन्निरासेन ब्रह्मप्रकाशं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपरं' सगुणं निर्गुणस्य 'परायणं' परमगतिः, तस्मात् परमित्यन्वयः।

ब्रह्मशब्दनिमित्तमाह, बृहदिति। यस्मात् 'बृहत्' महत्, तस्मात् ब्रह्मेत्यन्वयः। निमित्तान्तरमाह, बृहत्येति। 'बृहत्या' मायया 'बृंहयति' वर्द्धयति कार्य्यं, तेन 'परं ब्रह्म' ओङ्कारः। यः सर्वान् प्राणान्' मायाभिव्यक्तान् वेदान्, अथर्वणो वागादीन् 'सम्भक्ष्य' संहारकाले आत्मनि उपसंहृत्य

संभवति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः । साकं स एको भूतश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः । अथ कस्मादुच्यते रुद्रः, यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः, यः सर्वान् देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च

सम्भवतीव कृत्वा 'संसृजति' सैवैकोऽभवति, स्वयन्तु चक्रः वाचा विरूपनित्ययेति लिङ्गात्, नित्यं विभ्रामसिति नुदीय, पुनः विसृष्टायां विसृजति चेति कार्यकारणयोरभेदात् रुद्रादिवदेकः, अत एव "कृते तु प्रथमो वेदः" इत्याद्युपपन्नम् । कारणत्वेनैक्यम् उक्त्वा फलत्वेनापि ऐक्यं समर्थयति, तीर्थमिति । 'तीर्थम्' उपायः सत्कर्मानुष्ठानम् ; दिक्चतुष्टयपदं समानात्वोपलक्षणार्थं नानामार्गैः अभ्युपायैः सर्वेषाम् 'इह' ईश्वरे 'सङ्गतिः' फलत्वेन प्राप्तिः । 'साकं' सहैव सः 'एको भूतः' शिवः 'चरति' स्वच्छया प्रवर्तते भक्षयति वा प्रजानाम् शुभकर्मविपाकम् ; तदुक्तं कविभिः,

"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे" ॥ इति ।

वाच्यधर्मेण वाचको व्यपक्रियते । 'ऋषिभिः' ज्ञानिभिः द्रुतं गम्यते इति रुद्रः । 'ईशते' ईष्टे इति ईशानः, ईश्यते याभिरिति ईशिन्यः ताभिः, देवान् स्वेच्छया नियुनक्ति प्रजानां विनियोगासम्भवात्, जननीभिश्च शक्तिभिः जनयन्ति

शक्तिभिः । अभित्वा शूर ! इन्द्र ! नुमः अदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशान-मिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, यस्माद्भक्ताञ्ज्ञा-नेन भजत्यनुगृह्णाति च वाच सृजति विसृ-जति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भग-वान् महेश्वरः, तदेतद्रुद्रचरितम् ॥ ४ ॥

ईष्टे । ईशानत्वे मन्त्रसङ्गतिमाह, अभीति । हे 'शूर !' इन्द्र ! परमेश्वर । 'त्वा' त्वाम् 'अभि' अभितो 'नुमः' आभिमुख्येन अतिशयेन स्तुमः, 'अदुग्धा' दुग्धरहिता पयोऽर्थिभो वत्सा 'धेनवः' दोग्ध्री गा इव स्तुवन्ति, द्वितीयार्थे प्रथमा, 'अदुग्धा' अघ्नता 'धेनवः' गावो वत्सानिवेति न व्याख्यातम् श्रेष्ठसाम्येऽप्युपासकस्य मातृता, उपास्यस्य वत्सतेति हीनो-पमादोष प्रसङ्गात् । 'जगतः' जङ्गमस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य ईशानम्, आदरार्थं पुनः प्रयोगः, 'स्वः ईश' दिव्यदृष्टिम् । 'भक्ता' भजनकर्त्ता, तत्सेवार्थो ज्ञानेनेति, यद्वा 'भक्ता' भक्तान् ज्ञानेन 'भजति' सेवते अनुगृह्णाति चेति भगः, शब्दार्थ 'वाच' वेदाख्यां सृजति ब्रह्मादिमुखे विसृजति स्वमुखादिति वान् शब्दार्थः । महेश्वरशब्दार्थमाह, यद्दति । 'भावान्' विषयान् 'परित्यज्य' त्याजयित्वा वेदमुपदिश्य तदर्थबोधन द्वारा विषय वैराग्यमुत्पाद्य अधिकारिणं कृत्वा दत्तेन आत्म ज्ञानेन मनःस्थिरतायै च अष्टाङ्गयोग सम्बैश्वर्येण चमत्कान्

एको ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥

'महति' पूजयति; तेन परानुग्रहेण च 'महीयते' महिमानं याति जगद्विख्याततया भवति; तेन भगवान् महेश्वरः, "महत्साम्येन निर्ब्रूयात्" इति न्यायेनेदं निर्वचनम्।

ननु परब्रह्मपर्यायादारभ्य उपाधिमात्र एवेति कस्मात् शोषितम्? अत आह, तदेवहुद्वचरितमिति। अस्य नामिनोरैक्य-शोधनायोद्दारोपक्रमस्य आदित आरभ्य रुद्रस्यैवैतद्दर्शित-मित्यर्थः॥४॥

ईशस्य प्रतिज्ञातमैक्यमुपपादयितुं साधनानि च वक्तुमवयवशः प्रणवस्योपासनाया पृथक् फलानि प्रतिपाद्य ईशभक्तिप्रधानेन ध्यानेनैव परमपुरुषार्थं सिद्धिरिति प्रतिपादयितुमुत्तरखण्ड आरभ्यते, एको ह देव इति। एष एव देव सर्वा दिशः 'प्रजातः' सर्वदिक् रूपी बभूव; दिग्ग्रहणं तत्-स्थवस्तूनामप्युपलक्षणम्।

ननु कथमेकस्यानेकत्वसम्भव? इत्याशङ्क्य सर्वाश्चर्ये भगवति किं किं रूपं न सम्भवति? इत्याशयेन परिहरति, पूर्वो हेति। पूर्वं 'स उ' स एव 'गर्भे' जगतो मध्यावस्थाया, स एव 'अन्तोऽपि' सर्वान्ते वर्त्तमानोऽपि। स एव उत्पत्त्युपाधिना कालविरोधं परिहरति, स एवेति। ननु कथमस्यानुभवः? इत्याशङ्क्याह, प्रत्यङ्ङिति। हे 'जन'

एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थौ
य इमाँल्लोकानीशत ईशानीभिः।
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचा-
न्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
येनेदं सर्वं विचरति सर्वम्।
तमीशानं वरदं देवमीड्यम्
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति॥

आबाल-स्त्री-गोपालाः। सर्वजनीनमनुभवं पश्यतेति श्रुतेश्च.; किं तत्? 'सर्वतोमुखः' आदित्यवत् सर्वेषां सम्मुखः, 'प्रत्यङ्' अवस्थात्रयानुभूयमानाहम्प्रत्ययवेद्यात्मरूपेण, तिष्ठति य', स ईशः।

द्वितीयगन्धमपि निषेधति, एक इति। स द्वितीयमैच्छदिति श्रुतेः प्राप्तां सहायापेक्षां निषेधति, न द्वितीयाय तस्थाविति। तत्तु लीलामात्रं, द्वितीय-चेतनाभावादेको द्रष्टेति श्रुतेः; 'सञ्चुकोच' इति 'अन्तकाले', प्रलयकाले सङ्कोचं प्रापयत्, 'संसृज्य' व्याप्य।

ननु बहव' शरीरिणश्चेतना दृश्यन्ते; एकत्वन्तु ईश्वरापेक्षमेवेत्यत आह, यो योनिं योनिमिति। सर्वे जीवा व्युच्चरन्तीति श्रुतेः, विस्फुलिङ्ग इव ततो भिन्न एव इति भावः। ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरप्येकस्यैवास्तीत्याह, सर्वमिति। सर्वं 'सञ्चरति' प्रविशति 'विचरति' नाना गच्छति च, 'येन' प्रतिमता द्रष्टव्यः। सर्वगुणैः सम्पन्नः स एव सेव्य

क्ष्मां हित्वा हेतुजालस्य मूलं
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे।
रुद्रमेकत्वमाहुः॥

शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनामयन्तं मृत्युपाशान्। तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन

इत्याह, तमिति। 'वरदं' सकामानामभ्युपास्यं 'देवं' स्वतो द्रष्टारम् 'ईड्यं' स्तुत्यं वेदानां 'निचाय्य' नितरां सर्वभावेन पूजयित्वा 'इमाम्' ईश्वरावस्थामेव 'अत्यन्तशान्तिं' कैवल्याव्याम् इति।

तत्प्राप्त्यन्तरङ्गोपायानाह, क्ष्मामिति। 'हेतुजालस्य' हेतुवाद कल्पना समूहस्य 'मूलं' कारणभूतां 'क्ष्मां' भूमिम्, अविविक्तदृष्टिलक्षणां 'हित्वा' त्यक्त्वा 'बुद्ध्या' निपुणधिया 'सञ्चितं' स्वीकृतं वस्तु रुद्रे 'स्थापयित्वा' समर्प्य "तत् कुरुष्व मदर्पणम्" इत्युक्तत्वात्, रुद्रमेव 'एकत्वम्' एकभावमेकरसमेति इत्यनुपश्य, 'आहुः' इति आहुराचार्या इत्यर्थः। कीदृशं रुद्रं? 'शाश्वतं' सर्वकालव्यापिनं, 'पुराणं' पुरापि नव न कदाचिज्जीर्णम्, इषमूर्जं अन्नम्, 'ऊर्जेन' बलेन सह 'पशवः' द्वितीयार्थे प्रथमा पशून् अनुनामयन्तम् अधीनीकुर्वन्तं भक्तेभ्योऽर्पयन्तमिति यावत्, मृत्युपाशान् नामयन्तं न्यक् कुर्वन्तं तेभ्यो मोचयन्तमिति यावत्, भक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः।

इदानीं प्रणवस्य मात्राभेदेन ध्यानभेदस्य फलानि वक्तु प्रथमं प्राधान्यात् चतुर्मात्रस्य तस्य फलमाह, तदेतेनात्मन्निति। 'तत्' तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारात् 'एतेन' प्रणवेन 'आत्मन्' आत्मनि 'एतेन आहतेन आगतेन आत्मप्रतिपाद

मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणम्। या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्रह्मपदम्। या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम्। या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम्। या सार्ध-चतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम्। तदेतदुपासीत मुनयो

केन, अर्धा चतुर्थी मात्रा यस्य तेन ओङ्कारेण शान्तिं संसृजति ईश्वरः। तथा, पशुपाश विमोक्षणं शान्तिद्वारा कर्मपाशहानिं करोति। प्रत्येकमात्राणां फलमाह, या सेति। 'प्रथमा' अकाररूपा अर्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी अर्धरूपा मात्रेत्यर्थः, 'सर्वदेवत्या' ब्रह्म विष्णु रुद्र देवत्या 'अव्यक्तीभूता' अवर्णकत्वात् अव्यक्तीभूता वर्णरूपेणानिर्वाच्या 'खं' मूर्धानं प्रविचरति। 'शुद्धा' इति विशुद्धसत्त्वात्मकत्वात् पद्मनामकं सहस्रदलं पद्ममिति प्रसिद्धम्। तदुक्तं, "मूर्ध्नि प्रतिष्ठितं पद्मं सहस्रदलसंयुतम्" इति, षोडशदलं वा। तद्दिति। 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' पद्मनामकं पदं चतुर्थमात्राद्वारा उपास्ते। तस्य पद्मान्तरवैलक्षण्यमाह,

यान्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषय' परमपरं परायणञ्चेति ॥

बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम् ।

मुनयो याम्वदन्तीति । 'अवाक्' अधोमुखं यच्छ्रुतिः, "अवाङ्मुखमयमध्व ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि ।

"योऽयमवाङ्मुखः शिरः पश्चादधोमुखात् ।
निर्गच्छत्यमृतधाराभि इति ।

विशेषान्तरमाह, न तस्य ग्रहणमिति । गृह्यते अनेनेति 'ग्रहणं' नालं तत् यस्य नास्ति, अधोमुखस्य तस्य मूर्द्धोपरि नालत्वादर्शनात् । एतत् भित्त्वा ये यान्ति तेषां गतिमाह, अयमिति । 'अयं पन्था' ओङ्कारोपासनलक्षणं, 'येन' उत्तरेण पथा देवा 'यान्ति' गच्छन्ति, 'पितरः' ज्ञानरहितकर्म्मोपासनेन गच्छन्ति । ये न पितर इति पाठे, ये पितरः, ते उत्तरेण पथा न गच्छन्तीत्यर्थः । इष्टापूर्त्तमात्रकारिणां ज्ञानरहितानामुत्तरेण पथा गतिः नास्ति । अथवा 'पितरः' पितृमार्गाभिधाः कव्यवाडादयः, तेषां हि ज्ञानित्वादुत्तरमार्ग एव तत्रापि विशेषः, केचित् परमेव यान्ति; यदुक्तम् । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सुच्यन्ते" इति । केचित् 'अपरं' ब्रह्मलोकादि, तेषामक्षति ज्ञानप रिपाके कल्पान्तरे पुनर्जन्म भवति । केचित् 'परायणं'

तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
यस्मिन् क्रोधं यांश्च तृष्णां क्षमाख्या-
क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा
तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

वैकुण्ठ कैलासादि । तत्र के परमेव यान्ति ? इत्यपेक्षायामाह, बालाग्रमात्रमिति । दुर्लक्ष्यत्वेन सूक्ष्मत्वोक्तिः, हृदयस्य मध्ये गह्वरे 'विश्वं' जाग्रदवस्थाभिमानिनं 'देवं' द्योतनात्मकं 'जातरूपं' सुवर्णवर्णं, जातरूपं जगद् यस्मादिति, 'वरेण्यं' वरणीयम् 'आत्मस्थं' बुद्धिप्रकाशकं 'शान्तिः' मुक्तिः, इतरेषां तदनभिज्ञानाम् ।

इतरेषामप्राप्तौ हेतुं त्याजयितुमाह, यस्मिन्निति । यस्मिन्निति विषयनिर्देशः, क्रोधविषयं क्रोधञ्च 'हित्वा' विसृज्येत्यर्थः, या च तृष्णाविषया तां च तृष्णां हित्वा, क्षमापदञ्च सर्वसाधनोपलक्षणं, तस्मिं तानि साधनान्यपि चेत्यर्थः, "येन त्यजति तत्त्यज" इत्युक्तेः । 'हेतुजालस्य' विकल्पराशेः मूलभूतां 'क्षमां' भूमिम् अविवेकदृष्टिञ्च हित्वा 'बुद्ध्या' ब्रह्मार्पणधिया सञ्चितं विवेकदृष्ट्या रुद्रे स्थापयित्वा समर्प्य "यज्जुहोषि यदश्नासि" इत्यादि स्मृतेः ।

ननु विश्वो ब्रह्मापि चेति वक्तव्ये रुद्रे इति किमर्थं श्रूयते ? इत्याशङ्क्याह, रुद्रमिति । रुद्रम् एकत्वमापन्नम् आहुराचार्या इत्यपेक्षितम् । अयं भावः । भगवच्छङ्कराचार्यो

रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्माद् व्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संस्पृशेत् तस्माद् ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥

महेश्वर एव शुद्ध ब्रह्म, स एव स्वमहिम्ना विशेषैश्वर्येण नामानि रूपाणि चाप्नव इति। रुद्रो हीति। 'शाश्वतेन' अनवच्छिन्नेन 'पुराणेन' अपरिणामिना 'ऊर्जेण' ऐश्वर्येण तपसा च रुद्ररूपम 'इषम्' अन्न भूतजात नियन्ता "इषम् न लोकेति" षष्ठीनिषेध। सर्वभूतजात नियच्छति ऐश्वर्य तपसी शाश्वते रुद्रस्य दशाव्ययत्वात्, तथा हि।

"ज्ञान विरागितैश्वर्य्य तप शौच क्षमा धृति।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धो ह्यधिष्ठातृत्वमेव वा।
अव्ययानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शङ्करे"॥ इति॥

भस्मधारणमीश्वरस्य प्रसिद्धम्। तद्यथा भस्म लीलया कृत मायासकारि, तथा जगदपीति वक्तुमग्न्यादीना भस्मोपमामाह, अग्निरित्यादि। विश्व भस्मविशेषेण कृतमित्यर्थ। स्थल' पृथिवी 'सर्वम्' आकाशादिकमपि 'इद' जगत् 'चक्षूंषि' इन्द्रियाणि।

ननु किमर्थममङ्गल भस्म दधाति? अत आह पशुपते रुद्रस्येद व्रतम्, यस्मादिति। यद्यपि पूर्णकामस्य न च

योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो-नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र ओषधिषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजनं तथापि भक्तानुग्रहार्थं, व्रते मया कृते भक्ता अपि तथा कुर्य्युरिति; 'यत्' यस्मात् भस्म गात्राणि संस्पृशेदिति, व्रतं पशुपतिना प्रोक्तं पशुपतिना कृतञ्च भस्म, तस्मात् व्रतं श्रेष्ठमिति स्तुतिः । फलमाह, तदिति । 'पशूनां' जीवानां 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोक्षणाय' त्यागाय 'एतत्' व्रतं ; भस्मधारणविधिः फलविशेषश्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि द्रष्टव्य ॥ ५ ॥

अग्न्यादीनां रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्या-द्यधिकरणतया च नमस्कर्त्तुं मन्त्रत्रयमाख्याति योऽग्नौ रुद्र इत्यादि प्रगृह्यान्ता पादमध्यय इति प्रकृतिभाव, 'ओषधी.' व्रीह्याद्या 'वीरुध.' गुल्मा ; एकैकग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति" स्मृते. ।
"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भाव' ।
यदपि च किञ्चिद्रमणीय वस्तु शिवस्तत्तदाकार" ॥
इति च स्मृते ।

'इमा' इमानि विश्वानि 'चक्लृपे' कृतवान् ; पृथिवी

द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे
तस्मै रुद्राय वै नमोनमः ।

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयञ्च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः ॥
तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्झितः ।
तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्नमथो मनः ॥

द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारितेति । कृता सत्यासत्या धारा सती पृथिवी द्विधा त्रिधा शेषरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण च 'धारिता' धृता । शेषनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल एव नागरूपेण तिष्ठतीति शङ्का स्यादत आह, नागा इति । तदुक्तं नीलरुद्रेण,

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः" ॥ इति ।

'नागाः' दिग्गजा वा, तेऽप्यन्तरिक्षस्था इमां पृथिवीं बिभ्रति ।

इदानीमथर्वशिरसोऽस्य ग्रन्थस्योत्पत्तिप्रकारमाह, मूर्धानमिति । 'अथर्वा' अथर्वर्षिशरीराधिष्ठाता 'पवमान' वायुः प्राणः 'अस्य' अथर्वणो मुनेः मूर्धानं 'संसीव्य' संसीव्य भिदार्थ 'मस्तिष्कात्' मस्तकात् ऊर्ध्वं सन् यदस्य 'हृदय' हृदिस्थं ग्रन्थरूपं तत् 'शीर्षत' अधिशीर्षं 'प्रेरयत्' प्रेरितवान् । तद्वेति । 'अधिशीर्षत', शिर ऊर्ध्वं त, यस्मात् प्राणेन प्रेरित, 'तत्' तस्मात् 'वै' निश्चितम् अथर्वण 'शिर' एतद् ग्रन्थरूप 'देवकोश' देवानामिन्द्रादीनां कोशो निधि 'समुज्झित' सुगोपितं सुरक्षितं । तद्ग्रन्थरूपसुकृतं सत् केन रक्षितम् ? अत आह, तत् प्राण इति । 'तत् शिर'

न च द्विवो देवजनेन गुप्ता
न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं
तस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति ॥
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति
न भूतं नोत भव्यं यदासीत् ।

अथर्वशिरः प्राणोऽभिरक्षति प्राणाधीनत्वादध्ययनस्य, प्राणस्य मनाधीनस्थितिकत्वान्मनोऽप्यभिरक्षति। तर्हि सुप्ते कृधा-वाधीत इत्यत आह, मन इति। 'मनसा मनस्यभिमन्यान-धीयीयेत्यधीत' इति श्रुतेः मनोऽप्यभिरक्षति।

स देवमेवोपनिषत् स्तौति, तस्योपनिषदुत्पत्तिप्रकार-कथनेन महत्त्वमुक्त्वा प्रकृतं तदेव स्वायत्तमगुणमत्रे न चेति। देवादीनां नवत्वं गुणसङ्करेण द्रष्टव्यम्; तद्यथा, द्यौर्लोकाः सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रिधा; त्रिविधोऽपि प्रत्येकं सङ्करेण नवधा; एवमन्तरिक्षं भूमिश्च। यद्वा जम्बूद्वीपस्य नवखण्डत्वात् इतरयोरपि तथा खण्डाः कल्प्याः। 'देवजनेन' देवजनकेन, अथवा, देवाः 'जनाः' सेवका यस्य तेन रुद्रेण 'गुप्ता' गोपिता रक्षिता। भूम इमा इति छान्दसो वर्णलोपः, भूम्य इमाः गुप्ता इति। न च केवलं गुप्ताः, किन्तु व्याप्ता अपि इत्याह, यस्मिन्निति। ओतं प्रोतं तन्तुष्विव पटः आततं प्रततं च ऊर्ध्वं तन्तुभिरायतं तिर्यक् तन्तुभिः प्रवयं च 'यस्मात्' देवात् न ह्यन्यत् 'परं' भिन्नमस्ति देवसत्तायत्तत्वात् जगत्सत्तायाः, 'परम्' उत्कृष्टं वा नास्ती-

सहस्रपादेकमूर्धा व्याप्त

स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् ॥

अचरात् सञ्जायते काल कालाद् व्यापक उच्यते ॥

व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्य्यते प्रजा । उच्छ्वसिते तमो भवति, तमस आपोऽङ्गुल्या मथितं

त्यय । वर्त्तमानव्याप्तिमुक्त्वा भूतभविष्यतोरपि व्याप्तिमाह न तस्मादिति । यत् भूत भव्य वा अस्ति तदपि तस्मात् पूर्व परञ्च नासीत् न भविष्यति च इत्यपि बोध्यम् ।

नन्वकेन कथमनेक व्याप्तम् ? अत आह, सहस्रेति । सहस्रपात् कार्य्यरूपेण 'एकमूर्द्धा' कारणरूपेण सहस्रपाश्चा मावेकमूर्द्धा च सहस्रपादेकमूर्द्धा तेन व्याप्तमिदम्, कार णेन कार्य्यव्याप्तिर्मृदादौ प्रसिद्धा, न केवल तिलतैल दधि सर्पिरादिवत् व्याप्तिमात्रम्, किन्तु स एवातिशयेन आह णोति 'आवरीवर्त्ति' सर्वात्मना व्याप्नोति, न तु घतु घत्रा दिवत् ततोऽन्यत् किञ्चिदस्ति । 'अचरात् कूटस्थात् 'काल' मङ्गर्णेष इन्द्रोपि घटादिव्यवहारनिमित्तभूत सञ्जायते कालाद्व्यापक उच्यते सति काले व्याप्य व्यापक सञ्ज्ञा लभते, भोगायमान' सुषप्तोरिव सर्वं संहृत्य यदा 'शेते उपरतक्रियो भवति तदा 'संहार्य्यते संहर्त्ता भवतीत्यर्थ ।

सम्प्रति सृष्टिमाह, उच्छ्वसिते इति । उच्छ्वसिते' कार्य्य जननोत्सुके ईश्वरे सति 'तम' अज्ञान प्रहत भवति,

मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति, फेनादण्डं भवत्यण्डाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मणो वायुः, वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् सावित्री, सावित्र्या गायत्री, गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं मधु क्षरन्ति यद् ध्रुवम् ।

तमसः आकाशादिक्रमेण आपः, अप्सु पङ्कत्वा 'मथितं' मथने कृते सति तक्रमिव जायते । ततः 'शिशिरे' विलम्बे सति 'शिशिरं' शीतं भवति ; शीतार्थाः शब्दा विलम्बार्था अपि भवन्ति, यथा, शीतकोऽयं विलम्बकारीति गम्यते । अथ वा, 'शिशिरे' वायौ वाति शिशिरं भवतीत्यर्थः । शीतलं सत् पुनर्मथ्यमानं फेनो भवति, फेनात् कालेन अण्ड भवति, 'ब्रह्मा' प्रजापतिः, 'वायुः' प्राणाख्यः, "मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेः । वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् 'सावित्री' गायत्र्याः पूर्वावस्था व्याहृत्याख्या, "प्रणवाद्यक्षरत्रयाद्व्याहृतित्रयम्" इत्युक्तेः । 'गायत्री' तत्सदादिका, 'गायत्र्या' वेदत्रयद्वारा त्रयो लोका भवन्ति । अर्चयन्ति लोकान् बुधाः, कुतः ? यतो लोकः तपः सत्यं यच्च ध्रुवं 'मधु' अमृतं मोक्षाख्यं तत् क्षरन्ति । शरीरसाध्यत्वात् तप आदीनां, शरीरस्य च सृष्टिप्रधानत्वात् इतरथा विद्यात्, यतः सुषुप्तिवज्जाग्रत्स्वप्न निवर्त्तते, अत एव ईश्वरस्य जीवानुग्रहाय सृष्टिनिर्माणमिति ।

किं तत् परमं तपः ? इत्याह, आप इति । तपःसाधनत्वादयं मन्त्रस्तप इत्युक्तः ; तस्मात् प्रयत्नेन प्राणायामोऽप्यावर्त्तनीयः, इति भावः । 'तपःसत्ये' लोकाख्ये ध्रुवं

एतद्धि परमं तपः। आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों नम इति ॥ ६ ॥

य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते, अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति, अनुपनीत उपनीतो भवति, सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स सूर्य्यपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स सत्यपूतो भवति, स सर्वैर्वेदैर्ज्ञातो भवति, स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो

अथ 'चरन्ति' प्राप्नुवन्ति, 'लोका', भूरादयः; तेन तानर्चयन्ति; एतत् 'हि' यस्मात् परमं 'तप' तप एव गायत्रीशिर साध्यमिति चार्थं। समस्ताध्ययनफलमाह, य इदमथर्वशिर इति। 'ब्राह्मण' इति वचनात् उपनीतस्यापि क्षत्रियादेर्नाधिकार इति गम्यते, मुख्यत्वावबोधनाय वा ब्राह्मणग्रहणम्। अधीते इति, अर्थबोधपर्य्यन्तमध्ययनं पाठमात्रस्य निन्दाश्रुतेः। न चाल्पायासेन कथं बहुयत्नसाध्यं फलं स्यादिति शङ्क्यम् अल्पायासेनाप्यमृतादेर्महाफलस्य अनवकृत्वादिदर्शनात्, वस्तुशक्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् ॥ ६ ॥

अनधीतवेदोऽप्येतन्मात्राध्ययनेनैतादृशो भवतीत्याह, अश्रोत्रिय इति। 'श्रोत्रिय' वेदमधीत्य तदर्थानुष्ठाता; 'अनुपनीत', द्वितीयोपनयनादि रहित; अग्निपूत 'अग्निना' हुतेन यथा पूत', 'वायुना' प्राणायामैर्यथा पूत, 'सूर्य्येण' उपस्थितेन यथा पूत, 'सोमेन' सोमयागेन यथा पूत, 'सत्येन' सत्यभाषितेन यथा पूत, 'सर्वै' धर्मसाधनैरनुष्ठितैर्यथा पूत, तथा अनेनेत्यर्थः। 'वेदैः' इति वेदानां देवतारूपेण

भवति, तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति; गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति। प्रणवानामयुतं जप्तं भवति। स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति। आसप्तमात् पुरुषयुगान् पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः, सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति। द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति। तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्यों सत्यमों सत्यमों सत्यम्। इत्यथर्ववेदे शिर उपनिषत् समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादनुध्यानं सम्भवति। 'पुरुषयुगान्' पितृपक्षीयान् मातृपक्षीयांश्च; सप्तमात् पुरुषादारभ्यानमभिव्याप्य पुनातीत्याह 'भगवान्' अथर्वा।

सकृदादिपाठस्य फलमाह, अथर्वशिर् इति। 'एवमेव अनुप्रविशति' इति विधेयमपश्यन् सामान्यमेव प्रविशति, तच्च सामान्यरूप मद्वैव, ओमं यातीत्यर्थः। यद्वा, 'ए' विष्णु 'व' शिव, तयो समाहार 'एव' हरि हर स्वरूप, तदेव अनुप्रविशतीति; "एविष्णुर्वो महेश्वर" इति चैकाक्षरनिघण्टुः। हरोपाख्या हरिप्राप्ति, अविरुद्धैक मूर्त्तित्वात्तयोरिति।

किं तत्सामान्यरूपम्? यदनुप्रविशतीत्यपेक्षायामाह, सत्यमिति। ओङ्कारवाच्यं सत्यमित्यर्थः, हरिहररूपमव्येत-

गर्भोपनिषत्

ओं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं
षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम्।
तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं
चतुर्विधाहारमयं शरीरम्॥

द्रुभयवाच्यं भवति एकवाच्यं वा ओङ्कारवाच्यं सत्यमेव साधनान्तरं विनैव अनुप्रविशतीति। इत्यलं समास्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिकाथर्वमस्तके॥

इत्यथर्वशिर उपनिषद्दीपिका समाप्ता॥ १॥

ओं गर्भसत्त्वनिरूपणात् गर्भोपनिषदित्यपि।
पञ्चखण्डाष्टमान्मुण्डात् पैप्पलादभिधा तथा॥

गर्भवासान्मुच्यत इत्युक्तम्, तत्र को गर्भः? कथञ्च तद्वासः? इत्यपेक्षायां संसारवैराग्यार्थञ्च जन्ममरणादिदुःख निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते। तत्र गर्भस्य मातृपितृशरीरापेक्षत्वात् प्रथमं शरीरस्वरूपमाह, पञ्चात्मकमिति। 'पञ्चात्मकं' पञ्चभूतात्मकं 'पञ्चसु' धारणादिषु आनन्दादिषु च 'वर्त्तमानं' प्रवर्त्तमानं, पञ्चस्वित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या प्रत्येकं पञ्चकानां विवक्षितत्वात्, 'षडाश्रयं' षण्णां मधुरादिरसानाम् आश्रयतीति आश्रयं भोगायतनमित्यर्थः। षड्गुणयोगयुक्तं कामादिकशाकुञ्चनत्वात्, सप्त 'धातवः' रसादयो यस्मिन् तत्, सप्तधातुकत्वभावो बहुव्रीहौ, पक्षे तु कपि सप्तधातुकमिति निर्देशः शेषादिभाषेति। 'त्रिमलं' त्रयो मला नज

पञ्चात्मकमिति, कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः, किमाकाशम्। तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी, यद् द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः, यत्सञ्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम्। तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने। पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी

लोम-केशा यत्र तत्; सूत्रादीनान्तु पचितपीतमलत्वात् न देहमलत्वम्। अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम्। द्वियोनिं' 'द्वयोः' मातापित्रोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य। चतुर्विधाहारमयं' लेह्यपेयखाद्यचोष्यलक्षणचतुर्विधाहारविकार इत्यर्थः।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं कस्मादिति। अत्र पञ्चसु वर्त्तमानं कथम्? इति प्रश्नो द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधात्, इतिशब्दात्मसुमरे। पृथिवीप्रभृतीनां किं चिह्नम्? इति पृच्छति, का पृथिवीति। काठिन्यादिषु पृथिव्यादिचिह्नमित्युत्तरयति, तत्र, यदिति। शरीरे तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं वर्त्तमानमित्यस्योत्तरमाह, तत्रेति। 'व्यूहनं' मेलनम्। ननु मामूदवकाशप्रदानम्? इत्यत आह, पृथुस्विति। पृथुः 'एषः' शरीरं यदर्थः। अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः। द्वितीयपञ्चक-

रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा सङ्कल्पयति, वाचा वदति। षड़ाश्रयमिति कस्मात्, मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति, षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-

---

माह, श्रोत्रे इति। श्रोत्रे द्वे शब्दोपलब्धौ वर्त्तेते। तृतीय-पञ्चकमाह, उपस्थ इति।

षडाश्रयं कस्मादित्यत्र षड्गुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि द्रष्टव्यम्। आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति। 'विन्दति' लभते जानातीत्यर्थः। द्वितीयस्योत्तरं षड्जेति। एते गायनेषु प्रसिद्धाः ; एतत् सप्तस्वरकथनं षड्रागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्तत्वात्। ते च,

'श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा।
मेघरागश्च विज्ञेयाः षष्ठो नटनारायणः'॥ इति

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वरा भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो देव्यः स्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत् ज्ञेयाः ; ता यथा,

गौड़ी कोलाहली धाली द्रविड़ी मालव-कौशिका।
षष्ठी स्यादेव गन्धारी श्रीरागाश्च विनिर्गता॥
आन्दोली कौशिकी चैव रामकरी पटमञ्जरी।
गुण्डरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियाङ्गनाः॥
भैरवी गुर्ज्जरी चैव भाषा वेलीवती तथा।
कर्णाटी रक्तहंसा च पञ्चमात्ता विनिर्गता॥
त्रिगुणा स्तम्भतीर्था च आभीरी ककुभा तथा।
विराड़ी चैव सामेरी भैरवाच्च विनिर्गता॥

धैवत-निषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रविभागाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥

सप्तधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा

मल्लाला मधुरा चैव कामदा चोक्तमास्थिता ।
कम्बुग्रीवा च देवाला मेघरागादिनिर्गता ॥
चोटको च———नदा चैव प्रकीर्त्तिता ।
गान्धारी गजसुन्दरी ज्ञाता मदनरायणात् ॥ इति ।

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुणयोगयुक्तमित्यर्थः ; इति शब्द एतदर्थविवक्षार्थः ।

ननु प्रथिव्यादीना इतयो धारणादयस्तयः पञ्चका उक्ता- स्ते किं सर्वे पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः उपयुज्यन्ते ? आहोस्वित् कतिपये ? इति प्रश्ने निर्णयमाह । इष्टानिष्टानीति । धारणादिषु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्तिहेतुभूतानि 'दशविधा' दशप्रिधानि भवन्ति । भूतवृत्तानां धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वाभावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्येव दश इष्टानिष्टानि भवन्तीति भाव । इष्टानिष्टत्वे हारमुक्तम् । शब्देति । 'शब्द प्रणिधानं' शब्दप्रयोग-जनकत्वं ; मनःप्रणिधानं प्रवृत्तिजनकत्वं ; व्यवह्रियमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः ॥ १ ॥

उभयत्र प्रश्नस्याप्युपन्यसनम् । समाधानन्तु तत्र प्रविष्टमित्युक्त इत्याद्यव्यवहार्यद्रव्याणां प्रकारभेदकथनं, न त्वेतद् सप्तधातव, तेषामपि तत्त्वभावत्वात् ; शुक्लपाण्डुरयोः कृष्णधूम्रयोः पीत-कपिलयोर्यथान्तरभेदो द्रष्टव्यः ; नीलश्च कृष्ण

देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते। परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः, रसाच्छोणितं, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदो, मेदसः स्नायवः, स्नायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः शुक्रं, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थाने

ऽन्तर्भाव्यम्, चित्रञ्च सर्ववर्णेषु यथालाभम्। 'देवदत्तस्य' पुंसो 'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषया' भोग्यानि 'जायन्ते' सम्पद्यन्ते। तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्य 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूलगुणत्वात्, यथा, ओदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूलाः, तेषां परिणामे षड्विधो रस, वर्णेत शुक्लादिरूप, स्वादतो मधुरादिरूपो भवति। चित्ररूपस्य च षट्स्वेवान्तर्भावात्।

शोणितादीन् सप्त धातूनाह, रसादिति। 'रस' धातुमूलं, न स्वयं धातु, तादर्थ्यात्तु केचित् धातुत्वेनोक्तः, रस धातुवादिनान्तु भेद। स्नाय्वोरैक्यं द्रष्टव्यम्। मज्ज इति। मज्जन् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने अनो लोप। स्त्रोधुभिषु आवर्त्तते इति। 'शुक्रशोणितसंयोगात्' आशुक्रशोणितसंयोगमारभ्य 'वर्त्तते' अस्तित्वं भजते इत्यर्थः।

धातूनां स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति। इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि, सप्तम्या अलुक्, अतएव धातुषु न्यासो हृदये उक्तः, 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थले' । इति

पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजापत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं

पुनर्हृदये कामि ? इत्यत आह, हृदये इति। हृदये अन्तराग्निर्वर्त्तते, अन्तरवामावग्निरिव, 'अग्नि' योज; तदुक्तं प्रपञ्चसारे। "शक्र परिणत' हि स्याद्दोषो नामाष्टमी दशा" इति। अग्निस्थाने पित्तमिति। 'अग्नि' ओज, स एव 'स्थानम्' आधार, तत्र पित्तम्, अग्नौ तेजोरूपे प्रवर्त्तकं पित्त मित्यर्थ। पित्तस्थो 'वायु' यात, वायु विना प्रहत्यनुपपत्ते। हृदयाम्तरोज पित्तवाता वर्त्तन्ते इत्यर्थ। एतत् कफस्याप्युपलक्षण, दोषाणा वातपित्तकफाना समानदेशत्वसौचित्यात्।

तत किम् ? इत्याह, वायुत इति। वायुतो 'हृदय' लिङ्ग प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्त्तते; प्राजापत्य' क्रमो यथा, स प्रात्मान द्वेधा अपातयत्, पतिश्च पत्नी च भवतीति; प्रजापतिर्यथा एक सन् द्विधाभूत, तथा पितुर्हृदयोपलक्षित लिङ्गमपि द्विधा भवति; वायुघातेन दीपादिव प्रदीप, कुसुमादिव गन्ध इति। न स मूलोत्क्रम आयाहनीय, येन शरीर वातपित्तकफात्मकमुच्यते, यद्वा, प्राजापत्य क्रम' धूमादिमार्ग, "अग्ने समतारो वै प्रजापति" इत्यादिना प्रजापतिप्रतोक्तो द्रष्टव्य। स च आरोहावरोहक्रम, "तद् य इत्थ विदु" इत्यादिना छान्दोग्ये धत्त। गीतायाञ्च

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते"॥ इति ॥२॥

प्राजापत्यात् क्रमात् पञ्चम्याहुतौ ऋतुकाले प्रयोगादित्य

भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्बुदम्, अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः, मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वलक्षण-सम्पूर्णः। पितूरेतोऽतिरेकात् पुरुषः, मातूरे-तोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना

न्वय। एतेन त्रिमल कस्मात्? इति प्रश्न उत्तरित, धात्वादीनां श्लेष्मादिमलरूपत्वात्। ऋतुकाले योषिदार्तवोपेत पुंबीजं भवति, तेन पुंस सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजो विक्षिप्तो दृश्यते। 'कललम्' ईषद्घन 'बुद्बुद' वर्त्तुलम्। यास्केन तु अन्यथोक्तम्; तद्यथा, "एकरात्रोषित कलिल भवति, पञ्चरात्राद्बुद्बुद, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुद', पञ्चविंशति रात्रात् स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिर सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेश, मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेश, पञ्चमे मासि नखरोमव्यादेश षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रञ्च भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति"। 'जीवेन' जीवलिङ्गेन चलनादिना।

पित्रिति। अनेन त्रियोनि कस्मात्? इति परिहृतम्। 'व्याकुलितमनस' पश्वादिविक्षिप्तचित्ताविवेक? 'अन्धो ऽन्यस्य, स्त्रीपुरुषस्य वायुना परिपीडित यत् शुक्र, तस्य द्वैध

भवन्ति। अन्योऽन्यवायु-परिपीडित शुक्रद्वैध्याद् द्विधा तनूः स्यात् युग्माः प्रजायन्ते। पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिन। अथ मात्राशित पीत नाडी-सूत्रगतेन प्राण आप्यायते। अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति, पूर्वजातिं स्मरति, शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति ॥ ३ ॥

ध्यात् 'तनु' शुक्रस्वरूप द्विधा स्यात्, ततो युग्मा प्रजा-यन्ते। 'पञ्चात्मक' पञ्चभूतात्मक पिण्ड 'समर्थं' चिन्त नादौ, 'पञ्चात्मिका' शब्दादिविषया 'चेतसा' अन्तःकरणेन गन्धरसादिविषय ज्ञान यस्या सा गन्धरसादिज्ञाना बुद्धि संभवति, सा 'क्षरम्' अनित्यम् 'अक्षर' नित्य मोक्षञ्च चिन्त-यति, 'तदेकाक्षर' ब्रह्म प्रणव चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयो ऽष्टौ विकारा षोडश जायन्ते इति शेष। तदुक्तम्,

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष" ॥ इति।

तत्र मुखव्यापाराभावेन शिशु कथ वर्द्धते? इत्यत आह, अथेति। 'मात्रा' जनन्या 'अशितपीत' इत्यविभक्तिका निर्देश, अशितपीतेन इत्यर्थ, यान्नकस्तु रतिसमये पुरुषा मत्वसात्तु अणुशो वर्द्धते पित्र्यमातृशरीरत्वात्; तथा च, या पत्र नाभिसम्बद्धा नाडी मातुर्हृदयेन सम्बध्यते, सैव सूत्र,

पूर्वयोनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ॥
यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ।
एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः ॥
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम् ॥

तद्गतेन अन्नरसेन तस्य प्राणा आप्याय्यन्ते; अतएव जातमात्रस्य शिरसि पार्श्वद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थिनिम्नरेखा दृश्यते, सा मातृ मन्युस्थलं व्यनक्ति। सर्वेति। 'सर्वलक्षणसम्पूर्णे' मनुष्यत्वादिजातिव्यञ्जके अवयवे, अथ च सर्वेषां लक्षणेन ज्ञानकरणानामिन्द्रियाणां 'ज्ञानेन' दर्शनश्रवणादिना समाकीर्णः 'भवति' सम्पद्यते, 'पूर्वजातीः' प्राक्तनजन्मानि 'विन्दति' लभते जानाति इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेवाभिलापमाह, आहारा इति। 'विविधा' श्व शूकरादिभोग्या अपि, एतेन शरीरं कस्मात्? इति प्रश्नस्य, शीर्य्यतीति व्युत्पत्त्या, उत्तरं दत्तम्। पीताश्चेति नानायोनिषु जातत्वात्। 'जन्म जन्मेति', जननं प्रादुर्भाव एक जन्मानन्तरं द्वितीयं जन्म। 'परिजनस्य' पुत्रकलत्रादेः। एकाकीति, कर्त्तुरेव पापसम्बन्धो नार्जितद्रव्य भोक्तुरित्य-

अशुभ-चयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् साङ्ख्यं योगमभ्यसे ॥
अशुभ-चयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
यदि योन्याः प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म शुभाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

शरीरमिति कस्मात्, अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति, तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लेह्य-चोष्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः

र्थम् । इदं लिङ्गम् । 'अभ्यसेत्' अभ्यसेयम् । दुःखेन जन्ममरणानि न स्मरतीत्युपरतनेन सम्बन्धः । अस्मरणे हेतुमाह, जातमात्रेति । 'वायुना' मायारूपेण ; तदुक्तम् ।

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" ॥ इति ।

'विन्दति' जानाति ॥ ४ ॥

श्रियन्ते इति, श्रयन्ते इति यकार्थे इयट् । 'ज्ञानाग्निः' शरीराग्निः कोष्ठः शुभाशुभस्य, 'दर्शनाग्निः' प्रमाता, 'कोष्ठाग्निः' ।

शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति। त्रीणि स्थानानि भवन्ति, मुखे आहवनीय, उदरे गार्हपत्यो, हृदि दक्षिणाग्निः, आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्म्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्"॥ इत्युक्तः।

अन्त्यादिक्रमेण त्रयाणां लक्षणमाह, तत्रेति। अग्निरिति। अनेन चतुर्विधान्नभक्षणं कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् भवति; स च गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति। दर्शनाग्निरिति। स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति। ज्ञानाग्निरिति, स चार्द्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति। 'विन्दति' लभते भोक्तेत्यर्थः।

अथाग्नित्रये सति शरीरे यज्ञरूपत्वोपासनमाह, त्रीणीति। 'आहवनीयः' दर्शनाग्निः, 'गार्हपत्यः' कोष्ठाग्निः, 'दक्षिणाग्निः' ज्ञानाग्निः; अग्नित्रयं स्थानत्रये स्मृत्वा आहवनीयादिबुद्धिः कार्य्या। आत्मा यजमानः अधिपतित्वात्, मनो ब्रह्मा सौम्यत्वात्; लोभादय. पशवः वध्यत्वात्; कर्म्मेन्द्रियाणि हवींषि प्राणाग्नौ होमार्हत्वात्, शिरः कपालं तत्साम्यात्; केशा दर्भाः विक्षिप्तत्वात्; मुखमन्तर्वेदिः मुख्यस्थानत्वात्।

इदानीं शरीरे अवयवविभागमाह, चतुरिति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन;

"द्वे शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा"। इति।

शिरः षोड़श पार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिः सार्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा

"चतुष्कपालं शिर" इति तु यास्कः। षोडशेति। षोडश पार्श्वानि, षोडशदन्ताः षोडशाष्टदन्तस्थलानि षोडशपटलानि पार्श्वस्थलानि ; एव द्वितीयभागे चतुःषष्टिदन्ताः स्थले सह ; तदुक्तम्।

"स्थले, सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः" इति। "पार्श्वकाः स्तनके सार्धं सर्वदेव द्विसप्तति" इति। सप्तेति। तदुक्तम् ; सप्तोत्तरं मर्मशतमिति। साशीतिकमिति। तदुक्तं, द्वे च सन्धिशते तथेति। पक्षान्तरभेदे न्यूनाधिक्यं स्मृतावुक्तम्। सनवकमित्यादि। नवसंख्या परिमाणमस्येति, नवकं नवकत्वेन सह वर्तते सनवकं, सप्तोत्तरं स्नायुशतमिति- वद्वाक्यप्रधानो निर्देशः नवस्नायुशतानि इत्यर्थः। तदुक्तम् ; "शिरः शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च" इति। पञ्च मज्जाशतानीति। 'मज्जा' पेशी, तदुक्तम् ; "पञ्च पेशीशतानि च" इति। अस्थीनि चेति। तदुक्तम्, "तथास्थ्नां सह षष्ट्या शतत्रयम्" इति। सार्धचतस्र इति। चतस्रः कोट्यः एका चार्धकोटीत्यर्थं। इदन्तु स्थूलकेशाभिप्रायेण, सूक्ष्माभिप्रायेण तु याज्ञवल्क्योक्तम् बोद्धव्यम्।

यथा, "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रश्च तथापराः।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह।

पित्तप्रस्थं कफस्याढ़कं शुक्रकुड़वं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात्। पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति॥

इति गर्भोपनिषत् समाप्ता॥ २॥

मायवीयैर्विभक्तास्ते विभक्ता. परमाणुभि." ॥ इति।

'हृदयशब्देन' रस, जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते; तदुक्तम्; "रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश"। इति।

पित्तप्रस्थमिति। पित्तस्य 'प्रस्थं' सपादमानीहय, मानी तु तुलाख्याणा सेर:। तदुक्तम्; पञ्च पित्तमिति। अञ्जलय इति वर्त्तते। कफस्याढकमिति। चतु प्रस्थ तथाढकम् इति। 'शुक्रकुडवम्' इति। शुक्रस्य द्वे प्रसती इत्यर्थः। याज्ञवल्क्येन तु "श्लेष्मौजसोस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु" इति श्लेष्मशुक्रयो. समपरिमाणत्वमुक्तम्। मेदप्रस्थौ द्वाविति। याज्ञवल्क्येन तु द्वौ मेद इत्युक्तम्। अञ्जलिग्रहण वर्त्तते। अनियतमिति। याज्ञवल्क्येन तु नियम उक्त, "सप्तैव तु पुरीषस्य चत्वारो मूत्रमेव च" इति। अञ्जलय इति वर्त्तते, तत्तु प्रायोऽभिप्रायेण; निष्कर्षे क्रियमाणे तु नास्ति नियम, अनियमे हेतु चाहारपरिमाणादिति; तस्मिन्नधिके अधिक, न्यूने न्यूनमित्यर्थ.। पिप्पलादेन प्रोक्त पैप्पलादं; द्विरुक्ति समाप्त्यर्था।

अत्र प्रसङ्गाच्छास्त्रपरिमाणोच्यते पत्नादिमानार्थम्। तद्यथा;—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित्।
अतः प्रयोग-कार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया।
त्रसरेणुर्बुधै. प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः।

त्रसरेणुस्तु पर्य्याय नाम्ना वंशो निगद्यते ।
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद् द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रो भोटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ।
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ।
बिडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ।
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्तितम् ।
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ।
अष्टमानञ्च विज्ञेयं कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकम् ।
भाजनं कंसपात्रन्तु गोमक इति ।

इति गर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

नादबिन्दूपनिषत् ।

ओम् अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।
मकारस्तस्य पुच्छं वा अर्धमात्रा शिरस्तथा ॥ १ ॥
पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्त्वमुच्यते ।
धर्मस्य दक्षिणं चक्षुरधर्मस्योत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥
भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः ।
स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥
जनलोकस्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः ।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
सहस्रार्णमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

ओं प्रणव पक्षधाकारोकार मैर्बिन्दुनादयुक् ।
मध्यो नादस्ततो वर्णास्त्रिखण्डे नादबिन्दुनि ॥

तत्राद्यमात्रात्रय सार्धमात्रहंसाभिधानपक्षिरूपकेण ताव द्विविनक्ति, ओं अकार इति । 'पक्ष' पतत्र, येन पक्षीत्युच्यते 'पुच्छम्' अन्त्यत्वात् । 'वै' प्रसिद्धौ, 'शिर' उत्तमाङ्गम्, ऊर्ध्व लोकफलत्वात्, रजस्तम पादौ अधस्त्वसामान्यात् । 'सत्त्व शरीर' सर्वाधारत्वात्, धर्माधर्मौ चक्षुषी गतिहेतुत्वात् ।

सप्त लोकान् हंसशरीरे विभज्य दर्शयति, भूर्लोक इत्यादिना । औत्तराधर्यसाम्यात् भूरादीनां पादाद्याश्रयत्वम् । भुवो लोक इति । भुवश्च महाव्याहृतेरिति सकारस्य उत्व रेफयोर्विधानात् उत्वपक्षे उत्वे गुणे च रूपम् । 'महर्जगत्' महर्लोक । भ्रुवोर्ललाटमध्ये च सत्यलोक, 'तु' चार्थे ।

एवमेनं समारूढो हंसं योगविचक्षणः ॥ ५ ॥
न बध्यते कर्मचारी पापकोटि-शतैरपि ।
आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येषा वशानुगा ॥ ६ ॥
भानुमण्डल सङ्काशा भवेन्मात्रा तथोत्तरा ।
परमा चार्द्धमात्रा च वारुणीं तां विदुर्बुधाः ॥ ७॥

सहस्राह्न्यमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शित । सम्प्रतिरूपेण स यथा, "सहस्राह्न्यं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पतत स्वर्गं स देवान्सर्वानुरस्युपदद्य साक्षी सम्पश्यन् याति भुवनानि विश्वा" इति । स्वशाखाया पूर्वकाण्डे गतत्वात् सम्पूर्णो नोदाहृत , अस्यार्थ , सहस्रमह्नानि किरणा यस्य स 'सहस्राह्न' सूर्य्य एव ह्यपि , स च मूर्धाधिष्ठान , तदुक्तम् प्राणाग्निहोत्रे । "तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृति सहस्ररश्मिभि परिवृत एष ऋषिर्भूत्वा मूर्ध्नि तिष्ठति" इति , तमर्हति सह साह्न्य 'स्वर्गं' द्युलोक 'पतत ' गच्छत अस्य 'हरे ' विष्णुरूपस्य 'हंसस्य' ओङ्काररूपस्य 'वियतौ' पूर्वापरावस्थायस्थगौ अकारोकाररूपौ 'पक्षौ' पतत्रे आस्ताम्, स ओङ्कार सर्वान् देवान् सात्त्विकान् 'उरसि' हृदये सत्त्वरूपे 'उपदद्य' निधाय विश्वानि भुवनानि साक्षात् पश्यन् याति प्राप्नोति ब्रह्मलोक पर्यन्तम् , तदारूढ उपासकोऽपि तथाप्नोतीति भाव । समारूढश्चिन्तनात् ।

ओङ्कारस्य हंसरूपिणोपासना फलञ्चोक्त्वा तल्लक्षणा मात्राणां देवता आह, आग्नेयीति । 'एषा' मध्यमा मध्यवृत्तित्वात् उभयो , 'वशानुगा' वशवर्त्तिनी 'उत्तरा' मकाराख्या, भानुमण्डलसङ्काशा' अर्थात् भानुदेवत्या 'परमा' चतुर्थी ।

कलात्रयानना चापि तासां मात्रा प्रतिष्ठिता।
एष ओङ्कार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत॥ ८॥
घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्माला तथापरा।
पतङ्गी च तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी॥ ९॥
पञ्चमी नामधेया च षष्ठी चैन्द्री विधीयते।
सप्तमी वैष्णवी नाम शाङ्करी च तथाष्टमी॥ १०॥
नवमी महती नाम ध्रुवेति दशमी मता।
एकादशी भवेन्मौनी ब्राह्मीति द्वादशी मता॥ ११॥

इदानीं चतसृणामुदात्तादिभेदेन लक्षणं प्रत्येकं त्रिवस्थितो मात्रा दर्शयितुमाह, कलात्रयाननेति। वा अस्ययार्थः ; 'तासां' चतसृणां मात्राणां मध्ये एकैका मात्रा कलात्रयानना च 'प्रतिष्ठिता' निश्चिता, 'कलात्रयेण' मात्रात्रयेण 'आननम्' प्राणनं यस्याः सा, मात्रात्रयशरीरा इत्यर्थः। 'एष' इत्युपसंहारः।

इदानीं द्वादशानां कलानां मध्ये ध्यानतो मात्रतश्चिन्तारूपां धारणां दर्शयति, धारणाभिरिति। 'घोषः प्रथमा तत्फला घोषिणी, 'विद्युन्माली' यक्षराज, तल्लोकप्रदा विद्युन्माली, 'पतङ्गी' पक्षिणी, आकाशगतिप्रदत्वात्, 'वायुवेगिनी' शीघ्रगतिप्रदा, 'नामधेया' पितृलोकप्रदत्वात्, पितरो हि नामभिरिज्यन्ते, "यथाम्ना पातयेत् पिण्डं न नयेत् यत्र याम्यतम्" इत्युक्तेः। 'ऐन्द्री' इन्द्रसायुज्यप्रदत्वात्, 'वैष्णवी' विष्णुलोकप्रदत्वात्; 'शाङ्करी' शिवलोकप्रदत्वात्; 'महती' महर्लोकप्रदत्वात्; 'ध्रुवा' ध्रुवलोकप्रदत्वात्; 'मौनी' मुनीनां

प्रथमायान्तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् ।
विद्याधरस्तृतीयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिकाम् ॥ १३ ॥
पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
उषितः सहदेवत्वं सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥
षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिन्तथा ॥ १५ ॥
नवम्यान्तु महर्लोकं दशम्यान्तु ध्रुवं व्रजेत् ।
एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् १६॥२
ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥

लोकं तपोलोकं प्रददाति, तेन 'ब्राह्मी' ब्रह्मलोकं गमयति, तेन तत परन्तु फलं नादान्ते न लभ्यते ॥

इदानीं तत्तद्वारस्थाने स्थितान्तःकरणस्य प्राणवियोगे फलविशेषं नामभिः सूचितमाह, प्रथमायामित्यादिना । चतुर्थिकां प्राप्य समुत्क्रान्त इत्यन्वयः । देवत्वं प्राप्य सह देवैः 'प्रोषित' वा उषितः सन् ब्रह्मलोकं 'शाश्वतं' ब्रह्मायुःपरिमितम् ॥१२॥

षष्ठमात्रादेः नादान्तस्य बिन्दुनामकस्य फलमाह, तत इति । ततः परतरं परं ब्रह्म इत्यन्वयः, ध्येयमिति शेषः । पूर्वोक्तं फलं परं, तस्मादिदमुत्कृष्टमिति परतरं, 'निष्कलं' कला स्पष्टमात्रा, तद्विषयाभिन्नं निष्कलं,-यद्वा 'कला'

अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत्।
अनौपम्यमभावञ्च योगयुक्तं तदादिशेत्॥ १८॥
तद्युक्तस्तत्समासक्तः शनैर्मुञ्चेत् कलेवरम्।

षोडश पञ्चमश्लोकाः, तद्रहितम्; यतो 'ज्योतिषां' मन आदीनां चक्षुरादीनां सूर्य्यादीनाञ्च उदयः, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः।

कथमिदं लभ्यते? यदा तदेतद्धारणा भवति, किं नाद-धारणया फलं? मनोलय एव; तदुक्तम्।

"काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते"॥ इति

द्वादशान्ते: तदेवाह मनो लीनमिति।

ननु मनोलये माध्यमिकवच्छून्यमेव तत्त्वं फलं स्यादित्यत आह आदिशेदिति। यदा मनो लीनं भवेत्तदा 'आदिशेत्' उपदिशेत् गुरुः, तदैव हि परमोऽधिकारः, न तु मनागपि विषयाभिलाषे सति मुख्योऽधिकारः। अथवा, 'तदादिशेत्' लक्ष्यमिति कथयेत् मध्यस्थः, मध्ये मनो विशेषयानि। उपमैव औपम्यम्, स्वार्थे ष्यञ्, न औपम्य यस्य मनसः अनौपम्यम्, न भावयति चिन्तयति इत्यभावम्, जीवपरमात्मनोरैक्यं योगः, तदुक्तम्; अथवा 'योगः' चित्तवृत्तिनिरोधः, तदुक्तम्।

अथवा योगयुक्तस्य मनसः किं लक्षणम्? अत आह, मन इति। यदा मनो लीनं भवेत् तथा अनौपम्यसमाय भवेत्, तदा 'योगयुक्तम्' प्राप्तयोगमिति 'आदिशेत्' कथये-दित्यर्थः। तस्मिन् अभिर्यस्य स तद्युक्तः। "भक्त्या लभ्यस्त्वन-

सुस्थितो योगचारेण सर्वसङ्ग-विवर्जितः ॥ २९ ॥
ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः केवलः प्रभु
तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते ।
परमानन्दमश्नुते ॥ ३० ॥ इति ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे नादविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मविन्दूपनिषत् ।

ओँ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धञ्चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥

न्यया" इत्युक्तत्वात्। तस्मिन् मनो यस्य तन्मना, 'असक्त' विषयेषु, छान्दस. सन्धि ; अथवा 'तन्मना' असक्त' इति पठनीयम्, 'सक्त' आसक्तस्तथैव। 'योगचारेण' योगमार्गेण, 'सुस्थित' स्वस्थीभूत, 'पाशा' कर्माणि, 'केवल: प्रभु.' जीवभावरहित । द्विकलि समाख्यर्था। अत्र प्रणवस्य नादबिन्दोर्निरूपणादकारादि वर्णे सत्यपि प्राधान्यान्नादबिन्दूपनिषत् सञ्ज्ञा।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका नादविन्दुके ॥ १ ॥
इति नादविन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥

ओँ ब्रह्ममनोधिका ब्रह्मविन्दूपनिषदुच्यते ।
अष्टादशी चतु:खण्डा शौनकग्रन्थविस्तरं ॥ १ ॥
चक्रो योग, तत्फल ब्रह्मसाक्षात्कार:, तद् ब्रह्म कीदृशम् ?

पक्षपात-विनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ६ ॥
स्वरेण सन्धयेद् योगमस्वरं भावयेत् परम् ।
अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥ ७ ॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥
निर्विकल्पमनन्तञ्च हेतु-दृष्टान्त-वर्जितम् ।
अप्रमेयमनाद्यञ्च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥

'पक्षपातस्तु' तत्त्वचिन्तनम्, अतत्त्वविस्मरणञ्च, तेन 'विनिर्मुक्तं', रहितं यदा भवति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ।

प्रथमाधिकारिणं प्रत्याह, स्वरेणेति । 'स्वरेण' शब्देन गुरूपदेशेन प्रणवेन वा 'योगं' चित्तनिरोधं 'सन्धयेत्' आरभेत, 'अस्वरं' शब्दातीतं 'परं' वस्तु 'भावयेत्' चिन्तयेत् । 'भावेन' भाव्यमानेन चिन्त्यमानेन 'भावः' वस्तु परं ब्रह्म, 'अभावः' शून्यं नेष्यते, किन्तु अस्तीति 'इष्यते' गम्यते, इष सर्पणे, ब्रह्मसाक्षात्कारवतीत्यर्थः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । अथवा 'स्वरेण' अकारोकारोपलक्षितेन जाग्रत्स्वप्नाख्येन योगं कुर्यात्, यत्नातिशयेन जाग्रत्स्वप्नेऽपि तदभ्याससम्भवात्, 'अस्वरं' मकारोपलक्षितम् आनन्दस्थानम् 'परम्' अचेतनम् भावयेत् । 'अस्वरेण' मकाराख्येन भावेन मात्रया 'नाभावः' अभावो न, किन्तु पूर्णो 'भावः' तुरीयम् 'इष्यते' गम्यते इति तदुक्तममृतबिन्दौ,

"अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति" इति ।

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥१६॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्द-ब्रह्मपरञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥१७॥
ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञान-विज्ञान-तत्त्वतः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः॥ १८॥
गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।

निवृत्ते 'तमसि' अज्ञाने एकत्व भवति, एकमेव च अनुपश्यति

"पुष्कर पङ्कजे व्योम्नि पय करिकराग्रयो ।
ओषधीद्वीप विहग तीर्थ रागोरगान्तरे ।
पुष्कर तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च" ॥

इति विश्व ।

शब्दाक्षरमिति । शब्दश्च तदक्षरञ्च 'शब्दाक्षर' शब्दब्रह्म इत्यर्थ , तथा 'पर' ब्रह्म चैतन्यञ्च, एतद्द्वय वर्त्तते । 'विद्वान्' पण्डित , एतयोर्मध्ये यस्मिन क्षीणे सति यत् 'अक्षरम्' अक्षीण भवति, तत् अक्षर यदि 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, तथा यदि 'इच्छेत्' वाञ्छेत्　तर्हि शान्तिम् आप्नुयात्, नान्यथा, तदेव स्पष्टयति, द्वे इति । 'निष्णात' कुशल "निष्णातोऽभिज्ञ" "निष्णात" कौशले" इति पत्वम् । विचारज्ञात इत्यर्थ । 'मेधावी' ग्रन्थाभ्यासेन कृतबुद्धि 'ज्ञान शास्त्र' 'विज्ञान' साक्षात्कार', उभयो 'तत्त्वत' तत्त्व ज्ञात्वा, 'तत्त्वर्थ' पञ्चमी । गवामिति । 'गवा' सौरभेयीणाम् अनेकवर्णानामपि सतीना यत् क्षीर, तस्यैक-

प्रत्यभिज्ञाय दर्शयति, तदिति । 'तत्' ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीत्येवमाकारं स्मृतम् । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽस्मिन् सर्वभूताधिवासः यद्वा भूतेष्वधिवसति, यस्मादधिकमिति सप्तमी, सर्वानुग्रहकत्वेन वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव ईश्वरोऽपि, जीवेश्वरयोर्ब्रह्मैक्यमित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानां दीपिका ब्रह्मबिन्दुके ।
इति ब्रह्मबिन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

अथ अमृतबिन्दूपनिषत् ।

ओं शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः।
परमं ब्रह्मविद्याया उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

अमृतस्य यथा बिन्दुर्मर्त्यं हरति देहिनाम् ।
अत्यल्पोऽप्यष्टश्लोकोऽमृतबिन्दुस्तथा ह्ययम् ॥ १ ॥

योगसाधनस्य प्रथमां पीठिकामाह, शास्त्राणीति । मेधावीति । अध्ययनेन तर्काभ्यासेन मेधापि कर्तव्या इत्ययं यच्छ्रुति ।

"पण्डितो मेधावीति, बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्येति च" । स्मृतिरपि ।

"यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति ।

ब्रह्मविद्यायाः परमं कारणं जीवितमिति शेषः । 'उल्कावत्' चपलं विद्युदुन्मिषितं तुल्यं जीवितम्, 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण कामक्रोधादिना 'नोत्सृजेत्' न क्षिपेत्, शास्त्राण्यधीत्य

ओङ्कारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वा तु सारथिम्।
ब्रह्मलोक पदान्वेषी रुद्राराधन तत्परः ॥ २ ॥
तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथ पथि स्थित ।
स्थित्वा रथपथ स्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥
मात्रा लिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जिता ।
अस्वरेण मकारेण पद सूक्ष्मञ्च गच्छति ॥ ४ ॥

ये तदर्थसाक्षात्काराय प्रवर्तेत, प्रयत्नश्च वक्ष्यमाणो योगाभ्यास । यद्वा, ब्रह्मविद्याया परम कारणम् अध्ययनम 'अन्यथा' ज्ञानमप्राप्य नोत्सृजेत्, उल्कावत्' दीपिकावत् यथा दीपिका तमसि मार्ग प्रदर्शिता स्थानमप्राप्य नोत्सृज्यते तद्वत् शास्त्र साक्षात्कार पर्यन्त नोत्सृजेदित्यर्थ । ओङ्कार रथ गतिहेतुत्वात् रथ ओंकार विष्णुम्' उकारदेवता सारथि कृत्वा स ऋजुगती प्रेरक, तेन सारथ्य सम्भवति । अकार देवता यो ब्रह्मा तस्य य 'लोक' ब्रह्मसदन तस्य 'पद' मार्ग, तदन्वेषणशील, मकारदेवता यो रुद्र तदाराधने 'तत्पर' परायण ।

तावदिति । 'रथेन ओङ्कारेण तावद्गन्तव्यं यावत् रथ पथि' गन्तव्य गच्छन् तन्मार्गं स्थित समासान्तविधेरनित्यत्वादप्रत्ययो न कृत । स्थित्वेति । यदा तदेत्यध्याहार यदा रथस्य पन्था रथपथ समासान्तोऽकार तस्य 'स्थान' स्थिति निवृत्तिर्भवति, अत्र तिष्ठतिर्निवृत्तौ वर्त्तते तदा 'स्थित्वा' क्रियत्काल विलम्ब्य रथम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति' साध्यसाधनभाव रहितं स्थान प्रविशतीत्यर्थं, शांकार्योपासना-परिवासित चेतसो यतयो ब्रह्मपदवीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

शब्दादिविषयाः पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥५॥
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥

श्रुतेः। 'मात्राः' अकारादयः, तासां 'लिङ्गं' जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग इत्यादि, तस्य 'पदं' स्थानं जागरादि त्यक्त्वा 'शब्देन' स्वरेण 'व्यञ्जनेन च' मकारेण 'वर्जितं' रहितम्। 'अस्वरेण' स्वरातिरिक्तेन मकारेण अन्तरङ्ग-साधनेन 'सूक्ष्मं पदं' तुरीयाख्यं गच्छति।

शब्दादीति। शब्दादीनि पञ्च 'विषयाः' तदुपलक्षितानीन्द्रियाणि 'अतिचञ्चलं' सर्वेन्द्रियविषयव्यापि मनश्च 'आत्मनः' सूर्यस्थानीयस्य, रश्मय इति, 'चिन्तनम्' आत्मैक्यापादनमिति यावत्, स प्रत्याहार इत्यर्थः; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन।

"यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः" ॥ इति।

प्रत्याहार इति। यमनियमासनानि तु बाह्याङ्गत्वात् न गणितानि। यमनियमौ तु;

"अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसञ्चयः।
आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यञ्च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम्॥
शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं सुरार्चनम्।
तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम्।
एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः॥"

इति द्रष्टव्यौ। 'तर्कः' मननं 'समाधिः' निदिध्यासनं 'रुचिरं' मनोहरं गुरूपदिष्टं रूपं 'चिन्तयेत्' ध्यायेत्। रुचिर इति।

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥७॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
किल्बिषञ्च क्षयं नीत्वा रुचिरञ्चैव चिन्तयेत् ॥८॥
रुचिरे रेचकञ्चैव वायोराकर्षणन्तथा ।
प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचक-पूरक-कुम्भकाः ॥९॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१०॥२
उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।

'रुचिरे' चिन्त्यमाने सति रेचकं कुर्य्यात्, चकारात् कुम्भकम्, तथा वायो 'राकर्षणम्' अन्तर्नयनं कुर्य्यात् ।

प्राणायामत्रयं कुर्य्यादित्याह, प्राणायामा इति । 'प्राणायामाः' निरोधाः 'त्रयः' त्रिविधाः । प्राणायाममन्त्रमाह, सव्याहृतिमिति । व्याहृतिं शिरसोरपि सप्रणवत्वं बोद्धव्यम्, तदुक्तम् ;

"एता एतां सहैतेन तथैभिर्दशभिः सह ।
त्रिर्जपेदायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥" इति ।

'एताः' सप्त व्याहृतीः, 'एतां' गायत्रीम्, 'एतेन' शिरसा, 'एभिः' प्रणवैः, शक्तौ सत्यां त्रिः पठेत्, अशक्तौ तु सकृत्पठेत् ।

प्रत्येकं रेचकादीनां लक्षणमाह, उत्क्षिप्येति । वायुम् 'उत्क्षिप्य' ऊर्द्ध्वं नीत्वा 'आकाशम्' उदरं कृत्वा 'निरात्मकं' प्राणरहितम् ;

शून्यभावेन युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ११ ॥
न चोच्छ्वसेन्नानुच्छ्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥
वक्त्रेणोत्पलनालेन वायुं कृत्वा निराश्रयम् ।
एवं वायुर्ग्रहीतव्यः कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥
अन्धवत् पश्य रूपाणि शृणु शब्दमकर्णवत् ।
काष्ठवत्पश्यते देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥१४॥३॥

"आत्मा देह मनो ब्रह्म स्वभाव धृति बुद्धिषु । प्रयत्ने चापि" इति, अपि शब्दात् प्राणे चेति विश्वाभिधानात् । 'आत्मान प्राण' शून्यत्वेन योजयेत्, न रेचक इत्यर्थः ।

अनुच्छ्वसेदिति । नञस्थिता समास । उच्छ्वासानुच्छ्वासौ न कुर्यात्, किन्तु निरोध लक्षण मनुच्छ्वासमेव कुर्यात्, स एव गृहीत इत्युक्तत्वात् । वक्त्रेणेति । उत्पलस्य नालमिव वायुसञ्चार हेतुत्वात्, तादृशेन वक्त्रेण वायु 'निराश्रय' बहिर्निर्गत कृत्वा यदवस्थान स कुम्भक , प्रकारान्तरेण कुम्भक पर्वमिति । यथा बहि कृत, तथा वक्त्रेण 'ग्रहीतव्य' अन्तरेव । भीत्वा रोद्धव्य इति द्विविध कुम्भकस्य लक्षणम्, तदुक्तम् ।

"पूरणादि रेचनान्त प्राणायामस्तु वैदिक ।
रेचनादि पूरणान्त प्राणायामस्तु तान्त्रिक" ॥ इति ।

प्रत्याहार प्राणायामयोर्लक्षणे उक्त्वा धारणां लक्षयितु तद धिकारिणं तावत् लक्षयति, अन्धवदिति । 'पश्य' इ धियम् । इति शेषश्च , 'तं' त्व स्वीय देह काष्ठवत् पश्य निरभि

मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्त्तिता ॥१५॥
आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते ।
यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्त्तितः ॥१६॥
भूमिभागे समे रम्ये सर्वदोष-विवर्जिते ।
कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा चैवाथ मण्डलम् ॥१७॥
पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ।
बद्ध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥१८॥

मानितया ; प्रत्याहारस्याभीति । इदमेव लक्षणम् ; अन्यस्य यथा रूपादिविकारो न भवति, तद्वत् यस्य रूपदर्शनेऽप्यविक्रिय मन, काष्ठवत् देहेऽप्याकाररहित, स प्रत्याहार इत्यर्थं । मन इति । 'मन' मानसं 'सङ्कल्पक' सङ्कल्पकार्यं 'ध्यात्वा' विचिन्त्य 'आत्मनि' बुद्धौ प्राणे वा संक्षिप्य 'आत्मान' प्राण बुद्धिं वा 'धारयित्वा' स्थिरीकृत्य यत् तिष्ठति सा धारणा उक्ता ।

चतुर्णां लक्षणमुक्त्वा शिष्टयोस्तर्कसमाध्योराह, आगमेत्यादि । आगम विरोधेन ऊहनं वाक्यार्थ-प्रसङ्गात् ; यं 'लब्ध्वा' प्राप्यापि इदमपि 'अवमन्येत' अवजानीयात् यदर्थेऽपि शब्दादिष्टमिति लभ्यते, य प्राप्य सर्वमन्यत् न रोचते, स समाधिरित्यर्थः "य लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः" इति गीतोक्तेः । 'मनोमयीम्' आत्मचिन्तनरूपां मन्त्रमन्त्रादिना दिग्बन्धादिरूपां वा 'मण्डल' मण्डलब्राह्मणम् आदित्यदेवत्य "य एतन्मण्डलं तपति" इत्यादिरूपम् । पद्मकमिति । पद्मकादीनां लक्षणानि योगयाज्ञवल्क्ये उक्तानि ।

"ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र ! कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते" ॥ इति ।

तथैव प्रकारान्तरेण स्वस्तिकमुक्तम् ।

"सीवन्यामात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।
एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम्" ॥ इति ।
"गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वे पादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम्" ॥ इति ।
'योगासनं' सिद्धासनम्, तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम् ।
योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत्
मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं कृत्वा समं विग्रहम् ।
स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन् भ्रुवोरन्तरं
चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते ॥ इति ।

मतान्तरे च ।

"मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरं च निक्षिप्य सिद्धासनमिदं भवेत् ॥
एतत् सिद्धासनं प्राहुरन्ये वज्रासनं विदुः ।
गुप्तासनं वदन्त्यन्ये प्राहुर्मुक्तासनं परे ॥
यमेष्विव मिताहारोऽप्यहिंसा नियमेष्विव ।
मुख्यं सर्वासनेष्वेकं सिद्धाः सिद्धासनं विदुः ॥
चतुरशीतिपीठेषु सिद्धमेव सदाभ्यसेत् ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु सुषुम्नामिव नाडिषु" ॥ इति ।

नासिका-पुटमङ्गुल्या पिधायैकेन मारुतम् ।
आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिन्तयेत् ॥१९॥४॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येकेन रेचयेत् ।
दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममल-च्युतिम् ॥२०॥
पश्चाद्ध्यायेत पूर्वोक्तं क्रमान्मन्त्रं विनिर्दिशेत् ।

योगार्थमासनमिति वा। उत्तरेति। योगस्य उत्तरमार्गप्रदत्वात्। नासिकेति। एकं नासिकापुटम् अङ्गुल्या पिधाय 'एकेन' पार्श्वेन 'मारुतं' वायुम् आकृष्य 'धारयेत्' अन्तः स्तम्भयेत्, 'अग्निं' तेजोमयम्, अर्थप्रकाशकञ्च शब्दमेव अभिचिन्तयेत्।

कं शब्दम्? इत्यपेक्षायामाह, ओमित्येकाक्षरमिति। ओमित्येतेनैव मन्त्रेण 'एकेन' पूरणाद्भिन्नेन पार्श्वेन रेचयेत् वायुं; तदुक्तम्।

"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्।
धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्य्येण रेचयेत्"॥ इति।

'दिव्यमन्त्रेण' प्रणवेन 'आत्ममल-च्युतिं' शरीरमल-नाशं नाडीशुद्धिं, प्राणायामैर्नाडीमला नश्यन्ति ततस्तासु वायुप्रचारो भवति। 'आत्ममलः' पाप, तस्य 'च्युतिं' नाशम् इति वा; तदुक्तम्।

"नित्यमेव प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः"॥ इति।

'पश्चात्' प्राणायामैः पापं दग्ध्वा 'ध्यायेत्' चिन्तयेत् 'पूर्वोक्तं' शब्दमेवाभिचिन्तयेदित्युक्तं, 'क्रमशः' अनुक्रमेण अकारोकार-मकारार्द्धमात्राः लोक वेद-देवाग्न्यादि सहिताः घोषिण्यादि-मात्राः क्रमसहिताश्च 'ध्यायेत' चिन्तयेत्, 'मन्त्रं' मन्त्र 'निर्दि-

स्थूलातिस्थूल-मात्रायां नातिमूर्ध्वमतिक्रमः ॥२१॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधो दृष्टिं विनिधार्य्य महामतिः ।
स्थिरस्थायी विनिष्कम्पस्तदा योगं समभ्यसेत् ॥२२॥

नीत्' उद्धरेत्; अत्र सन्धेरत्यविभक्तिको निर्देशः। स्थूलेति। 'स्थूलमात्रा' अशीति प्रणवावृत्तिपर्य्यन्तं धारणम्; तदुक्तम्।

"प्रातर्मध्यदिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान्।
शनैरशीति-पर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्" ॥ इति।

'अतिस्थूला' ततोऽप्यधिकाधिकं धारणम्; एवं स्थूलायां मात्रायाम् अतिस्थूलायाञ्च मात्रायाम् 'अतिम्' अतिशयम् ऊर्द्ध्वं नयेत्, मात्रास्वतिशयं न कुर्यादित्यर्थः। कस्मात् न कुर्यात्? प्रत्युत अतिशये शीघ्रं सिद्धिर्भवति? इत्यत आह, अतिक्रम इति। एव हि वायोरतिक्रमे दोष उक्तः,

"हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरःकर्णादि वेदना।
भवन्ति विविधा दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात्" ॥ इति।

तिर्य्यमिति। 'तिर्य्यक्' पार्श्वे धावन्तीम् 'ऊर्द्ध्वम्' आकाशगामिनीम् 'अधः' वा चरणन्यस्तां 'दृष्टिं' नेत्रकान्तिं 'विनिधार्य्य' धृत्वा 'महामतिः' स्थूललक्ष्यः 'स्थिरः' चित्तेन, 'स्थायी' दृढासनः। दृष्टेस्तिर्य्यक्त्वमुक्तम्।

"अन्तर्लक्ष्य बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता।
एषा हि शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता" ॥ इति।

ऊर्द्ध्वत्वमप्युक्तम्।

"भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी"। इति।

अधस्त्वमप्युक्तम्।

"दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्" ॥ इति।

तालमात्रा तथा योगी धारणा योजनन्तथा ।
द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियतः स्मृतः॥२३॥

'विनिष्कम्पम्' विशेषेण निष्कम्पम् 'योगम्' उत्तमं योगं तदा अभ्यसेत्। निष्कम्पोऽप्युत्तमो योगः, सकम्पो मध्यमः, सस्वेदः कनीयान्; तदुक्तम्।

"कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे।
उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं मुहुः"॥ इति।

तस्मात् 'निष्कम्प' अपेगत, निष्कम्प उत्तम, विशेषेण निष्कम्प अत्युत्तम, तं समभ्यसेत्।

तालेति। अयं पदार्थो योगशास्त्रे 'कालतः' कालेन 'नियतः' एकरूपः स्मृतः। कः पदार्थः? एकतालो वायो कालतो बहिः स्थूलस्य मध्ये प्रवेशः, मध्यस्थस्य च बहिर्निर्गमनं, सा नियतकाला भवति, यावत्काला पूर्वदिने, तावत्काला परदिने, इति मात्रा नियतकाला भवति, अन्यथा कल्पपर्यन्तं भूविवरे भवति।

षोडश पूरणे चेत्, चतुःषष्टिः कुम्भने, द्वात्रिंशत् रेचने इति; 'योगः' समाधिः, सोऽपि नियतकालः, अन्यथा कल्पपर्यन्तं भूविवरे समाधिस्थस्य विदेहकैवल्याभावप्रसङ्गः। 'धारणा' मनः सद्रूपकमित्यादि लक्षणा, सापि "धारयेत् पञ्च घटिका भवरोगैर्विमुच्यते" इत्यादौ नियतकालैवोक्ता, 'योजनं' संयोजनं प्राणापानयोः, यथा पूर्वदिने चेत् षोडश प्राणायामाः, तर्हि परदिने ततो न्यूना अधिका वा न भवन्ति। द्वादशमात्रो योगो नादबिन्द्वात्मकः, सोऽपि कालतो नियतः स्मृतः, परस्परं तुल्यकाला एव धोपिपादयो धेया इत्यर्थः। अयं च तालादिः पदार्थोऽपि कालतो नियतः स्मृतः, नियतकाल

अघोषमव्यञ्जनमस्वरञ्च अकण्ठताल्वोष्ठमनासिकञ्च
अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कदाचित्

मेव फलं ददाति परिच्छिन्नं, न तु कालापरिच्छिन्नं फलं ददातीत्यर्थः ।

तर्हि कालापरिच्छिन्नं फलं किम्? इत्यत आह, अघोषमिति। यदक्षरं तदपरिच्छिन्नफलमित्यर्थः, तत् किं ककारादिष्वन्यतमत्? नेत्याह, 'अघोष' वर्गाणां प्रथमा, द्वितीया, श ष साश्चाघोषा, ततोऽन्ये घोषा, तद्वत् भवति। तर्हि फलव्यञ्जनं तद्रूपं नेत्याह, अव्यञ्जनमिति। तर्हि अथ स्वरात्तद्रूपं नेत्याह, अस्वरमिति। न स्वरत्वं यस्य तदस्वरम्। तर्हि अ कु ह विसर्जनीयानां कण्ठः, 'इ चु य शानां तालु' उ पूपध्मानीयानामोष्ठौ, तद्रूपं नेत्याह, अकण्ठताल्वोष्ठम्, अत्र च, अकण्ठोष्ठमात्रविवक्षितत्वादसन्धिः, सन्धौ तु न्यूनाक्षरं छन्दः स्यात्। तर्हि नासिकानुस्वारस्य तद्रूपं नेत्याह, अनासिकमिति। तर्हि ऋ टु र षाणां मूर्धा, तदन्तर्भूतं नेत्याह, अरेफेति। 'रेफजातं' रेफवर्गो मूर्धन्य, तत्र भवतीत्यर्थः। तर्हि ऌ तु ल सानां दन्ता, तद्रूपं नेत्याह, उभयोष्ठवर्जितमिति। उभौ 'ओष्ठौ' आवरकौ यस्य उभयोष्ठौ दन्ता, तेन तदुच्चार्यो वर्णः, तत्र भवतीत्यर्थः। यद्यप्यव्यञ्जनमस्वरमिति वर्णमात्रं प्रतिषिद्धम्, एतावन्तो हि वर्णा, यदुत व्यञ्जनानि स्वराश्च, तथापि सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिषेधार्थमघोषाद्युपादानम्।

तर्हि किं तदक्षरं? यस्य लक्षणं वाक्यम्, इत्यत आह, न क्षरते कदाचिदिति। नादात्मनस्य परं शान्तमित्यर्थः

यत्प्रतिपादनादमृतबिन्दुरिति ग्रन्थाभिधा। अथैतत् योग-
प्रक्रिया। यम-नियमाभ्यां क्षपित-वाङ्मदोषः, निर्जने तीर्था-
दिदेशे सिद्धचैले वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहाद्यन्यतमदा-
सनमालम्ब्य नियतमुख,

धौतिर्वस्तिश्च नेतिश्च त्राटकं नौलिका तथा।
कपालभातिश्चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते॥

इत्युक्तैः कर्मभिः प्राणसंयमेनैव वा शुद्धनाडीगणः, प्राणा-
यामाभ्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भकः, अङ्गुष्ठादि-मूर्धान्त-मर्म-
प्रदेशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याहृतेन्द्रियगणः, पृथिव्यादि-
पञ्चधारणाभिः शुद्धभूत भौतिक तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानैः
क्षपिततमोमलः, उन्मनीभाव-लक्षणं समाधिमारुरुक्षुः, षट्चक्र-
भेदेन द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत्। तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-
ड्डियानबन्धजालन्धरबन्धैः महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनैश्चापा-
नस्वमपानवायुमूर्ध्वमाकुञ्च्य, तेन मूलाधारगतं त्रिकोणस्थ-
मग्निं प्रज्वाल्य, तेन कन्दोत्थां कुण्डलीं सर्पाकारां पश्चिम-देह-
भागेन पूर्वदेहभागमष्टधावेष्ट्य, मुखेन पुच्छं गृहीत्वा, सुखच
सुषुम्णा सुखे प्रवेश्य, सुप्तां प्रताप्य, तामेव प्रबोध्य, रोधने
सुषुम्णा सुखं विरलीकृत्य, प्रसार्य, तत्र साग्निमिश्रं वायुं
मनसा प्रवेश्य, वंशदेशस्थ-वंशाकृति सुषुम्णायाः पर्वस्थानी
यानि चक्राणि षोडशारं समुच्चरन्, मनसा विष्णुचिन्तन सना-
थेन वायुग्नि सहायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सहस्रदलमाक्रामेत्,
इति। तदुक्तं हंसोपनिषदि। "तं विदित्वा न मृत्युमेति;
गुदमवष्टभ्य, आधाराद्वायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठाने त्रिः प्रदक्षिणी-
कृत्य, मणिपूरकञ्च गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धौ प्राणान्
निरुध्य, आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा
ध्यायन् इति।

न च प्राणापानयोर्युगपन्निरोधे शूल-हिक्काश्वासादि दोष-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरूपदिष्टबोधत्रयस्य युगपदनुष्ठितस्य महिम्नः, अमृतसुखस्य महिम्नः, अमृतसुखस्य जलपूर्णघट-स्येव दोषानवकाशात्। अस्य च योगस्य फलमक्षरावगतिरूपं स्वरव्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अघोषमित्यादिना उपसंहृतम्।

षट् कर्माणि यथा—

"चतुरङ्गुल-विस्तारं सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत्।
ततः प्रत्याहरेदेतदाख्यातं धौतिकर्म तत् ॥ १ ॥
नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः।
आधाराकुञ्चनं कुर्यात् प्रख्यातं वस्तिकर्म तत् ॥२॥
सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत्।
मुखान्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते ॥ ३ ॥
ईक्षते निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः।
अश्रुसम्पातपर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं मतम् ॥ ४ ॥
अमन्दावर्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्यतः।
नतांसो भ्रामयेदेषा नौली गोलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥
भस्त्रेव लोहकारस्य रेचपूरौ ससम्भ्रमौ।
कपालभाती विख्याता कफदोष-विशोषिणी" ॥६॥ इति।

बन्धत्रयं मुद्रिकाया व्याख्यातम्। महाबन्धो यथा।

"पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्।
वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा ॥ १ ॥
पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढम्।
निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥
धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः।
सव्याङ्गे च समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् ॥ ३ ॥
मतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेन हि गच्छति ।
अत समभ्यसेन्नित्य सन्मार्गं गमनाय वै ॥२५॥

राजदन्तद्वय तत्र जिह्वयोञ्च भवेदिति ॥ ४ ॥
अय खलु महाबन्धो महासिद्धि प्रदायक ।
कालपाशा महाबन्ध विमोचन विचक्षण ।
त्रयञ्च सर्वनाडीनामूर्ध्वगति प्रबोधक ” ॥ इति ।

महावेधो यथा।

“महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमाकधी ।
वायूना गतिमाक्रम्य निभृत कण्ठमुद्रया ॥ १ ॥
न्यस्तहस्तयुगो भूमौ निस्तल ताडयेच्छनै ।
पुटद्वय समाक्रम्य वायु स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥
सोम सूर्य्याग्नि सम्बन्ध जायते चामृताय वै ।
मृतावस्था समुत्पन्ना ततो वायु विरेचयेत् ।
महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धि प्रदायक ” ॥३॥ इति ।

शक्तिचालन यथा।

“पुच्छ प्रगृह्य भुजगीं सुप्तामुद्बोधयेद् बुध ।
निद्रा विहाय सा कृत्वा ऊर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हठात्”॥१॥ इति।

अन्यत्रापि ।

सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना चालितो यदा ।
प्रसार्य्य फणभङ्गीम प्रबोधं याति तत्तदा” ॥१॥ इति ॥५॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे केनोपायेन नेतव्य ? इत्याह, येनेति । ‘असौ’ योगी ‘येन’ मनोलक्षणेन करणेन प्राण गन्तव्य ‘पश्यति’ प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राण तेन एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थान

हृद्द्वारं वायुद्वारञ्च ऊर्द्ध्वद्वारमतः परम्।
मोक्षद्वारबिलञ्चैव शुषिरं मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
भय क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम्।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यतः क्रमात्।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रमः।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राणप्रवेशे उपाय इत्यर्थः। यतोऽयं प्राणप्रवेशे उपाय उपदिष्टः, अतो नित्यं 'सन्मार्गगमनाय' सुषुम्णामार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधारणादि कुर्य्यात्।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्यवगत उपायः, तयोर्मार्गः क्वास्ति? इत्यत आह, हृदिति। 'हृद' मनसः वायोश्च प्राणस्य 'द्वारं' प्रवेशमार्गः, सुषुम्णाख्यमूर्द्धद्वारं वर्त्तते, कण्ठादि मूर्द्धान्त पृष्ठवंशगामि सुषुम्णा द्वारमस्तीत्यर्थः। तत ऊर्द्ध्वं किमस्ति? इत्यत आह, अतः परमिति। 'अतः' अस्मात् द्वारात्परं मोक्षद्वारबिलं शिरो भित्त्वा निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'द्वारम्' उपायो ब्रह्मलोकः, तस्य क्रमविवरम्।

ननु ब्रह्मलोकस्य क्रममोक्षस्थानत्वात् सूर्य्यमण्डले व्यवधायके सति कथं तत्र गतिः? इत्यत आह, शुषिरं मण्डलमिति। सूर्य्यमण्डलस्य सच्छिद्रता, "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ" इत्यादि स्मृतेरवसीयते।

इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥२८॥६॥
पार्थिवः पञ्चमात्राश्च चतुर्मात्राणि वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्राणि द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥
एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्धमात्रञ्च चिन्तयेत् ।
सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगी वर्जमीयान्याह भयमिति। 'तुल्यविक्रम' देवैरेव, केवलञ्च ऐश्वर्यमुक्त छुरिकाया प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूत धारणासु तदन्तीत धारणासु च कीदृश प्रणव स्वरूप ध्येयम् ? इति पृच्छन्त प्रति क्रमेणोत्तरमाह, पार्थिव इत्यादि। 'पार्थिव' पृथिवीतत्त्व धारणायामाश्रितयेत् प्रणवो भवति, तदा तस्य पञ्चमात्राणि रूपाणि ध्येयानि। 'वारुण' जलतत्त्व धारणायामुपास्यत्वेन चान्वितयेदित्यर्थं । अन्याये केवगुण छायामात्राकाशो द्रष्टव्य । अर्धमात्रमिति। तु' अध्याहृत्यर्थं, निरपेक्षीभूय अर्धमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थं ।

सिद्धिं पूर्वया चिन्तनायाः कोऽभिप्राय ? इत्यत आह, सिद्धिमिति। तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तल्लोकजयाय तानि तानि पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन 'आत्मना' स्वयम 'आत्मनि बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थं । शरीरे पदादिमूर्धपर्यन्ते तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति। भूतस्थानादि, यथा।

"भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ।
एतेषु पञ्चदेवाना धारणा पञ्चधोच्यते ॥
पदादि जानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
आजानु पायुपर्यन्तमपा स्थान प्रकीर्त्यते ॥

द्वारं वायुद्वारञ्च ऊर्द्धद्वारमतः परम् ।
मोक्षद्वारबिलञ्चैव शुषिरं मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
भय क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहार नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यसतः क्रमात् ।
स्वयमुत्पद्यते ज्ञान त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रमः ।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राणप्रवेशे उपाय इत्यर्थः । यतोऽयं प्राणप्रवेशे उपाय उपदिष्ट, अतो नित्य 'सन्मार्गगमनाय' सुषुम्णा मार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधारणादि कुर्य्यात् ।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्यवगत उपाय, तयोर्मार्गं क्वास्ति ? इत्यत आह, द्वारिति । 'द्वार' मनस वायोश्च' प्राणस्य 'द्वार' प्रवेश मार्गं, सुषुम्णाख्यमूर्द्ध्वद्वार वर्त्तते, कण्ठादि मूर्द्धान्त पृष्ठवंश गामि सुषुम्णा द्वारमस्तीत्यर्थं । तत ऊर्द्ध किमस्ति ? इत्यत आह अत पर मिति । 'अत' अस्मात् द्वारात्पर मोक्षद्वारबिलं शिरो भित्त्वा निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'द्वारम्' उपायो ब्रह्मलोक, तस्य कारणविवरम् ।

ननु ब्रह्मलोकस्य क्रममोक्षस्थानत्वात् सूर्यमण्डले व्यवधायके सति कथ तत्र गति ? इत्यत आह, शुषिर मण्डल मिति । सूर्यमण्डलस्य सच्छिद्रता, "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ" इत्यादि स्मृतेरवगम्यते ।

इच्छयाप्नोति कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः ॥२९॥
पार्थिवः पञ्चमात्राणि चतुर्मात्राणि वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्राणि द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥
एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्धमात्रन्तु चिन्तयेत् ।
सन्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगे वर्जनीयान्याह भयमिति। 'तुल्यविक्रम' इत्येवम्, कैवल्यस्य ऐश्वर्ययुक्तं क्षुरिकायां प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूत धारणासु तदतीत धारणासु च कीदृशं प्रणव स्वरूपं ध्येयम्? इति पृच्छन्तं प्रति क्रमेणोत्तरमाह, पार्थिव इत्यादि। 'पार्थिवे' पृथिवीतत्त्व धारणायामाश्रितश्चेत् प्रणवो भवति, तदा तस्य पञ्चमात्राण्यपि रूपाणि ध्येयानि। 'वारुण' जलतत्त्व धारणायामुपास्यत्वेन आश्रितश्चेदित्यर्थः। अस्यादौ एकैकगुण ह्रासाभावाद्ध्रासो द्रष्टव्यः। अर्धमात्रमिति। तु' शब्दान्वयार्थं, निरपेक्षीभूय अर्धमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थः।

तर्हि पूर्वमात्रा चिन्तनानां कोऽभिप्रायः? इत्यत आह, सिद्धिमिति। तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तल्लोकजयाय तानि तानि पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन 'आत्मना' स्वयम् आत्मनि बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थः। शरीरे पदादिमूर्धपर्यन्ते तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति। भूतस्थानादि यथा।

"भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च।
एतेषु पञ्चदेवानां धारणा पञ्चधोच्यते॥
पदादि जानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते।
आजानु पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्त्यते॥

त्रिंशत्पर्वाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः।
एष प्राण इति ख्यातो बाह्यप्राणस्य गोचरः ॥३२॥

आपायोर्हृदयान्तश्च वह्निस्थानं तदुच्यते।
आहृन्मध्याद् भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ॥
आ भ्रूमध्यात्तु मूर्द्धान्तमाकाशमिति चोच्यते" ॥ इति।

प्राणायाम उक्तः, आयम्यत्वेन प्राण उक्तः, अग्निहोत्रादावुपास्यत्वेन चैक उक्तः, तयोः को भेदः? इत्यत आह। त्रिंशदिति। त्रिंशत्सङ्ख्यकानि पर्वाङ्गुलानि मानमस्य त्रिंशत्पर्वाङ्गुलः, अङ्गुलान्यनेकप्रकाराणि सन्ति, तदर्थं पर्वेति विशेषणम्, तिर्य्यक्चतुरङ्गुलमितस्य काष्ठस्य चतुर्थोऽंशः पर्वाङ्गुलं, तदेव मुख्याङ्गुलम्, तदुक्तम्।

"त्रिकाङ्गुष्ठेन धीमाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृताम्।
चतुर्धा विभजेदेको भागो मुख्याङ्गुलं स्मृतः" ॥ इति।

द्वादशाङ्गुलता, पञ्चदशाङ्गुलता चान्यत्रोक्ता, सा तु मध्यमाङ्गुलिमध्यपर्वमितादि स्थूलाङ्गुलाभिप्रायेण, प्राणस्य स्थूलसूक्ष्मतारतम्याभिप्रायेण वैलक्षण्यविशेषः। तथा च याज्ञवल्क्यः।

"शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः।
चतुर्दशाङ्गुलं केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमाः" ॥ इति।

गोरक्षेण तु षडधिकान्युक्तानि ॥

"षट्त्रिंशदङ्गुलो हंसः प्रयाणं कुरुते बहिः।
वामदक्षिणभागेन तत प्राणोऽभिधीयते" ॥ इति।

वामे षड्दश, दक्षिणे च तथेति मिलित्वा त्रिंशदिति वा न विरोधः, अयमायम्यत्वेनोक्तः प्राणः, एष प्राणो यत्र 'प्रतिष्ठितः', यदाधारत्वेन सहिमानं गतः स प्राण इति

अशीति-षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश।
लक्षश्चैकोऽपि निःश्वासः अहोरात्र-प्रमाणतः ॥३३॥
प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

'ध्यातः' उपास्यत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा। तटस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह, प्राणेति। यो वायुः प्राणः स 'गोचरः' विषयः हंसस्य इत्यर्थः। अर्थादन्यस्तु हंस इति स्वरूपभेद।

ननु वायुप्राणस्य जन्मायुषि कियान् व्यापारः? इति पृष्टे तस्य परिगणनस्य बह्वायाससाध्यत्वादहोरात्र व्यापार परिगणनमाह, अशीतिरिति। एका अशीतिः, षट्शतञ्च, त्रयोदश सहस्राणि च, एको लक्षश्चाहोरात्रेण तावन्निश्वास। सङ्कलितोऽपि ११३६८०। अनेन मानेन वायुर्निश्वासप्रमाणं गणनीयम्; श्रुतिविरोधश्चिन्त्यः। तत्र हि "एकविंशति सहस्राणि षट्शतानि दिने दिने" इत्युक्तम्। हंसोपनिषदि च षट्सङ्ख्यया एकविंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्तीति। अत्रोक्तं नासिका प्राणापेक्षया अन्यत्र प्रत्ये गणना; इह तु रन्ध्रान्तराणि मुखादीन्यपेक्ष्याधिकस- ङ्ख्योक्तिः, नासिके प्राणे वहति रन्ध्रान्तरेष्वपि किञ्चिद्वहनं भवति, तेनाधिकसङ्ख्यासिद्धिरित्यविरोधमिदं। यदि तु षट् सङ्ख्याधिकानि षट्शताशीति मान्यता, किन्तु गुणितानीत्य ध्याहृत्य षट्सङ्ख्यया गुणितान्येकविंशति सहस्राणि षट् शतानि चेति व्याख्या. अधिकानीति च किञ्चिदधिकानीत्य शीतिरेवेति व्याख्या। अत्र च दशसहस्राणि सिद्धमत्ययेन

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु सदा व्याप्य तिष्ठति ।
अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ॥ ३५॥
रक्तवर्णो मणिप्रख्यः प्राणो वायुः प्रकीर्त्तितः ।
अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रगोपक-सन्निभः ॥ ३६॥
समानस्तस्य मध्ये तु गोक्षीर-स्फटिक-प्रभः ।
आपाण्डुर उदानस्तु व्यानो ह्यर्चिसमप्रभः ॥ ३७॥
यस्येदं मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्द्धनि ।

वयस्त्रीणि, तेन त्रिंशत् स्थानानि इति व्याख्या आन्ध्रीयते, तदा त्वष्टोनसहस्रमिदं । स्यात् ।

धारणोपयोगितया प्राणादीनां स्थानान्याह, प्राण इति । पञ्च प्राणा वर्त्तन्ते ; तेषां मध्ये यः वायुः 'प्राणः' प्रथमगमन कर्त्ता, स हृदि वर्त्तते इत्यर्थः । व्यानः सर्वेष्वङ्गेषु कथं वर्त्तते ? अत उक्तं व्याप्त्येति । त्रिविधेषु 'व्याप्य' आवरण-माच्छादनं कृत्वा व्याप्येत्यर्थः । अथ ध्यानोपयोगितया वर्णानाह, अथेति । मूल इति शेषः, पञ्चानामेव मुख्यत्वात् । ननु नाग कूर्म-कृकर देवदत्त धनञ्जयानां दशानामपि भाव्यम् । याज्ञवल्क्येन तु दशानां स्थानानि कर्माणि चोक्तानि । ७ । रक्तेति । रक्तवर्णो यो मणिः 'तत्प्रख्य' तत्प्रभ । 'तस्य मध्ये' गुदस्य मध्ये, 'इन्द्रगोप' कीटविशेषः रक्तवर्णो वर्षासु प्रथम दृश्यते । समानः 'तस्य मध्ये' नाभिदेशस्य मध्ये 'अर्चिः' वह्निशिखा । योगसाधनस्य प्रयोजनमाह, यस्येति । 'मण्डलं' षट्चक्रम् एतत् भेदयित्वा 'यस्य' साधकस्य एष मारुतो मण्डलं भित्त्वा मूर्द्धनि याति मूर्द्धस्फोटेन

यत्र यत्र म्रियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते ॥
न स भूयोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

इत्यथर्ववेदे अमृतबिन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ५ ॥

ध्यानबिन्दूपनिषत्।

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया।
तच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तम ॥ २ ॥
यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
बीजाक्षरात्परं बिन्दुं नादं बिन्दोः परे स्थितम् ।
सुशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

'भेद' भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यद्दीक्षतः प्राक् श्लोकद्वय कैश्चित् पठ्यते, तद्यथा,

"योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः" ॥ २ ॥ इति ।

तत्र "यदि शैलसमं पापम्" इत्यादि । तत्तु योगतत्त्वोपनिषदादिभूतम्, अत्र प्रमादतः पठितम् । बीजेति । 'बीजाक्षरं' सृष्टाक्षरं अकारादि वर्णं पञ्चाशद्वर्णबीजाद्यमिति पीठाक्षकर्णिकाया वर्णानां बीजत्वात् तस्मात्परं 'बिन्दुः' बिम्बपरं वर्तते ; बिन्दोः 'परे' भागे 'नाद' नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं शारदातिलके ।

"सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादबिन्दु-समुद्भवः" ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थे शब्दद्वारा प्रणवप्राप्तिरुच्यते । सनातनं नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणञ्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।
विकाररहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

तथा ; निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।
अजरामरमव्यक्तमभेद्यं सनातनं ध्रुवम् ॥
ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म सर्वं वेद्यं हृदि स्थितम् ।

"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् ।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जाता त्रिशक्तयः" ॥ इति ।

ताभ्यः क्रमेण रुद्र-ब्रह्म रमाधिपा जाताः ; ते च क्रमेण इच्छाशक्ति-क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्ति स्वरूपाः, वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणो निरोधिकार्द्धेन्दु-बिन्दु रूपाः शक्तेरेवावस्थाविशेषाः ; यथा मिच्छा-क्रिया ज्ञानात्मत्व शक्तौ तदुत्पन्नत्वात् ; भाव-बिन्दोरव्यक्तो नादमात्रं शब्दब्रह्मात्मा स्वत उत्पन्नमिति ।

"क्रियायाः शक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थ कारणम् ।
प्रकृते बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परम्" ॥ इति ।

स शब्दब्रह्म, न तु शब्दार्थरूपम्, आन्तरः स्फोटः शब्दरूपो वा बाह्यस्फोटः शब्दब्रह्म तयोर्जडत्वात् ब्रह्मशब्दानर्हत्वात्, किन्तु चैतन्यमेव शब्दब्रह्म, तदुक्तम् ।

"अनादि निधन ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत." ॥ इति ।

तद्बिन्दुरूप पवात्मैव सर्वशरीरेषु शब्दत्वेनाविर्भावः । तदुक्तम् ।

"सोऽन्तरात्मा तदा देवो नादात्मा यतते स्वयम् ।
यथा संस्थान भेदेन स भूयो वर्णतां गतः ॥
वायुना प्रेर्यमाणोऽसौ विच्छादाद्यतिं प्रयाति हि" ॥ इति ।

शब्दब्रह्मैव परानाम शब्दावस्था, सैव चैतन्यरूपा कुण्डलिनी शक्तिः ; तत पश्यन्त्यादिरूपेण वेदराशिराविर्भवति । इयं शब्दसृष्टिः । अर्थार्थसृष्टिः, शक्तो शक्तिभावमापन्नान्नादरूप-काल सहायात् मायावनबिन्दुरूपमापन्नात् सृष्टि स्थितिध्वंस-निग्रहानुग्रह कार्य्य पञ्चक कर्त्ता, अतएव जगन्निर्माण बीज-रूपो जगत् साक्षी सदाशिवो जात.; ततः क्रमेणैव रुद्र-विष्णु-ब्रह्माण उत्पन्नाः ; सर्वसृष्टिमूल-रूपादव्यक्तात् शुद्धगुणा-

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यत्परम् ।
तत्परं चिन्तयेद्यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ५ ॥
वालाग्रशत-साहस्रं तस्य भागस्य भागशः ।
तस्य भागस्य भागार्द्धं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ ६॥

नादेन्दुबिन्दु सञ्ज्ञाः, शक्तेरेवावस्थाविशेषा द्रष्टव्याः । सर्व-दृष्टौ तु ब्रह्म विष्णु-रुद्राः सूर्य्येन्दु पावकाः इत्येवं क्रमा इति विशेष । मकारात्पराणि चौणि शक्तेरवस्थाविशेषाः, सप्तमी शान्ताख्या ; तत्र वर्णदेवता ब्रह्म विष्णु रुद्रेश्वर-शिव-सर्वेश्वराः शक्त्यान्तास्सप्तेत्युक्ताः । पञ्चधात्वपक्षे तु,

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिकीर्त्तितः." ॥

इत्यथर्वशिखोक्ता पञ्चदेवता द्रष्टव्याः । क्वचिदन्यथापि देवताकथनं सर्गभेदादेवेति द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु 'शब्दः' नादो यस्मात् तत् 'सुशब्द' शक्तिरूपं, तदपि परिस्थितमर्य्यादादेवाकारादि व्यस्यति, तस्मिन्नक्षरे क्षीणे सति निःशब्दं परमं पदं वर्त्तते शान्ताख्यं परं ब्रह्म । उक्तमेव स्पष्टयति ॥

अनाहतस्येति । सर्वत्र स्वरूपापेक्षं नपुंसकत्वं, 'तस्य' शब्दस्य यत् 'परं' कारणं शक्तिः 'तत्परं' तस्यापि परं सच्चिदानन्दरूपं, यो विन्दते सः 'छिन्नसंशयः' नष्टसन्देहः भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशया इत्यादि, श्रुतेश्च । तस्यात्यन्त-सूक्ष्मतामाह । वालाग्रेति । शतसहस्रार्द्धं 'भागशः' सन्ति सति भागस्य 'भागार्द्धे' भागस्य यो भागस्तस्यार्द्धं तत् 'निर-ञ्जनं' शुद्धं ब्रह्म ज्ञेयं, सर्वपरिमाणानाश्रयत्वेऽपि दुर्लक्ष्य-

सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥१०॥
अतसी-पुष्प-सङ्काशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महावीरं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥
कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ १२ ॥
रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।

मात्र न पारमार्थिकी। ननु छाया यथा वृक्षातिरिक्ता भव त्येव जगत् ब्रह्मातिरिक्तं चेद्द्वैतापत्तिरित्यत आह। सकल इति। यथार्थे चायथार्थे च।

इदानीं गुरूपदेशेनाज्ञानतिमिरापह साकार स्वरूप ध्येय मित्याह, अतसीति। पूरकेणोपलक्षित पूरककाल इति यावत्, षोडशभि प्रणवै पूरयन्नुकारमूर्त्तिं विष्णुं नाभौ स्मरेदिति ज्ञेयम् ॥ पितामह 'रक्तगौराङ्गं' कपिलवर्णं हृदि स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वय । अत्रापि चतुष्षष्टिभि कुम्भयन्नकारात्मकं चिन्तयेदिति ज्ञेयम ॥ रेचकेनोपलक्षित 'त्रिलोचनं चिन्तयेत्' मकारमूर्त्तिं ध्यायेत्। द्वात्रिंशद्भीरे चयेदिति ज्ञेयम्। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन।

"वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचक पूरक कुम्भका ।
स एष प्रणव प्रोक्त प्राणायामस्य तन्मय " ॥ इति ॥

तत्र पूरक कुम्भक रेचका अकारोकार मकारा ब्रह्म विष्णु रुद्रात्मका ध्येयत्वेनोक्ता । अत्र तु ब्रह्म विष्णु रुद्रा इति ब्रह्मणो हृदि ध्यानमुक्तम्, अन्यत्र तु स्वाधिष्ठान उक्त, न च एवं नस्य पर्य्यनुयोगोऽस्ति। 'विद्यात्मा' विद्यात्मान, व्यत्ययेन प्रथमा, अथवा कर्तृविशेषण विद्यावान् साधक इत्यर्थ ॥

तत्रार्क-चन्द्र-वह्नीनामुपर्य्युपरि चिन्तयेत् ॥१५॥
पद्मस्योत्थापनं कृत्वा बोद्धुं चन्द्राग्नि-सूर्य्ययोः ।

कङ्कालकमलचक्रं विख्यातं पुटभेदनम् ॥
महापद्मि त्रिराकाच मध्ये ज्वलन सन्निभम् ।
चमाहतं यत्र पुटं व्योमचक्रं तथा भवेत् ॥
शोधनं भुवसञ्ज्ञञ्च कालाकन्दलकं ततः ।
क्रोधभैरवखण्डविभवं डामरं कुलपीठकम् ॥
कुलकोलाहलं हालावर्त्तं चैव महत्त्रयम् ।
घोराभैरव मञ्ज्ञञ्च विशुद्धिः कण्ठमुत्तमम् ॥
पूर्णकं पदमाख्यातमाज्ञाकाकपुटं तथा ।
शृङ्गाटं कामरूपाख्यं पूर्णगिर्य्यात्मकं परम् ॥
महाव्योमात्मकं चक्रं शक्तिरूपमनुस्मरेत्" ॥ इति ।

तदेव मूर्ध्नि शतपत्राम्बुजं वर्त्तते इति शेषः; इदं सहस्रपत्रमित्याहुः। इदमम्बुजमेव सुषुम्णाख्यैकनालता-दैकत्वेन विवक्षितमिति विशेषणविशेष्यभावः। कीदृश ? विप्रकीर्णाब्जकर्णिकं 'विप्रकीर्णानि' विकसितानि पद्मानि पूर्वोक्तान्याधारादीनि यथा तत्कर्णिकायां यस्य तत्तथा नाना-कमलमित्यर्थः। तत्र प्रत्येककमलं चन्द्र-वह्नीनां मूर्त्तिरेकैको-परि ध्यायेत्। तदुक्तं "तस्मिन् सूर्य्येन्दुपावकम्" इति। 'उत्थापनम्' ऊर्द्धमुखत्वम्। यद्यपि शरीरावयवोऽन्यथाकर्तुं न शक्यते विनाशप्रसङ्गात्, तथाप्यधोमुखत्वमधर्मोन्मुखता, ऊर्द्धमुखत्वमात्मिकत्वेनोर्द्ध्वलोकोन्मुखता, विचार्य्येव विभि-न्नमात्रकमन्यैवं बोध्यम्। अथवा सुषुम्णानालनलानि पद्मा-न्येव वाताहतानि ऊर्द्धमुखानि भवन्ति इति तदुत्थापनं द्रष्टव्यम्।

तैलधारमिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टा-निनादवत् ।
अवाग्जं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१८॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १९ ॥

व्यवहरति शब्दव्यवहारस्य मातृकाधीनत्वात् पञ्चाशद्वर्ण-योजनाभ्यासमिति कर्णिकाविशेषणोक्तेः । तत्पदं 'त्रिस्थान' नाभिर्हृदयं मूर्धा चेति त्रीणि स्थानान्यस्य, 'त्रिमार्गस्य' स्थान भेदेनोपासनगतिभेदात्, 'त्रिब्रह्म' नाभौ विष्णुः, हृदि ब्रह्मा, मूर्धनि त्रिलोचन इति त्रीणि ब्रह्माण्यस्य, 'त्रिस्वर' त्रिवार-मच्चराख्याकारादीन्यस्य, 'त्रिमात्र' ता एव मात्राः अस्य, अकारादिषु मात्राव्यवहारात् । तदेवाग्रं तदुपर्यर्धमात्रस्य, 'य' पुमान् अकारादिवर्णान्यर्धमात्रस्य प्रणव वेद, स 'वेद-वित्' वेदोक्तं वेत्ति ।

इदानीमर्धमात्राकृत्यादिभ्यो यस्य नादस्य स्वरूप दर्शयन्नुपासने फलमाह, तैलेति । तैलस्य धारा तैलधार, छान्दसं क्लीवत्व, यथा तैलधारा अच्छिन्ना सती अविच्छेदेनानुभूयते, तथा विच्छिदा दीर्घा चानुभूयते, तद्वत् । ननु तर्हि धारा-घटेऽपि सूक्ष्मो न स्यात् ? अत उपमान्तरम् । दीर्घेति । 'अवाग्ज' वाग्व्यतिरिक्तं अथ तदनुभवात्, प्राग्वत्संस्थानम् ; अथवा न वाचो जातमवाग्जं वाचो विरामे उपलभ्यत्वात् । तथा 'प्रणवस्य अग्र' प्रणवादूर्ध्वं प्रतीयमानं 'तं नादं' 'वेद' उपास्ते 'वेदवित्' शक्तियालं अपि प्रणवरूपे ज्ञानातीत्यर्थः ॥

इदानीं शरस्य मुख इव चिपकारित्वमुपदिशन् प्रणवाभ्यासे प्रकारमाह । प्रणव इति । अयं मन्त्रो मुण्डकोपनिषदि ।

अमृतस्थानं विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥
विश्वस्यायतनं महदिति ॥ २३ ॥
इत्यथर्ववेदे ध्यानबिन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

तेजोबिन्दूपनिषत् ।

ओं तेजोबिन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
आणवं शाम्भवं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥

तस्यामृतस्य किं स्वरूपम् ? अत आह, विश्वस्येति । विश्वस्यायतनमित्युक्ते आकाशादि स्यात्, तदर्थमुक्तं महदिति । ब्रह्मैव निरवधिमहत्त्वाधिकरणमस्तु, तच्च भ्रूमध्ये धारणया ध्यानं सन्नह्यति, येनामृतो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका ध्यानबिन्दुके ॥
इति ध्यानबिन्दूपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

ओं तेजोबिन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
दिग्दण्डमेकविंशस्य तेजोमात्रफलं हि तत् ॥ १ ॥

प्रणवस्याकारोकारमकारबिन्दुनादात्मनां ध्यानं ध्यानबिन्दौ प्रोक्तम्, शक्तिशाम्भवयोर्ध्यानं वक्तुं तेजोबिन्दूपनिषदारभ्यते । तेजसा तेजः सम्, तिमिरे प्रभायां सत्, तत्र निर्गते सत्, तच्च 'बिन्दु' कला एव विधं परं ध्यानं भवति, विश्वातीत

परं गुह्यमिदं स्थानमव्यक्तं ब्रह्म निराश्रयम् ।
व्योमरूपं कलासूक्ष्मं विष्णोस्तत् परमम्पदम् ॥५॥
त्र्यम्बकं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् ।
निश्चलं निर्विकल्पञ्च निराधारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥
उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।
स्वभाव-भावनाग्राह्यं सङ्घातैकपदोज्झितम् ॥७॥१
आनन्दं नन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यमजममव्ययम् ।

द्वाराख्येतद्धाने 'बिन्दुमि' प्राप्नुवन्ति साधवः ; तेन हंसस्त्रि-धामा उच्यते, त्रीणि 'धामानि' मात्रापादा यस्य, जाग्रदादीनि वा ।

ध्यानं प्रयत्नाधिकारिणश्चोक्त्वा ध्येयस्वरूपमाह, पर-मिति । 'गुह्यं' गुहामर्हति स्थानेषु 'अव्यक्तं' सर्वजनामविज्ञेयं ब्रह्म बृहत्त्वात् निराश्रयं सर्वाधारत्वात् कलासाम्यं विष्णोः सत्त्वोपाधिः परमं पदं विश्रान्तिभूमिः ।

हरिहरसाधारणं स्वरूपं ध्येयमुक्त्वा हरस्वरूपमाह, 'त्र्यम्बकं' त्रयाणां वेदानामम्बको यस्मात् त्र्यम्बकः, त्रयाणां लोकानां गन्ता, अम्बगतौ अवि च शब्दे इति धातुभ्यां ण्वुल् ; 'त्रिगुणं' सत्त्वादि गुणत्रयोपेतं, 'स्थानम्' आश्रयं, 'त्रिधातु' त्रया लोका धातवो यस्य, अन्यदपि त्रयात्मकं सर्वमस्यैव धातव, 'वाङ्मनोऽतीतगोचरं' वाङ्मनसयोरतीतो गोचरः स्थानं यस्य तत्तथा । स्वभावेति छविसमंस्कारत्यागेन स्वस्वभावियमस्तु भावनया ग्राह्यं 'सङ्घातैकपदोज्झितं' सङ्घातयाचिना पदेन उज्झितं शब्दातीतत्वात्, 'आनन्दं' स्वयमानन्दरूपं, 'नन्दनम्'

चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥
तद्ब्रह्माख्यं तदध्यात्मं तन्निष्ठा तत्परायणम् ।
अचिन्त्यचितमात्मानं तद्व्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
अशून्यं शून्यभावञ्च शून्यातीतमवस्थितम् ।
न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥१०
सर्वञ्च परमं शून्यं न परं परमात् परम् ।
अचिन्त्यमप्रबुद्धञ्च न च सत्यं न संविदुः ॥ ११ ॥

अन्यक्षतानन्द तदतीतमन्येनाख्यानन्द आर्तुं न शक्यते, 'चित्तवृत्ति विनिर्मुक्तं' विकारातीतत्वात्, तत् 'ब्रह्माख्य' लिङ्ग-विभक्तिव्यत्यय, ब्रह्मेत्यर्थः। 'तदध्यात्मं' तदेवाध्यात्ममात्मार्थं, 'तन्निष्ठा' तदेव निष्ठा मर्यादा, तदुक्तम्, "अत परतर नान्यत्" इति। 'तत्परायणं' परमयनं, तदुक्तं, "सा काष्ठा सा परा गति" इति। 'अचिन्त्य' चिन्तारहित चित ज्ञान यस्य ताहृश, 'आत्मानम्' आत्मरूप 'परम व्योम' परमाकाश 'स्थितं' सर्वकार्येषु तत्परम् गतासीनम् अवस्थवत्। 'अशून्ये' पूर्णे अस्मिन् सति 'शून्यभाव' शून्यत्वेन भाव्यमान जडे, वस्तुत शून्यातीतमवस्थित पूर्णत्वात्। 'अध्यानम्' इति क्रियाकारकाभावशून्यम् अत्र च 'ध्येय एव' ध्यातव्य एव ममा रिणां सुखिदत्वात्, तदप्यत्र 'सर्वं' सर्वात्मकम् अथ च 'परम शून्यम्' अमङ्गत्वात्, 'अपरं' न परं यस्मात्तत्, निषेधार्थेन नकारेण बहुव्रीहि, 'परमात्' अपि आकाशादे परम् "अत परतर नान्यत्" इति श्रुते। 'अप्रबुद्धम्' ज्ञापद्ध्या पाररहितं तथात्वं न संविदुरिति न अपि तु सत्यं विदन्त्येव.

मुनीनां तत्त्वयुक्तन्तु न देवा न परं विदुः ।
लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधञ्च किल्बिषम् ॥१२
शीतोष्णं क्षुत्पिपासञ्च सङ्कल्पञ्च विकल्पकम् ।
न ब्रह्म कुलदर्पञ्च न मुक्तिग्रन्थसञ्चयम् ॥ १३ ॥
न भयं सुख-दुःखञ्च तथा मानापमानयोः ।
एतद्भाव-विनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ।
तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परमिति ॥ १४ ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे तेजोबिन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ७ ॥

'मुनीनाम्' ऋषीणां तत्त्वभावेन 'युक्तम्' आदरणीयं, न देवा इति, देवाः परं न विदुरिति न अपि तु विदुरेव ।

साधनानि पूर्वमुक्तानि, सम्प्रत्यसाधनान्याह, लोभमिति । लोभं त्यक्ता न विदुरित्यन्वयः । शीतोष्णं त्यक्ताः कातराः, भयं ब्रह्मकुले जाता इति दर्पं त्यक्ता न विदुः, मुक्तिग्रन्थानां 'सञ्चयं' समूहं श्रोतारो न विदुः । न भयमिति । पुनर्भयप्रदत्व लोकलज्जाभयवन्तोऽपि न विदुरित्येवमर्थम् । मानापमानयोर्वर्तमाना न विदुः । एतदिति, एतैर्भावैः 'विनिर्मुक्तं' रहितं प्रति तद्ब्रह्म ग्राह्यं, एतद्भावसहितं लोभादिसहितं प्रति तत् ब्रह्म न ग्राह्यमित्यर्थः । 'तत्परं' तच्च ब्रह्म परमुत्कृष्टं यस्य तत्परं ब्रह्मनिष्ठम् । तद्ग्राह्यमिति द्विरुक्तिरादरार्था । इति ग्रन्थः समाप्तः ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका तेजोबिन्दुके ॥
इति तेजोबिन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ० ॥

ओं योगशिखां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम् ।
यदा तु ध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽभिजायते ॥ १ ॥
आसनं पद्मकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ।
कुर्यान्नासाग्रदृष्टिञ्च हस्तौ पादौ च संयुतौ ॥ २ ॥
मनः सर्वत्र संयम्य ओङ्कारं तत्र चिन्तयेत् ।
ध्यायेत सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेष्ठिनम् ॥ ३ ॥
एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ।
ईदृशे तु शरीरे वा मतिमानुपलक्षयेत् ॥ ४ ॥

योगमूर्धप्रतिष्ठेयमुक्ता, योगशिखा ततः ।
शिखण्डा यन्त्रमन्त्रोक्ते द्वात्रिंशतितमी मता ॥ १ ॥
यद्वा मङ्गिशिखा ध्यानयोगाद्योगशिखा मता ।
साङ्गोपाङ्गो योगयुक्तस्तया तत् साधयामि च ॥ २ ॥

समष्टि देहान्ते योगिनो गमनप्रकारो वक्तव्य, एतदर्थं योगशिखारभ्यते । योगशिखामिति । 'मन्त्रं प्रणवं 'गात्रकम्प' महातिशय सूचक यद्वा "कम्पो भवति मध्यमः" इति वचनाद्यदा मध्यमः प्राणविजयो भवति तदा पद्मासनं बद्ध्वा 'यच्चान्यत्' सिद्धादि, प्रयतो कुर्यात् सर्वत्र वर्तमानं मनः हृदि निरोध्य, यत् हृदि 'परमेष्ठिनं' कमलासनं "परमेष्ठी पितामह" इति कोशात्, एकमूर्तित्वाद्धरिहरवत् परमेष्ठिध्यानमपि मुक्तिहेतु अग्निर्वा परमेष्ठी, 'एकस्तम्भ' सुषुम्नाख्यया सुषुम्नाधारदण्डः कोडाख्यो यस्य तत् तस्मिन्, इडा पिङ्गला सुषुम्नाख्यास्तिस्रः स्थूणा यस्मिन् त्रिस्थूणे त्रिगुणात्मके वा

आदित्यमण्डलं दिव्यं रश्मिज्वाला-समाकुलम् ।
तस्य मध्यगतो वह्निः प्रज्वलेद्दीपवर्त्तिवत् ॥५॥१॥
दीपशिखायां या मात्रा सा मात्रा परमेष्ठिन ।

पञ्च इन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवता एव 'दैवतानि' प्राणादयो वा यत्र तस्मिन् पञ्चदैवते, शरीरे वेति ध्यानापेक्षो विकल्प ।

इदि ध्यानप्रकारमाह, आदित्येति । दिव्यमादित्यमण्डल 'रश्मीना' किरणाना ज्वालाभि समाकुलम् ; अनेन चन्द्रो ग्युक्तो द्रष्टव्य , "तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान्" इत्युक्तत्वात् । वह्नि मेव ध्येयतया निर्दिशति । तस्येति । 'तस्य' आदित्यस्य मध्ये 'गत ' प्रविष्टो वह्नि दीपवर्त्तिवत् 'प्रज्वलेत्' प्रज्वलति, 'मात्रा' परिमाण, सा 'परमेष्ठिनो' ब्रह्मणो यद्वेर्वा देहाधि ष्ठातुर्भोक्ता , इद पद्मध्यान याज्ञवल्क्योऽप्योक्त, तथथा ।

"हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन् प्रकृत्यात्मककर्णिके ।
अष्टैश्वर्यदलोपेते विकारमयकेसरे ॥
ज्ञाननाले बृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ।
विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्त विश्वतो मुखम् ॥
वैश्वानर जगद्योनि शिखा तद्वीजमोऽक्षरम् ।
तापयन्त स्वकन्देहमापादतल मस्तकाम् ॥
निर्वातदीपवत्तस्मिन् दीपित हव्यवाहनम् ।
दृष्टा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ॥
नील तोयद मध्यस्थ विद्युल्लेखेव भासते ।
नीवारशूकवद्रूप पीताभ सर्वकारणम् ॥
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमस्मीति या मति ।
सगुणोपासनमिदं तद्धाम योगविदो विदु ॥
वैश्वानरत्व सम्प्राप्य मुक्तिं तेनैव गच्छति" ॥ इति ।

भिन्दन्ति योगिनः सूर्यं योगाभ्यासेन वै पुनः ॥६॥
द्वितीयं सुषुम्नाद्वारं परिशुद्धं विसर्पति ।
कपालसम्पुटं भित्त्वा ततः पश्यति तत्परम् ॥७॥
अथ नाध्याययेज्जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ।
यदि त्रिकालमावर्त्तेत् स गच्छेत् परमं पदम् ॥८॥

इदानीमेतद्ध्यानविशुद्धात्मनः सुषुम्नापश्चिममार्गेण षट्चक्रभेदद्वारोर्द्ध्वां गतिमाह भिन्दन्तीति । 'सूर्यं' मण्डलस्थमधिदैवतमादित्यञ्च भिन्दन्ति 'योगाभ्यासेन' उपायेन ।

भेदने उपायमाह, द्वितीयमिति । सुषुम्नायाः 'द्वितीयं' पश्चिमं 'परिशुद्धं' निर्गुणं 'विसर्पति' प्रविशति, अत्र प्रवेशोऽपि योऽमृतबिन्द्वाख्यः, द्वितीयमिति वचनात् सुषुम्नायां द्वौ मार्गाविति लभ्यते, पूर्वमार्गः पश्चिममार्गश्च, तत्र पूर्वमार्गः प्रवृत्तिविषयः, पश्चिमो निवृत्तिविषयः ; अत एव परिगृह्य उक्तञ्च स्वात्मारामेण, "पूरयेत्सावृत्त दिव्य सुषुम्नापश्चिमे मुखे" इति । पश्चिममुखस्य योगमार्गत्वात् पूर्वमुखं काममार्गं, कपालसम्पुटं 'भित्त्वा' विदार्य अध्यात्मं शिरोऽस्थि अधिदैवतं ब्रह्माण्डोर्द्ध्वकटाहं 'ततः' तदनन्तरं 'तत्परं पदं' 'पश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति, तदुक्तं हैमवर्ष्याम् ।

"मनसा सह वागीशं भित्त्वा ब्रह्मार्गलं बलात् ।
परामृतमहाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत्" ॥ इति ।

उक्तयोगासमर्थं प्रति सुगमोपायमाह, अथेति । 'अथ शब्दः' पक्षान्तरे 'न ध्यायेत' न ध्यानं कुर्यात्, 'जन्तुः' देही 'आलस्यात्' अलसत्वात् प्रमादतो वा यदि न ध्यानं कुर्यात् तर्हि यदि 'एतत्' मन्त्ररूपं 'त्रिकालं' त्रिसन्ध्यम् 'आवर्त्तेत्'

पुण्यमेतत् समासाद्य सङ्क्षेपात् कथितं मया ।
लब्धयोगेन बोद्धव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
जन्मान्तर-सहस्रेषु यदा नाश्नाति किल्बिषम् ।
तदा पश्यन्ति योगेन संसारच्छेदनं परम् ॥
संसारच्छेदनं परमिति ॥ १० ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे योगशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आवर्त्तयेत् पठेत्, स परमं पदं गच्छेत् । कथितं मया इति आचार्यो जातसाक्षात्कारः शिष्यान् प्रति वदति, एतत् 'पुण्यं' पवित्रं योगतत्त्वं मया 'सङ्क्षेपात्' अविस्तरेण कथितं भवद्भिर्बोद्धव्यम्, कथम्भूतेन मया ? प्रसन्नं 'परमेष्ठिनं' ब्रह्माणं 'समासाद्य' प्राप्य 'लब्धयोगेन' ब्रह्मणः सकाशात् मया योगो लब्धः, इति अर्थवाक्यम् ।

अस्य योगस्य दुष्प्रापतां व्याजमनायाह, जन्मेति । जन्मान्तरसहस्रेषु तपांसि चरतः पुंसो यदा किल्बिषं 'नाश्नाति' न भक्षयति न वसति तदा योगेन परं 'संसारच्छेदनं' ब्रह्म पश्यन्ति, तदुक्तम्,

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" ॥ इति ।

द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था, इति शब्दश्च ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका योगशैखिकी ॥

इति योगशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

श्रीं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तम ॥ २ ॥
यः स्तन्यं पूर्वं पीत्वापि निष्पीड्य च पयोधरान् ।
यस्मिन् जाते भगे पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमेत् ॥३॥

श्रीं योगिनां मुक्तिकामानां मुक्तिमार्गप्रदर्शिका ।
वयोविद्या तूपनिषद्योगतत्त्वं निरूप्यते ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य तावत् फलमाह, यच्छ्रुत्वेति । मङ्गलार्थं योगसिद्धये च परमदेवतां स्तौति, विष्णुरिति । 'महाकाय' यद्देहे ब्रह्माण्डकोटयो वसन्ति । 'तत्त्वमार्गे' परमार्थदृष्टिमार्गे, यथा दीपः प्रकाशकः, तथा विष्णुर्दृश्यत इत्यन्वयः । 'पुरुषोत्तम', तदुक्तम्,

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥ इति ।

योगप्रवृत्त्यर्थं वैराग्यं तावदाह, य स्तन्यमिति । 'यः' विवेकी स्तनेषु भवं 'स्तन्यं' दुग्धं, शरीरावयवात् यत् 'पूर्वं' बाल्यदशायां पीत्वापि पयोधरान् निष्पीड्य रमेत्, यास्ता हि धयन्तो मातुः पयोधरौ मर्दयन्ति । पश्चात्, यस्मिन् यस्मिन् पूर्वं भगे जातः 'तस्मिन्नेव' तज्जातीये एव भगे 'रमेत्' रमेत, अत्रापि निष्पीड्य च पयोधरानिति सम्बध्यते, स

या माता सा पुनर्भार्य्या या भार्य्या जननी हि सा।
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता॥४॥
एवं संसारचक्रेण कूपचक्रे घटा इव।
भ्रमन्तो यानि जन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्नुते॥५॥
त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रयः सन्ध्यास्त्रयः सुराः।
त्रयोऽग्नयो गुणास्त्रीणि स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे॥६॥
त्रयाणामक्षरे प्राप्ते योऽधीतेऽप्यर्द्धमक्षरम्।

काय पर पश्येदिति शेष। योषिदासक्तचित्ताना मोक्ष गामिना ज्ञानलेशोऽपि दुर्लभ इति भाव।

सासारिक धर्म व्यवहारोऽपि सिकतासेतुप्राय इत्याह, या इति। जन्मान्तरे इति भाव। एवमिति। 'एवम् उक्तेन प्रकारेण 'ससारस्य भ्रमण 'चक्रेण' हस्तिरज्जुना 'कूप चक्रम्' 'यन्त्रम्' घरघट्टाख्य, तस्य 'घटा' यथा इव, ते यथा उपरिस्था अधोयान्ति, अधस्थायोपरि, तद्वत् भ्रमन्तो जीवा 'यानि जन्मानि' पूर्वोक्तानि, तानि यान्ति इति शेष। तानि श्रुत्वा लोकान् पितृलोक देवलोकादीन् पुण्योदयेन 'समश्नुते' प्राप्नोति इति श्रवणफलम्।

इदानीमेतत् ससारतरणोपाय प्रणवाक्षरोपासनमाह त्रय इति। अकारादीना क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौरिति त्रयो लोका, 'वेदा' ऋग्यजु सामानि, 'त्रय सन्ध्या' तिस्र सन्ध्या इत्यर्थ, त्रय 'सुरा' ब्रह्म विष्णु रुद्रा ब्रह्म रुद्र विष्णवो वा, त्रय 'अग्नय' गार्हपत्य दक्षिणाग्न्याहवनीया, 'गुणा स्त्रीणि' गुणास्त्रय इत्यर्थ, सत्त्व रजस्तमांसि, 'त्रयाक्षरे' त्रया

तेन सर्वमिदं प्राप्तं लब्धं तत्परमं पदम् ॥७॥
पुष्पमध्ये यथा गन्धं पयोमध्येऽस्ति सर्पिवत् ।
तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥८॥
हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तच्च पद्ममधोमुखम् ।
ऊर्द्ध्वनालमधोबिन्दुं तस्य मध्ये स्थितं मनः ॥९॥
अकारे शोचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ।
मकारे लभते नादमर्द्धमात्रा तु निश्चला ॥ १० ॥

अकाममक्षरम् अकारादि यत्र प्रणवे। प्रयाणामिति। 'त्रया णाम्' अक्षराणां मध्ये प्राप्ते 'अक्षरे' मकारे अधीते सति य आँम् अक्षरम् अधीतेऽपि 'यदि' अध्यमावे, तेनाधिकारिणा सर्वमिदं प्राप्तव्यं प्राप्तम् इह लोके यच्च परमं 'पदं' मोक्षाख्य तदपि 'लब्धं' प्राप्तम्।

ननु परमं पदं क्व वर्त्तते? सर्वत्रास्ति चेत्, कथं नाप लभ्यते? सदामकारेण उपलभ्यत एवानुभूत, को दृष्टान्त? उच्यते, पुष्पेति। 'सर्पिवत्' छान्दसो वर्णलोपः, यथा एते दृष्टान्तास्तद्वदनुभूतमस्तीत्यर्थः।

इदानीं तत्पद्म ध्यानस्थानमादर्शयति, हृदीति। पद्मं 'स्थितम्' वर्त्तते, तच्च पद्ममधोमुखं वर्त्तते, 'अधोबिन्दुम्' अधोमुखा बिन्दवो यस्य। तदुक्तम् "सतत शीकराभिश्च" इति। तस्य मध्ये मनः स्थितं यथोत कुर्यात्। तत्स्फोटनोपायमाह अकार इति अकारे उच्चारिते सति 'शोचितं' द्रवीभूतं समशोचितं जातम्, उकारेण उच्चारितेनैव 'भिद्यते' विकसति, मकारे उच्चारिते सति 'नादं' रवम् अध्यात्ममर्द्धं लभते पनादत

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं किञ्चित्सूर्य्य-मरीचिवत् ।
लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तम-तत्परः ॥११॥
कूर्म्मवत् पाणिपादाभ्यां शिरस्यात्मनि धारयेत् ।
एवं सर्व्वेषु द्वारेषु वायुः पूरत पूरत ॥१२॥
निषिद्धे तु नवद्वारे उच्छ्वसन्निश्वसंस्तथा ।
घटमध्ये यथा दीपं निर्वाणं कुम्भकं विदुः ॥१३॥

ग्रहणौचित्यं भवति, छान्दसत्वाद्विभक्तिप्रक्रमभङ्गो न दोषः। 'अर्द्धमात्रा तु नियता' अर्द्धमात्रायाम् उच्चारितायां नियता भवतीत्यर्थः।

ध्येयस्वरूपमाह, शुद्धेति 'योगयुक्तात्मा' योगेन अष्टाङ्गेन युक्तोऽभियन्त्रितः आत्मा मनो यस्य, 'पुरुषोत्तमः' वासुदेवः तत्र 'तत्परः' तत्परायणः, उज्ज्वलं निर्मलं ध्येयं स्वरूपं लभत इत्यन्वयः, सगुणध्यानान्निर्गुणरूपं भातीति भावः।

इदानीं प्रत्याहार-धारणे आह, कूर्म्मवदिति। पाणिपाद-व्यापाराभ्यां सह सर्व्वेन्द्रियवृत्तीः। शिरसि सहस्रदले स्थिते 'आत्मनि' मनसि धारयेत्। एवं सेन्द्रिये मनसि शिरसि नीते सर्व्वेषु द्वारेषु नवसु 'वायुः' वायुं 'पूरत' पूरयत योगिनो यूयं पूरत पूरतेति प्रेरणा। ततो वायुपूर्णे उदरे सति नवद्वार-रोधः कर्त्तव्य इत्याह, नवद्वार इति। नवद्वारे निषिद्धे सत्य-मरेचोच्छ्वसन् निश्वसंस्तिष्ठेत, इमं कुम्भकं 'निर्वाणं' मोक्षदं विदुः घटनिक्षिप्तदीपोपमम्। अयं केवलकुम्भकः। तदुक्तं,

"रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम्।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः॥

पद्मपत्रमिवाच्छिन्नमूर्द्ध वायु विमोचने ।
भ्रुवोर्ललाटमध्यस्थ तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ १४ ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेच पूरक वर्जिते ।
न तस्य दुर्लभ किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते" ॥ इति ।

अयमष्टविध कुम्भकानामन्यो मुख्य ।

तदुक्त,—

"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी शीतली तथा ।
भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवलयाष्टकुम्भका" ॥ इति ।

गोरक्षोऽपि,

"द्वाराणा नवक निरुध्य मरुत पीत्वोदरे धारितम्,
नीत्वाकाशमपान वह्नि सहित शक्त्या समुच्चालितम् ।
आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना मूर्ध्नि ध्रुव विन्यसेत्,
यावत्तिष्ठति तावदेव महता सङ्गेन सस्तूयते" ॥ इति ।

यद्वा कूर्म्मवदित्युत्तान कूर्म्मासनेन शिरस्यारोपिताभ्या पाणिपादाभ्याम् आत्मनि मनसि 'धारयेत्' धारण कुर्य्यात् । एव कृत्वा पवनाभ्यासे कृते निर्वाणकुम्भक सिद्धिरित्यर्थ । उत्तानकूर्म्मासन यथा,

"पद्मासन सुसस्थाप्य जान्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ सस्थाप्य व्योमस्थ कुक्कुटासनम् ॥
कुक्कुटासन बन्धस्थो दोर्भ्या सम्बध्य कन्धराम् ।
शेते कूर्म्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्म्मकम्" ॥ इति ॥

इदानीं ब्रह्मरन्ध्रे च गमनोपायमाह, ऊर्द्ध इति । ऊर्द्ध वायु विमोचने सति पद्मपत्रमिव तयोर्यो ब्रह्मरन्ध्रमार्गस्त च्छिन्न भवति, तस्मिन् भ्रुवोर्मध्ये कूर्म्मस्थाने 'निरञ्जन' ब्रह्म ध्येय ज्ञेयञ्च ।

निषिद्धे तु न निर्वाते निर्जने निरुपद्रवे ।
निश्चितत्त्वात्मभूतानामरिष्टं योगसेवया ।
अरिष्टं योगसेवया इति ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदे योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

वायूर्ध्वगमनप्रकारस्वस्मृतबिन्दावुक्तः, भ्रूमध्ये देवस्य स्थानमुक्तं गोरक्षेण,

"आकाशं यत्परं स्थानं यत्राज्ञाचक्रमुच्यते ।
तत्रात्मानं शिवं ध्यात्वा योगी मुक्तिमवाप्नुयात्" ॥ इति ॥

योगसाधनस्थानं किम् ? इत्यत आह । निषिद्धेति । निषिद्धे स्थले न कर्त्तव्यम् । क्व तर्हि ? निर्वाते देशे उपविश्य 'आत्मभूतानां' सर्वात्मभावमापन्नानां 'निश्चितं' निर्धारितं 'योगसेवयेति' योगाभ्यासेन, न रिष्टमरिष्टं वस्तु श्रेयमित्यन्वय । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

निषिद्धस्थलानि तु,

"सुराज्ये धार्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे ।
एकान्ते मठिकामध्ये स्थातव्यं हठयोगिना" ॥

इत्याद्युक्तेभ्योऽन्यानि ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपदवाक्यानां योगतत्त्वस्य दीपिका ॥
इति योगतत्त्वोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

तपसस्वैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पतामि-
त्येवमत ऊर्ध्वं यद्ब्रह्माभ्युदयद्दिवञ्च लोकमिद-
ममुञ्च सर्वं सर्वमभिजग्मुः सर्वश्रियं दधतु
सुमनस्यमाना ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणेऽथ-

"ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः" ॥

इति च द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां ब्रह्मणे चरुं हुत्वा अथर्वादिभ्य उत्तराहुतीर्हुत्वा यत्र यत्र गच्छेति मन्त्राभ्याम् 'अग्नाय स्वाहा' अग्निमन्थनकाष्ठे 'हुत्वा' चित्वा, "यत्रयत्र गच्छ, तत्र पति गच्छ, स्वां योनिं गच्छ स्वाहा" इत्यधरारणिम्, "एष ते यज्ञो यज्ञपते साकं सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा" इत्युत्तरारणिं चित्वा, पौं चिदित्याभ्याहुतीर्जुहुयादित्यन्वय ।

मन्त्रार्थस्तु, यो ब्रह्मा 'सर्वज्ञः' सर्वस्य ज्ञाता 'सर्ववित्' सर्वं विन्दति लभते प्राप्तकाम 'तप' तप अस्माय अमृतत्वाय तस्याहुतत्वात् तथाग्नो समाप्यमृतत्वं दिशतु इत्यर्थ ।

यद्ब्रह्माभ्युदयदित्यस्यार्थस्तु, 'यत्' यत्र यस्मिन् समये 'ब्रह्मा' देव 'अभ्युदय' अभ्यजयत्, किं ? दिवं लोकम् 'इद' इदम् मानम् 'अमुञ्च' अदृश्यमानं सर्वमभिजितवानिति पूर्वार्धम् अभिजिग्याम नयत्न साधदेवत्वं प्राप्नोति, तथमदारा तदेव माया ब्रह्मणोऽपि स्तुति, उत्तरार्धेन प्रार्थना; 'सर्वमभिजग्मु' सर्वजगज्जेतारो अभिजित् 'सुमनस्यमाना' सुमनसा भवन्तो 'सर्वश्रियं' सर्वां श्रियं 'दधतु' दधातु करोतु ।

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्यार्थस्तु, 'वेन' वेन् तत्सम्बन्धाने इत्यो आदित्यो मः, वाद्गुनत्कादेव वालाभाव ; 'आनम्याम्' कर्ता

वैणे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति हुत्वा यन्नयन्न गच्छेत्यस्मावरणी हुत्वोच्छ्रितस्थायमिति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ब्रह्मा 'सुरूप' सुदीप्तो 'सोमत' मर्यादात 'पुरस्तात्' पूर्वं 'प्रथम सुप्य' 'ब्रह्मनप्रानं ब्रह्म वेद', ब्रह्म जज्ञान, छान्दस हितम्, 'व्याव' विवृतवान् प्रकटीचकार, मुख्यो वेदार्थं सुमर्यादाया प्रथम येन प्रज्ञापित इत्यर्थं । व्याव इति, हृञ् वरणे लुङ् घ्रेसुडि मन्त्रे घसेति घ्रेर्लुक छन्दस्यपि दृश्यत इत्यडागम, गुण, हलङ्यादिति तिपोलोप, व्यव हितायेति वेश्यंवहितप्रयोग व्याव' व्यवारीत् विवृतवान् पदस्य पौरुषेयत्वादव इति पदकालेऽटमेव प्रयुज्यते। किम् मायोऽयम् ? अत आह, 'बुध्न्या' बुध्न्या उपमा अस्य ब्रह्मण 'विष्ठा' विस्थान धाम, विशइस्थितयो भाव ययरन्ति, अत्र पमोऽयमित्यर्थं वेदार्थोऽनेन प्रकाशित । अन्यच्च किम् कृतम् ? अत आह, सतय असतय 'योनिम्' उत्पत्ति 'विव विवृतवान् प्रकाशितवान् सर्वमुत्पादितवानित्यर्थं । हृञो लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभाव विपूर्वं ।

अनुवाकैराज्याहुतीरिति प्रत्यूय होमोऽनन्तरमन्त्र भेदात्। अनुवाकानां व्याख्यानस्य गौरवात् प्रकृतानुपयोगाच्च नोच्यते। तेषु अनुवाके उपतिष्ठते स्तौति मन्त्रप्रकाशित देवता, तेषु प्रक्रमभेदा यथा प्रथमे एकपञ्चाशत् च, द्वितीये षट्, तृतीये सप्तविंशतम् चतुर्थे एकोनत्रिंशत्, एवं मिलिता अपौ द्वे शते सप्तचत्वारिंशत् ॥ २४७ ॥ तदेशी॥

ओं चित्सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥
न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ॥ २ ॥
उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्त्यजसं मर्त्यस्य ।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥ ३ ॥
न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।
गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥ ४ ॥
गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ ६ ॥
को अस्य वेद प्रथमस्याह्नः क ईं ददर्श क इह प्र वोचत् ।
बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीच्या नॄन् ॥ ७ ॥
यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥
रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरुन्मिमीयात् ।
दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमीर्यमस्य बिभृयादजामि ॥ १० ॥
आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।
उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ ११ ॥
किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निरृतिर्निगच्छात् ।
काममूता बह्वेतद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥ १२ ॥
न ते नाथं यम्यत्राहमस्मि न ते तनूं तन्वा सं पपृच्याम् ।
अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत् ॥ १३ ॥

न या उ तीतन् तन्वाम पपृच्यां पापमाहुर्य्यः स्वसारं निगच्छात्
पमयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीय ॥ १४ ॥
यतो बतासि यम नैव ते मनो हृदय चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥१५
अन्यमू षु यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् १६
त्रीणि छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम्।
आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि ॥ १७ ॥
वृषा वृष्णे दुदुहे दोहसा दिवः पयांसि यह्वो अदितेरदाभ्यः ।
विश्वं स वेद वरुणो यथा धिया स यज्ञियो यजति यज्ञियाँ ऋतून्१८
रपद्गन्धर्वीरप्या च योषणा नदस्य नादे परि पातु मे मनः ।
इष्टस्य मध्ये अदितिर्नि धातु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो वि वोचति
सो चित्नु भद्रा क्षुमती यशस्वत्युषा उवास मनवे स्वर्वती ।
यदीमुशन्तमुशतामनु क्रतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनन्२०॥
अध त्यं द्रप्सं विभ्वं विचक्षणं विराभरदिषितः श्येनो अध्वरे ।
यदी विशो वृणते दस्ममार्या अग्निं होतारमध धीरजायत॥२१॥
सदासि रण्वो यवसेव पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुषः स्वध्वरः ।
विप्रस्य वा यच्छशमान उक्थ्यो वाजं ससवाँ उपयासि भूरिभिः २२
उदीरय पितरा जार आ भगमियक्षति हर्यतो हृत्त इष्यति ।
विवक्ति वह्निः स्वपस्यते मखस्तविष्यते असुरो वेपते मती ॥२३॥
यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तो अख्यत्सहसः सूनो अति स प्र शृण्वे ।
इषं दधानो वहमानो अश्वैरा स द्युमाँ अमवान् भूषति द्यून्॥२४॥
यदी नो अग्ने सदने सधस्थे युक्ता रथममृतस्य द्रविन्नुम्।
आ नो वह रोदसी देवपुत्रे माकिर्देवानामप भूरिह स्याः॥२५॥
यदग्न एषा समितिर्भवाति देवी देवेषु यजता यजत्र ।
रत्ना च यद्विभजासि स्वधावो भागं नो अत्र वसुमन्तं वीतात्॥२६

अभ्यग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
अनु सूर्य्य उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥२७॥
प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत्प्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
प्रति सूर्य्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ ततान २८
द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्रावे भवतः सत्यवाचा ।
देवो यन्मर्त्तान्यजथाय कृण्वन्सीदद्धोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन्॥२९॥
देवो देवान्परिभूरृतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
धूमकेतुः समिधाभाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान् ३०
अर्चामि वां वर्धायापो घृतस्नू द्यावाभूमी शृणुतं रोदसी मे ।
अहा यद्देवा असुनीतिमायन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम्॥३१
स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्यं घृतं वाः ॥ ३२ ॥
किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चकृमा को वि वेद ।
मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति॥३३
दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तमृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥
यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सदने धारयन्ते ।
सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्परि द्योतनिं चरतो अजस्रा ॥३५॥
यस्मिन्देवा मन्मनि संचरन्त्यपीच्ये न वयमस्य विद्म ।
मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्सविता देवो वरुणाय वोचत्॥३६॥
सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।
स्तुष ऊ षु नृतमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥
शवसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा ।
मघैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ ३८ ॥
स्तेगो न क्षामत्येषि पृथिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो अग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम्॥३९

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं जनानां राजानं भीममुपहत्नुमुग्रम्।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यमस्मत्ते नि वपन्तु सेन्यम् ॥४०॥
सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४१ ॥
सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः।
आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥४२॥
सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥
उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४४ ॥
आहं पितॄन्सुविदत्राँ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥४५॥
इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो ये अपरास ईयुः।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु दिक्षु ॥ ४६ ॥
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवांस्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४७ ॥
स्वादुः किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम्।
उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ ४८ ॥
परेयिवांसं प्रवतो महीरिति बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥ ४९ ॥
यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेता एना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः ॥५०॥
बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्।
त आ गतावसा शंतमेनाधा नः शं योररपो दधात ॥ ५१ ॥
आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येदं नो हविरभि गृणन्तु विश्वे।
मा हिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्व आगः पुरुषता कराम ॥५२॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥ ५३ ॥
प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्याणैर्येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।
उभा राजानौ स्वधया मदन्तौ यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥ ५४ ॥
अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ५५ ॥
उशन्तस्त्वेधीमह्युशन्तः समिधीमहि ।
उशन्नुशत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५६ ॥
द्युमन्तस्त्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।
द्युमान् द्युमत आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ५७ ॥
अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५८ ॥
अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् बर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥
इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ ६० ॥
इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्ठान्यारुहन् ।
प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ ६ ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १ ॥
यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥
यमाय घृतवत्पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।
स नो जीवेष्वा यमेद् दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ २ ॥
मैनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।

शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेममेनं प्र हिणुतात् पितृभ्यः ॥४॥
यदा शृतं कृणवो जातवेदोऽथेममेनं परि दत्तात् पितृभ्यः ।
यदो गच्छात्यसुनीतिमेतामथ देवानां वशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

त्रिकद्रुकेभिः पवते षडुर्वीरेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आर्पिता ॥६॥

सूर्यं चक्षुषा गच्छ वातमात्मना दिवं च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः ।
अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥७॥
अजो भागस्तपसस्तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् ॥८॥
यास्ते शोचयो रंहयो जातवेदो याभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।
अजं यन्तमनु ताः समृण्वतामथेतराभिः शिवतमाभिः शिवं कृधि ८
अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधावान् ।
आयुर्वसान उप यातु शेषः सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ १० ॥३॥
अति द्रव श्वानौ सारमेयौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ अपीहि यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥११॥
यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिषदी नृचक्षसा ।
ताभ्यां राजन् परि धेह्येनं स्वस्त्यस्मा अनमीवं च धेहि ॥१२॥
उरूणसावसुतृपावुदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १३ ॥

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपासते ।
येभ्यो मधु प्रधावति तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १४ ॥
ये चित् पूर्व ऋतसाता ऋतजाता ऋतावृधः ।
ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥
तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ययुः ।
तपो ये चक्रिरे महस्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥
ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥
सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।
ऋषीन्तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥
स्योनास्मै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी । यच्छास्मै शर्म सप्रथाः १९
असंबाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व ।
स्वधा याश्चकृषे जीवन्तास्ते सन्तु मधुश्चुतः ॥ २० ॥ ८
ह्वयामि ते मनसा मन इहेमान् गृहाँ उप जुजुषाण एहि ।
सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेन स्योनास्त्वा वाता उप वान्तु शग्माः २१
उत् त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः ।
अजेन कृण्वन्तः शीतं वर्षेणोक्षन्तु बालिति ॥ २२ ॥
उदह्वमायुरायुषे क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
स्वान् गच्छतु ते मनो अधा पितॄँरुप द्रव ॥ २३ ॥
मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रसस्य ते ।
मा ते हास्त तन्वः किं चनेह ॥ २४ ॥
मा त्वा वृक्षः सं बाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।
लोकं पितृषु वित्त्वैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥
यत् ते अङ्गमतिहितं पराचैरपानः प्राणो य उ वा ते परेतः ।
तत् ते संगत्य पितरः सनीडा घासाद् घासं पुनरा वेशयन्तु ॥ २६ ॥
अपेमं जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तं निर्वहत परि ग्रामादितः ।
मृत्युर्यमस्यासीद् दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयां चकार ॥२७॥
ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादश्चरन्ति ।
परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्मात् प्र धमाति यज्ञात् ॥२८॥
सं विशन्त्विह पितरः स्वा नः स्योनं कृण्वन्तः प्रतिरन्त आयुः ।
तेभ्यः शकेम हविषा नक्षमाणा ज्योग्जीवन्तः शरदः पुरूचीः ॥२९॥
यां ते धेनुं निपृणामि यमु ते क्षीर ओदनम् ।
तेना जनस्यासो भर्ता योऽत्रासदजीवनः ॥ ३० ॥

अश्वावतीं प्र तर या सुशेवार्क्षाकं वा प्रतरं नवीयः ।
यस्त्वा जघान वध्यः सो अस्तु मा सो अन्यद्विदत भागधेयम् ११
यमः परोऽवरो विवस्वान्ततः परं नाति पश्यामि किंचन ।
यमे अध्वरो अधि मे निविष्टो भुवो विवस्वानन्वाततान ॥ १२ ॥
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ।
उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ १३ ॥
ये निखाता ये परोप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः ।
सर्वांस्तानग्न आ वह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ १४ ॥
ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते ।
त्वं तान्वेत्थ यदि ते जातवेदः स्वधया यज्ञं स्वधितिं जुषन्ताम्॥१५
शं तप माति तपो अग्ने मा तन्वं तपः ।
वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्धरः ॥ १६ ॥
ददाम्यस्मा अवसानमेतद्य एष आगन्मम चेदभूदिह ।
यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उप तिष्ठतामिह ॥ १७ ॥
इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै। शते शरत्सु नो पुरा १८
प्रेमां मात्रां०।०॥ १९ ॥
अपेमां मात्रां०।०॥ २० ॥ (१०)
वीमां मात्रां०।०॥ २१ ॥
निरिमां मात्रां०।०॥ २२ ॥
उदिमां मात्रां०।०॥ २३ ॥
समिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासातै ।
शते शरत्सु नो पुरा ॥ २४ ॥
अमासि मात्रां स्वरगामायुष्मान् भूयासम् ।
यथापरं न मासातै शते शरत्सु नो पुरा ॥ २५ ॥
प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृशये सूर्याय ।
अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितॄन् गच्छ ॥ २६ ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।
ते द्यामुदित्याविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥४७॥
उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा ।
तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम् ।
य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ४९
इदमिद्वा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥
इदमिद्वा उ नापरं जरस्यन्यदितोऽपरम् ।
जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥
अभि त्वोर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।
जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥
अग्नीषोमा पथिकृता स्योनं देवेभ्यो रत्नं दधथुर्वि लोकम् ।
उप प्रेष्यन्तं पूषणं यो वहात्यञ्जोयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥५३
पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥५४॥
आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।
यत्रासते सुकृतो यत्र त ईयुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥५५॥
इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीताय वोढवे ।
ताभ्यां यमस्य सादनं समितीश्चाव गच्छतात् ॥ ५६ ॥
एतत्त्वा वासः प्रथमं न्वागन्नपैतदूह यदिहाबिभः पुरा ।
इष्टापूर्तमनुसंक्राम विद्वान्यत्र ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु ॥ ५७ ॥
अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।
नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधृग्विधक्षन्परीङ्खयाते ॥ ५८ ॥
दण्डं हस्तादाददानो गतासोः सह श्रोत्रेण वर्चसा बलेन ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा मृधो अभिमातीर्जयेम ॥५९

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।
समागृभाय वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेह्युप जीवलोकम् ॥६०॥१७

द्वितीयोऽनुवाकः ।

इयं नारी पतिलोकं वृणाना नि पद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ १ ॥
उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥ २ ॥
अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः परिणीयमानाम् ।
अन्धेन यत्तमसा प्रावृतासीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥ ३ ॥
प्रजानत्यघ्न्ये जीवलोकं देवानां पन्थामनुसंचरन्ती ।
अयं ते गोपतिस्तं जुषस्व स्वर्गं लोकमधि रोहयैनम् ॥ ४ ॥
उप द्यामुप वेतसमवत्तरो नदीनाम् ।
अग्ने पित्तमपामसि ॥ ५ ॥

यं त्वमग्ने समदहस्तमु निर्वापया पुनः ।
क्याम्बूरत्र रोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा ॥ ६ ॥

इदं त एकं पर ऊ त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।
संवेशने तन्वा चारुरेधि प्रियो देवानां परमे सधस्थे ॥ ७ ॥
उत्तिष्ठ प्रेहि प्र द्रवौकः कृणुष्व सलिले सधस्थे ।
तत्र त्वं पितृभिः संविदानः सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः ॥८॥
प्र च्यवस्व तन्वं सं भरस्व मा ते गात्रा वि हायि मो शरीरम् ।
मनो निविष्टमनुसंविशस्व यत्र भूमेर्जुषसे तत्र गच्छ ॥९॥
वर्चसा मां पितरः सोम्यासो अञ्जन्तु देवा मधुना घृतेन ।
चक्षुषे मा प्रतरं तारयन्तो जरसे मा जरदष्टिं वर्धन्तु ॥१०॥१
वर्चसा मां समनक्त्वग्निर्मेधां मे विष्णुर्न्यनक्त्वासन् ।
रयिं मे विश्वे नि यच्छन्तु देवाः स्योना मापः पवनैः पुनन्तु ॥११

मित्रावरुणा परि मामधातामादित्या मा स्वरवो वर्धयन्तु ।
वर्चो म इन्द्रो न्यनक्तु हस्तयोर्जरदष्टिं मा सविता कृणोतु ॥१२
यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥१३॥
परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।
दत्तो अस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥१४॥
कण्वः कक्षीवान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्यावाश्वः सोभर्यर्चनानाः ।
विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरत्रिरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥१५॥
विश्वामित्र जमदग्ने वसिष्ठ भरद्वाज गोतम वामदेव ।
शर्दिर्नो अत्रिरग्रभीन्नमोभिः सुसंशासः पितरो मृडता नः ॥१६
कस्ये मृजाना अति यन्ति रिप्रमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।
आप्यायमानाः प्रजया धनेनाध स्याम सुरभयो गृहेषु ॥ १७ ॥
अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुनाभ्यञ्जते ।
सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणं हिरण्यपावाः पशुमासु गृह्णते ॥१८
यद्वो मुद्रं पितरः सोम्यं च तेनो सचध्वं स्वयशसो हि भूतम् ।
ते अर्वाणः कवय आ शृणोत सुविदत्रा विदथे हूयमानाः ॥१९॥
ये अत्रयो अङ्गिरसो नवग्वा इष्टावन्तो रातिषाचो दधानाः ।
दक्षिणावन्तः सुकृतो य उ स्थासद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥२०॥
अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशशानाः ।
शुचीदयन्दीध्यत उक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन् ॥२१
सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो अयो न देवा जनिमा धमन्तः ।
शुचन्तो अग्निं वावृधन्त इन्द्रमुर्वीं गव्यां परिषदं नो अक्रन् ॥२२
आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यद्देवानां जनिमान्त्युग्रः ।
मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ २३ ॥
अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २४ ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु बाहुच्युता पृथिवी द्या-
मिवोपरि।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२५॥
धाता मा निर्ऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु बाहु०।०॥२६॥
अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु बाहु०।०॥२७॥
सोमो मा विश्वैर्देवैरुदीच्या दिशः पातु बाहु०।०॥२८॥
धर्त्ता च त्वा धरुणो धारयतामूर्ध्वा भानु सविता द्यामिवोपरि।
लोककृत०।०॥२९॥
प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहु०।०॥१०॥१५
दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा०।०॥११॥
प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥१२॥
उदीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥१३॥
ध्रुवायां त्वा दिशि पुरा०।०॥१४॥
ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संवृतः स्वधायामा दधामि बाहुच्युता
पृथिवी द्यामिवोपरि।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥१५॥
धर्त्तासि धरुणोऽसि वंसगोऽसि ॥१६॥
उदपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि ॥१७॥
इतश्च मामुतश्चावतां यमे इव यतमाने यदैतम्।
प्र वां भरन्मानुषा देवयन्तो आ सीदतां स्वमु लोकं विदाने ॥१८॥
स्वासस्थे भवतमिन्दवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः।
वि श्लोक एति पथ्येव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत् ॥१९॥
त्रीणि पदानि रुपो अन्वरोहच्चतुष्पदीमन्वैतद्व्रतेन।
अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभावभि सं पुनाति ॥२०॥१६
देवेभ्यः कमवृणीत मृत्युं प्रजायै किममृतं नावृणीत।
बृहस्पतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरेच ॥२१॥

त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥४२
आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ४३ ॥
अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अत्तो हवींषि प्रयतानि बर्हिषि रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥४४
उपहूता नः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ४५ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूजहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ४६ ॥
ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः ।
आग्ने याहि सहस्रं देववन्दैः सत्यैः कविभिर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ४७
ये सत्यासो हविरदो हविष्पा इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेण ।
आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् परैः पूर्वैर्ऋषिभिर्घर्मसद्भिः ॥४८
उप सर्प मातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवाम् ।
ऊर्णम्रदाः पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥४९
उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपसर्पणा ।
माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥ १७ ॥
उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् ।
ते गृहासो घृतश्चुतः स्योना विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥ ५१ ॥
उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीमं लोगं निदधन्मो अहं रिषम् ।
एतां स्थूणां पितरो धारयन्ति ते तत्र यमः सादना ते कृणोतु ५२
इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
अयं यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्ताम् ॥५३॥
अथर्वा पूर्णं चमसं यमिन्द्रायाबिभर्वाजिनीवते ।
तस्मिन् कृणोति सुकृतस्य भक्षं तस्मिन्निन्दुः पवते विश्वदानीम् ५४

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः।
अग्निष्टद्विश्वादगदं कृणोतु सोमश्च यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥५५॥

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं पयः।

अपां पयसो यत्पयस्तेन मा सह शुम्भतु ॥ ५६ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम्।
अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥५७॥
सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन्।
हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥
ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुरुर्वन्तरिक्षम्।
तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥५९॥

शं ते नीहारो भवतु शं ते प्रुष्वाव शीयताम्।

शीतिके शीतिकावति ह्लादिके ह्लादिकावति।

मण्डूक्यप्सु शं भुव इमं स्वग्निं शमय ॥ ६० ॥१८॥

विवस्वान्नो अभयं कृणोतु यः सुत्रामा जीरदानुः सुदानुः।
इहेमे वीरा बहवो भवन्तु गोमदश्ववन्मय्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥
विवस्वान्नो अमृतत्वे दधातु परैतु मृत्युरमृतं न ऐतु।
इमान्रक्षतु पुरुषाना जरिम्णो मो ष्वेषामसवो यमं गुः ॥६२॥
यो दध्रे अन्तरिक्षेण मह्ना पितॄणां कविः प्रमतिर्मतीनाम्।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥६३॥
आ रोहत दिवमुत्तमामृषयो मा बिभीतन।
सोमपाः सोमपायिन इदं वः क्रियते हविरगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥६४॥
प्र केतुना बृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति।
दिवश्चिदन्तादुपमामुदानडपामुपस्थे महिषो ववर्ध ॥ ६५ ॥
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा।
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥
इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा।

शिवा णो श्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥६७
मधूपाधिहितान् कुम्भाभ्याखे देवा श्रधारयन्।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुत ॥ ६८ ॥
यास्ते धाना श्रनुकिरामि तिलमिश्रा स्वधावती ।
तास्ते सन्तु विभ्वी प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ६९ ॥
पुनर्देहि वनस्पते य एष निहितस्त्वयि ।
यथा यमस्य सादन आसातै विदथा वदन् ॥ ७० ॥
आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वद्धरो अस्तु ते।
शरीरमस्य सं दहाथैनं धेहि सुकृतामु लोके ॥ ७१ ॥
ये ते पूर्वे परागता अपरे पितरश्च ये।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥
एतदा रोह वय उन्मृजान स्वा इह बृहदु दीदयन्ते।
अभि प्रेहि मध्यतो माप हास्था पितॄणां लोकं प्रथमो यो अत्र
॥ ७३ ॥ (१८)

इतीतीऽनुवाक ।

आ रोहत जनित्रीं जातवेदस पितृयाणैः सं व आ रोहयामि।
अवाड्ढव्येषितो हव्यवाह ईजान युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥१॥
देवा यज्ञमृतव कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं स्रुचो यज्ञायुधानि।
तेभिर्याहि पथिभिर्देवयानैर्यैरीजाना स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥
ऋतस्य पन्थामनु पश्य साध्वङ्गिरस सुकृतो येन यन्ति ।
तेभिर्याहि पथिभि स्वर्गं यत्रादित्या मधु भक्षयन्ति तृतीये नाके
अधि वि श्रयस्व ॥ ३ ॥
त्रय सुपर्णा उपरस्य मायू नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि श्रिता ।
स्वर्गा लोका अमृतेन विष्ठा इषमूर्जं यजमानाय दुह्राम् ॥ ४ ॥
जुहूर्दाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम्।
प्रतिमां लोका घृतपृष्ठा स्वर्गा कामंकामं यजमानाय दुह्राम् ५

ध्रुव आ रोह पृथिवीं विश्वभोजसमन्तरिक्षमुपभृदा क्रमस्व ।
जुहू द्यां गच्छ यजमानेन साकं स्रुवेण वत्सेन दिशः प्रपीनाः सर्वा
धुक्ष्वाहृणीयमानः ॥ ६ ॥

तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति यज्ञकृतः सुकृतो येन यन्ति ।
अत्रादधुर्यजमानाय लोकं दिशो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥

अङ्गिरसामयनं पूर्वो अग्निरादित्यानामयनं गार्हपत्यो दक्षिणा-
नामयनं दक्षिणाग्निः ।
महिमानमग्नेर्विहितस्य ब्रह्मणा समङ्गः सर्व उप याहि शग्म ॥ ८ ॥

पूर्वो अग्निष्ट्वा तपतु शं पुरस्ताच्छं पश्चात्तपतु गार्हपत्यः ।
दक्षिणाग्निष्टे तपतु शर्म वर्मोत्तरतो मध्यतो अन्तरिक्षाद् दिशो
दिशो अग्ने परि पाहि घोरात् ॥ ९ ॥

यूयमग्ने शन्तमाभिस्तनूभिरीजानमभि लोकं स्वर्गम् ।
अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो वहाथ यत्र देवैः सधमादं मदन्ति ॥ १० ॥

शमग्ने पश्चात्तप शं पुरस्ताच्छमुत्तराच्छमधरात्तपैनम् ।
एकस्त्रेधा विहितो जातवेदः सम्यगेनं धेहि सुकृतामु लोके ॥ ११ ॥

शमग्नयः समिद्धा आ रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १२ ॥

यज्ञ एति विततः कल्पमान ईजानमभि लोकं स्वर्गम् ।
तमग्नयः सर्वहुतं जुषन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदसः ।
शृतं कृण्वन्त इह माव चिक्षिपन् ॥ १३ ॥

ईजानश्चितमारुक्षदग्निं नाकस्य पृष्ठाद्दिवमुत्पतिष्यन् ।
तस्मै प्र भाति नभसो ज्योतिषीमान्त्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देव
यानः ॥ १४ ॥

अग्निर्होताध्वर्युष्टे बृहस्पतिरिन्द्रो ब्रह्मा दक्षिणतस्ते अस्तु ।
हुतोऽयं संस्थितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥

अपूपवान् क्षीरवांश्चरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥१६॥
अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह० । ० ॥ १७ ॥
अपूपवान् द्रप्सवांश्चरुरेह० । ० ॥ १८ ॥
अपूपवान् घृतवांश्चरुरेह० । ० ॥ १९ ॥
अपूपवान् मांसवांश्चरुरेह० । ० ॥ २० ॥ २१ ॥
अपूपवानन्नवांश्चरुरेह० । ० ॥ २१ ॥
अपूपवान्मधुमांश्चरुरेह० । ० ॥ २२ ॥
अपूपवान् रसवांश्चरुरेह० । ० ॥ २३ ॥
अपूपवानपवांश्चरुरेह सीदतु ।
लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्थ ॥२४॥

अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ २५ ॥
यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तूद्भ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥२६॥
अक्षितिं भूयसीम् ॥ २७ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।
समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥२८॥
शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रयिम् ।
ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुह्रते दक्षिणां सप्तमातरम्
कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ।
ऊर्जं मदन्तीमदितिं जनेष्वग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥३०॥२९

एतत्ते देवः सविता वासो ददाति भर्तवे ।
तत्त्वं यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥
धाना धेनुरभवद्वत्सो अस्यास्तिलोऽभवत् ।
तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुपजीवति ॥ ३२ ॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुघा भवन्तु ।

एनीः श्येनीः सरूपा विरूपास्तिलवत्सा उप तिष्ठन्तु त्वात्र॥३३॥
एनीर्धाना हरिणीः श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेनवस्ते ।
तिलवत्सा ऊर्जमस्मै दुहाना विश्वाहा सन्त्वनपस्फुरन्तीः ॥३४॥
वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रं शतधारमुत्सम् ।
स बिभर्ति पितरं पितामहान् प्रपितामहान् बिभर्ति पिन्वमानः ३५
सहस्रधारं शतधारमुत्समक्षितं व्यच्यमानं सलिलस्य पृष्ठे ।
ऊर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरः स्वधाभिः ॥ ३६ ॥
इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अव पश्यतेत ।
मर्त्योऽयममृतत्वमेति तस्मै गृहान् कृणुत यावत्सबन्धु ॥ ३७ ॥
इहैवैधि धनसनिरिहचित्त इहक्रतुः ।
इहैधि वीर्यवत्तरो वयोधा अपराहतः ॥ ३८ ॥
पुत्रं पौत्रमभितर्पयन्तीरापो मधुमतीरिमाः ।
स्वधां पितृभ्यो अमृतं दुहाना आपो देवीरुभयांस्तर्पयन्तु ॥३९॥
आपो अग्निं [illegible] हिणुत पितॄँ उपेमं यज्ञं पितरो मे जुषन्ताम् ।
आसीनामूर्जमुप ये सचन्ते ते नो रयिं सर्ववीरं नि यच्छान् ४०॥२१
समिन्धते अमर्त्यं हव्यवाहं घृतप्रियम् ।
स वेद निहितान् निधीन् पितॄन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥
यं ते मन्थं यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते ।
ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुतः ॥ ४२ ॥
यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।
तास्ते सन्तु विभ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥४३॥
इदं पूर्वमपरं नियानं येना ते पूर्वे पितरः परेताः ।
पुरोगवा ये अभिशाचो अस्य ते त्वा वहन्ति सुकृतामु लोकम् ४४
सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
सरस्वतीं सुकृतो हवन्ते सरस्वती दाशुषे वार्यं दात् ॥ ४५ ॥
सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणाः ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेह्यस्मे ॥ ४६ ॥
सरस्वति या सरथं ययाथोक्थैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्ती ।
सहस्रार्घमिडो अत्र भागं,रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥
पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि देवो नो धाता प्र तिरात्यायुः ।
परापरैता वसुविद्वो अस्त्वधा मृताः पितृषु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥
आ प्र च्यवेथामप तन्मृजेथां यद्वामभिभा अत्रोचुः ।
अस्मादेतमघ्न्यौ तद्वशीयो दातुः पितृष्विह भोजनौ मम ॥ ४९ ॥
एयमगन्दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुघा वयोधाः ।
यौवने जीवानुपपृञ्चती जरा पितृभ्य उपसम्पराणयादि-
मान् ॥ ५० ॥ ॥ २४ ॥
इदं पितृभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।
तदा रोह पुरुष मेध्यो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ५१
एदं बर्हिरसदो मेध्योऽभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
यथापरु तन्वं सं भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥
पर्णो राजापिधानं चरूणामूर्जो बलं सह ओजो न आगन् ।
आयुर्जीवेभ्यो विदधद्दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥—
ऊर्जो भागो य इमं जजानाश्मान्नानामाधिपत्यं जगाम ।
तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ५४॥

यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।
एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोऽसत ॥ ५५ ॥

इदं हिरण्यं बिभृहि यत्ते पिता बिभः पुरा ।
स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृड्ढि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।
तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥

वृषा मतीनां पवते विचक्षणः सूरो अह्नां प्रतरीता उषसां दिवः ।
प्राणः सिन्धूनां कलशां अचिक्रददिन्द्रस्य हार्दिमाविशन् मनी-
षया ॥ ५८ ॥

क्षेपस्ते धूम ऋण्वतु दिवि षं शुक्र आततः ।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ५९ ॥
प्र वा एतीन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतिं सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरः ।
मर्य इव योषाः समर्षसे सोमः कलशे शतयाम्ना पथा ॥६०॥२५
अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रियाँ अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥
आ यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पितृयाणैः ।
आयुरस्मभ्यं दधतः प्रजां च रायश्च पोषैरभि नः सचध्वम् ॥६२॥
परा यात पितरः सोम्यासो गम्भीरैः पथिभिः पूर्याणैः ।
अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः॥६३॥
यद्वो अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयं जातवेदाः ।
तद्व एतत्पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥६४॥
अभूद्दूतः प्रहितो जातवेदाः सायं न्यह्न उप वन्द्यो नृभिः ।
प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥६५॥
असौ हा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः ।
अभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ६६ ॥
शुम्भन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदने त्वा लोक आ सादयामि ॥ ६७ ॥
येऽस्माकं पितरस्तेषां बर्हिरसि ॥ ६८ ॥
उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।
अधा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ ६९ ॥
प्रास्मत्पाशान् वरुण मुञ्च सर्वान्यैः समामे बध्यते यैर्व्यामे ।
अधा जीवेम शरदां शतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणाः ॥ ७० ॥ (२६)

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ७१ ॥
सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७२ ॥

तैरेवोपतिष्ठते । अथाग्नेरग्निमिति च द्वावग्नी

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥
यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥
एतत्ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥
एतत्ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥
एतत्ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥
स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्यः ॥ ७८ ॥
स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्यः ॥ ७९ ॥
स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥ ८० ॥ २७ ॥
नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरो रसाय ॥ ८१ ॥
नमो वः पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्यवे ॥ ८२ ॥
नमो वः पितरो यद्घोरं तस्मै नमो वः पितरो यत्क्रूरं तस्मै ॥ ८३ ॥
नमो वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो वः पितरो यत्स्योनं तस्मै ॥ ८४ ॥
नमो वः पितरः स्वधा वः पितरः ॥ ८५ ॥
येऽत्र पितरः पितरोऽत्र यूयं स्थ युष्मांस्तेऽनु यूयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्थ ॥ ८६ ॥
य इह पितरो जीवा इह वयं स्मः अस्मांस्तेऽनु वयं तेषां श्रेष्ठा भूयास्म ॥ ८७ ॥
आ त्वाग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
यद्ध सा ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ८८ ॥
चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८९ ॥ २८ ॥

॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथाग्ने अग्निमिति च, अथाग्ने अग्निं ... सं

समारोपयेत्, व्रतवान् स्यादतन्द्रित इति ॥ १ ॥

तत्र श्लोकाः।

ब्रह्मचर्य्याश्रमे खिन्नो गुरु-शुश्रूषणे रतः।
वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥
दारमाहृत्य सदृशमग्निमादाय शक्तितः।
ब्राह्मीमिष्टिं यजेतासामहोरात्राणि निर्वपेत्॥२॥
संविभज्य सुतानर्थैर्ग्राम्यकामान् विसृज्य च।
चरेत वनचर्य्येण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥ ३ ॥

चर्वेण वर्षसा वर्चेन मयि प्रजा मय्यायुर्दधामि स्वाहा इति मन्त्रेण प्रथो परमीम् 'समारोपयेत्' आत्मान्मो निवेशयेत् समारोपणेन व्रतवान् 'स्यात्' भवेत्, 'तन्द्रा' आलस्यं, तद्रहि तोऽतन्द्रित। 'इति' पर्य्यसमाप्तौ।

मन्त्रार्थं सम्प्रतिमाह, तत्रेति। प्रथमसमाम्नमक्रमेण ब्रह्म चारि गृहस्थ वानप्रस्थ कथनद्वारा सन्यासपीठिकामाह। ब्रह्मेति। वेद वेदौ वेदान् वेत्येकमेव, अधीत्य स्थित मन् गुरुणा अनुज्ञात मन् दारान्मौम् परिगृह्य 'आश्रमी' गृहस्थ इत्युच्यते। शक्तित इति। अग्निष्टोमादि संस्कारान् सम्पाद्येति शेष। स आश्रमी सन्यासविषये 'ब्राह्मीं' पूर्वोक्ताम् इष्टिं 'यजेत्' कुर्य्यात्, 'तासां' देवतानां प्रीतये 'अहोरात्रेण निर्व पेत्' अहोरात्रमुपोष्य ततो निर्वपेत्, इदं हि द्व्यहसाध्यं कर्म, तत्र च जागरणादिकं कुर्य्यात्। संविभज्येति 'सुतान्' पुत्रान् अर्थैः 'संविभज्य' विभक्तधनान् कृत्वा 'ग्राम्यकामान्' स्त्रीसङ्गा दीन् विसृज्य चरेत्, 'वनचर्य्येण' वनमार्गेणेति क्वचित्पाठः,

वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहिता नोत्तरः फलैः।
स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाश्रुपातकाः ॥ ४॥
सह तेनैव पुरुषः कथं सन्न्यस्त उच्यते।
सनामधेयस्तु स किं यस्मिन् सन्न्यस्त उच्यते ॥५॥

वनचर्यया 'चरेत्' चरेत् विचरेत्। साग्निकश्चेत् द्वादशरात्रीः पयसा होमभक्षो वनेऽभिनिवर्त्य ततो ब्राह्मेष्टिं कृत्वा समारोप्य चरेदिति द्रष्टव्यम्। 'शुचौ' पवित्रे 'देशे' तीर्थादौ, परिभ्रमतीति परिव्रमः यत् तस्मिन् काले वायुमात्राहारोऽम्बुमात्राहारो वा भवेत्। "भिक्षार्थं प्रविशेद् ग्रामम्" इत्यादि पदस्य दीक्षाविषयत्वादस्य वाक्यापि दीक्षामुपेयादिति वक्ष्यमाणत्वेन दीक्षाया प्रकृतत्वात्; 'फलैः' वृक्षादिभवैः विहितम् 'मनस्य' प्राणस्य उत्तरं येन प्राणेन, उत्तरं किं मे दास्यतीति, तथ फलदानमेवोत्तरं विदधातीति विहितानोत्तरः फलैः भक्तितारतम्येन पक्षत्रय-परिग्रहः। विविधानीत्तरफलैरिति पाठे 'उत्तरफलैः' स्वर्गादिभिः न 'विविधाः' विशेषेण विभक्ते करोति प्रयत्नं, विविधा, उत्तरफलोद्देशेन प्रयत्नमकुर्वन्।

अग्निमुपसमाधायेत्युक्तं, तस्याग्नेः का प्रतिपत्तिः ? इत्यत आह, स्वशरीरे समारोप इति। 'स्वशरीरे' स्वदेहे कोष्ठाग्नौ प्राणाग्नौ वा समारोपः, यतः परमहंसदीक्षायामुदराग्नौ प्राणाग्नौ वा परमहंसोपनिषदि समारोपो विहितः। पृथिव्यां नाम्बुपातका इति। पुत्रादयो भूमौ नाम्बु पातयन्ति।

नन्वक्षरामरं वा एतत् ब्रह्मेति श्रुतेः कथमग्नेः परित्यागः ? इत्यत आह, सह तेनैवेति। 'तेन' अग्निना सहैव वर्तमानः पुरुषः कथं 'सन्न्यस्तः' इतसन्न्यास उच्यते नैवोच्यते इत्यर्थः।

तस्मात् फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं संहतोऽर्चिमान् ।
अग्निवर्णं निष्क्रामति वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥
लोकाग्निभ्यां सहितो वनं गच्छति संयतः ।

ननु तर्हि कथमग्निशब्देनाभिधित्सितेदिति चेदाहाग्नौ ध्येये अपरित्यक्ते संन्यासोऽग्नित्वाविशेषादत आह, अनामधेय स्त्विति। यस्मिन् प्रणवाग्नौ सति पुमान् संन्यस्त उच्यते स प्रणवाग्निः किं अनामधेयः ? नैव नामधेयवान् यथा आहवनीयादि शब्दवाच्योऽग्निः, नैवममौ शब्दवाच्य प्रणवाग्निरात्मार्थकत्वात् ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्मातिरिक्त नाभिमतं ब्रह्म च न शब्दवाच्यं, तेन संन्यासे तस्य त्यागो न भवतीत्यर्थः ।

ननु स्वरूपेण तस्य हव्यान्तर्भूतत्वात् कथं न संन्यासविरोधित्वम् ? इति शङ्कामुपसंहार व्याजेन परिहरति, तस्मा दिति। 'फलविशुद्धाङ्गी' फलेन ब्रह्माप्त्यैव विशुद्ध अभारा सौते योऽङ्गी सपरदासोत फलप्रदो य प्रधानमाहार, 'अर्चि मान' अर्चिष्मान् अग्निः, स संन्यासविरोधी न भवतीत्यर्थः ।

ननु तथापि अग्निहोत्रादि साधितस्य तल्लोक प्राप्ति हेतु भूतस्य सुकृतापूर्वस्य नैरस्य क प्रतिपत्तिः ? न हि तत् सुकृत संन्यासिनि तिष्ठति, तल्लोकप्राप्ति लक्षण फलाभावादत आह, अग्निवर्णमिति। अग्नवर्ण इव वर्णो यस्य तत् 'अग्निवर्ण' सुकृतं तेन संन्यासिन निष्क्रामति निर्धीति क यातिः ? स्वाव्ययहित वानप्रस्थं प्रपद्यते, संन्यासाधिकारिणोऽकृतसंन्यासा स्य ये लोकाग्नी सत्यागो सति वानप्रस्थस्य भवन्तीत्यर्थः 'सुकृतमप्यस्य स्वजना दुष्कृतं दुर्जना उपजीवन्ति' इति श्रुत्युक्ते अत्रापि प्रत्यासन्ना प्रतिसन्नयति बोद्धव्यम् ।

ननु वानप्रस्थोऽपि सुकृतफलभाक् कथं भवति ? इत्यत

त्यक्त्वा कामान् सन्न्यस्यति भयं किमनुतिष्ठति ॥७॥
किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् ।
गर्भवास-भयाद्भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥८॥
गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥६॥२॥

इति सन्न्यासाग्निमपुनरावर्त्तनं मन्युर्जाया मावहदिति। यथाध्यात्ममन्त्रान् जपन् दीक्षामुपेयात्। काषायवासाः कक्षोपस्थ लोमयुतः स्यादिति। ऊर्द्ध्वको बाहुर्विमुक्तमार्गो भवत्य-

---

सन्न्यासस्य पुनरङ्गीकारे दोषमाह, इति सन्न्यासेति। अग्निं सन्न्यस्य 'अपुनरावर्त्तनं' पुनः परिग्रहो न कर्त्तव्यः। कस्मादिति मद्रायाः स्त्रियोऽभावादित्युत्तरिते सापि कथमाङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह, मन्युरिति। मन्युनामा रुद्रपत्नी 'जाया' सन्न्यासिपत्नीम 'आवहन्' गृहीतवान् इति श्रुतेः सन्न्यासिभार्य्यायां मन्योरधिकार इत्यस्मादेव वाक्यादवसीयते, अथ सन्न्यासस्त्यागरूपो न तु दीक्षारूपः, तस्मिन् सति निषिद्धत्वात् पुनरङ्गीकारग्रहाभावात्।

तर्हि अग्निग्रहणाभावे किं तस्य कार्य्यम्? अत आह, अध्यात्ममन्त्रानिति। एतावन्त कालं स्मार्त्त आसीत् न तु दीक्षारूपं सन्न्यासं इति, तामाह, दीक्षामुपेयादिति। दिव्यं भावं ददाति, क्षीयन्तेऽस्य दोषा इति 'दीक्षा' व्रतविशेषः तदुक्तम्,

"ज्ञानं दिव्यं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्क्षयं।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तत्त्ववेदिभिः॥ इति।

ताम् 'उपेयात्' स्वीकुर्य्यात् गृहीत्वा धारयेदिति भावः। काषायेति। कषायेण रक्तं 'काषायं' वासो यस्य तादृशः स्यात्। "कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने। निर्य्यासेऽपि च काषायोऽपि सुरभौ लोहितेऽन्यवत्" इति विश्वः॥ कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेदिति, अन्यानि धारयेदित्यर्थः।

नयैव चेद्भिक्षाशनं दध्यात्, पवित्रं धारयेज्जन्तु-संरक्षणार्थम् ॥ २ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकाचमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
शीतोपघातिनी कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥१॥

कर्त्तव्यो वाहुरिति । कर्त्तो वाहु कर्त्तव्य । न मे कश्चित् प्रति-बन्धोऽस्तीति भावेन तदेव फलाभिधानद्वारेण स्पष्टयति, विमुक्तेति। अनयैव चेद्दृष्ट्या तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्त' अप्रतिबन्ध मार्गो यस्य तादृशो भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धो न भवतीत्यर्थः । अनिकेतश्चरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिक्षाशनं दध्यादिति । भिक्षा अश्यते भुज्यते अनेनेति 'भिक्षाशनं' भोजनपात्रं 'दध्यात्' गृह्णीयात् 'पवित्रं' चामरादिचिह्नं मशकादि-निवारणार्थं, वस्त्रखण्डं वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षण-मेतत् । 'कुण्डिका' भिक्षाटन पात्रं 'चमस' काष्ठमयः पात्र-विशेषः 'शिक्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मञ्च 'त्रिविष्टप' त्रिविष्टपः अन्योऽन्याश्रय काष्ठत्रयम् 'अनामयं' भजनमन्न, उपानहाविति पाठे 'उपानहौ' पादत्राणे, कौपीनाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीनं पुलिङ्ग, तद्धि गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनमेवार्हति ; स्त्रीयोनिर्वा कूपः, तस्मिन् हि बहवो मग्ना न पुनरुत्थास्यन्ति, तमर्हतीति कौपीनं, आलीन कौपीने अदृश्याकार्ययोरिति निपातनात् साधुः, तस्याच्छादनं वास यस्तः तत् दध्यात्,

पवित्रं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्ग विदण्डकम्।
अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित् सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥२॥
नदीपुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वाह्यतः।
नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ३ ॥
स्नानं दानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमुदाहृतम्।
एतां वृत्तिमुपासीना घातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥
विद्याया मनसि संयोगो मनसाकाशयाका-

'पवित्रं' पूयतेऽनेनेति पुवः सञ्ज्ञायामिति इत्र, "पवित्रं घर्षणे कुशे। पवित्रं ताम्रपयसोर्मेध्ये चापि तदन्यवत्" इति विश्वः। इह तु जलपात्रं जलशोधनवस्त्रखण्डं पिच्छं वा ग्रहाती। नदीपुलिनादन्यत्र चेदयं व्याघ्रादिभयात् सुप्यात् तर्हि देवागारेषु न पुनर्गच्छेत् सम्यानकं ग्रहादौ। नात्यर्थमिति। सुखार्थं दुःखपरिहारार्थञ्च नात्यन्तं यत्नं कर्तव्यं, नापि बलाद् दुःखं जनयेत्। 'दानं' तर्पणादि, ध्यानमिति पाठे ध्यानसाधनमाचमनादि। 'परान्' निन्दकान्‌ भिक्षादि भयादित न निषिद्ध यतीना, तथा 'वैदलं' फलाद्देवपत्रादि तदप्यवधारितम्, एताम् 'वृत्तिं' वर्तनम् 'उपासीना' एतस्या वृत्तेराश्रयं कुर्वाणा ते 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'घातयन्ति' हिंसार्थावसुरादयः तान् घ्नन्तीत्यर्थं।

कार्यकारणयोरैक्यात् ब्रह्मणो जात ब्रह्मैवेति जीवस्यापि ब्रह्मसम्पत्तिरुपपद्यते इति दर्शयितुमाह, विद्याया इति।

शाद्वायुर्वायोर्ज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या इत्येषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्यते, अजरममरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते, तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य ॥

तत्र श्लोकाः ।

वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
सन्दश्य दशनैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १ ॥
माषमात्रां तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि ।

'विद्यायाः' स्वरूपज्ञानस्य, मनोऽधिकरणं, सम्बन्ध आध्यासिकः, मनस आकाशादाकाश उत्पद्यत इत्यादि योजना, छान्दसः सन्धिः, पृथिव्या आकाशात्, 'इति' एवम्प्रकाराणाम् एषां 'भूतानां' शरीराणां सम्बन्ध इति शेषः । तेन ज्ञानी 'ब्रह्म प्रपद्यते' ब्रह्म भवतीत्यर्थः, अथवा विद्याया मनसि 'संयोग' ब्रह्म ज्ञानस्योत्पत्तिः, तेन मनसि ज्ञानेन लीने तत्कार्यं सर्वं लीनं भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह, अजरमिति । किं कृत्वा प्रपद्यते ? 'तस्य' ब्रह्मणोऽभ्यासेन 'प्राणापानौ' वायू 'संयम्य' नियम्य निरुध्य इति पूर्वोक्तयोगानुसन्धानं कृत्वा अक्षरं प्रपद्यत इत्यन्वयः ।

अथिमन्त्रेण सिद्धिदं श्लोकैः प्रयोगविशेषमाह, वृषणापानयोरिति 'अपानात्' पायोरूर्ध्वं वृषणयोरधस्ताद् पाणी 'आस्थाय' स्थापयित्वेत्यर्थः, संश्रयेत् प्राणायाममिति शेषः । पुनः किं कृत्वा ? 'दशनैः' दन्तैः यवमात्रे विनिर्गतां जिह्वां सन्दश्य संश्रयेत् प्राणायाममिति सम्बन्धः । तथा 'माषमात्रां' चक्षु-

श्रवणे नासिके न गन्धाय न त्वच स्पर्शयेत् ॥२॥
यत्र शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत् परायणम् ।
तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मन ॥ ३ ॥

त्रिना दृष्टिं 'व्योम्नि' श्रवणे 'ध्यात्वा ध्यापयित्वा, भ्रूगताविति शृणोतिसंयमत्वात् श्रोत्रयवधकत्याधारत्वेन श्रवणयोरपि व्योम भवति, तथा पद्मावेव भुवि ध्यात्वा तदुक्तम् शतविन्दौ

"तिर्यगूर्ध्वमधो दृष्टिं विनिधाय महामति" इति ।

व्योम्नि धारणमध, भुवि धारणमूर्ध्वं, श्रवणे तिर्यगिति । तथा 'नासिके' नासाग्रे दृष्टिं ध्यात्वा संयमयेत् । नासाग्रे दृष्टिं किं ? गन्धोपलब्धितया नेत्याह, न गन्धायेति । गन्धग्रहणमुप लक्षणम् । श्रवणे दृष्टिं न शब्दं श्रोतुम् । एवमधो दृष्टावपि श्रवणादौ स्थितायां कालोद्भवेन कौष्ठरणात् तत्स्पर्शमाया भिमाये प्राप्ते तं निषेधति, न त्वचं स्पर्शयेत् मनसा प्रयोजनेन पुनर्नेति वचनमुखार्थदार्ढ्याय न शब्दं पदार्थो वा पदैकार्थं स्वाभिपातमाला नैव स्पर्शयेदित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र मनः स्थाप्यम् ? इत्यत आह यत्रेति । यत्र शैवं पदं शिवं ब्रह्म सदाशिवो वा शिवः तत्सम्बन्धि 'यत्र' स्मिन् पदं' व्यवसितं निश्चयः, तत्र मनः स्थापयेदिति शेषः । "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः । तदेवं यच्छैवं पदं तत् ब्रह्म तदेव परमयनम् । तत् कथं लभ्यते ? इत्यत आह तदिति । अभ्यासेन योगस्य, कस्य ? येन पूर्वं जन्मनि स्वात्मा 'अर्जितः साधितः प्रसन्नीकृतः, तदुक्तं

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" इति ।

अथ तैः सम्भूतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।
ऊर्द्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथाय मूर्धानमस्य देहेया गतिर्गतिमतां ये प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात् परमवस्थात् परात् परमवस्थादिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे सन्न्यासोपनिषत् समाप्ता ॥ १० ॥

अभ्यासे क्रियमाणे यद्भवति तदाह, अथेति । तैः 'सम्भूतैः' मिलितैः साधनैः आसन प्राणायामादिभिः हृदय तप तत् प्राप्त 'हृदय' मम 'संस्थाप्य' स्थिरीकृत्य 'वायु' प्राण 'देहात्' शरीरात ऊर्द्ध्वम् 'अव्ययं' ब्रह्म प्रपद्यते, किं कृत्वा ? 'मूर्द्धान भित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रेण ।

पश्चात् किं स्यात् ? अत आह, अथायमिति । 'अथ अनन्तरम् 'अयं' वायु मूर्द्धानम् 'अस्य' अस्तक्षेपणे, दिह्या 'दिह' दिदेह, दिह उपचये, उपचय गत ब्रह्मणैकीभूतत्वात्, द्विर्वचने छन्दसि वा वचनमिति द्वित्वाभाव । उपसंहरति, एषा गतिर्गतिमतामिति । गतिमताम् एषा गति, अत परा गति नास्ति, गतेरयमवधिरित्यर्थः । पाठान्तर दुर्योज्यम् ।

ननु ये मुक्तास्तेऽपीश्वरेच्छया पुनरुत्पत्स्यन्त इति साधन वैयर्थ्यमित्याशङ्का परिहरति, य इति । 'ये' पुरुषा परमाङ्गति प्राप्य वर्त्तन्ते, 'ते' पुरुषा भूयो न निवर्त्तन्ते, कस्मात् ? इत्यत आह, परात्परमवस्थादिति 'परादपि' हिरण्यगर्भादे यत् 'पर स्थान तत् प्राप्य 'अवस्थात्' अवस्थानात् इति, अवस्थानम् अवस्थम्, सुपिस्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात् क , नियति रेषा परमेश्वरस्य, य स्वतो व्यवहित, न यदा व्यवहित करोति

ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम, तं गत्वोवाच, केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति। तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्ध्वादीन्

तदा पुनस्तमेव न व्यवदधातीति मन्त्रमतिप्रसादात् दत्तापत्तारकारित्वात् मुमुक्षोरुपासनं नाप्नोतीति भावः। हितमिति मन्त्रार्थः।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपदवाक्यानां संन्यासस्य प्रदीपिका॥

इति संन्यासोपनिषदो दीपिका समाप्ता।

आरुणेयी पञ्चविंशी संन्यासपञ्चकमण्डिता।
प्रतिष्ठुम्भ दिवारात्रि यत्र यतति सुखिता ॥१॥

विद्वत्संन्यास उक्तः, इदानीं सर्वपरित्यागरूप परमहंससंन्यासमुपदेष्टुमारुण्युपनिषदारभ्यते, आरुणिरिति। आ स्थायिका विद्या मुमुक्षुः। विद्वत्संन्यासोऽस्या विषयः, विष्णुपददर्शनं प्रयोजनम्, विद्वान् विविदिषुरधिकारी, यथायोग सम्बन्ध ऊह्यः। सम्बन्धस्यापत्यमारुणिः, 'प्रजापते' ब्रह्मण, 'केन' उपायेन, 'भगवन्'।

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा"॥

तद्वत्, एतेन प्रश्नार्हता उक्ता, 'कर्माणि' संसृति निमित्तानि, 'इति प्रश्न समाप्तौ, तं होवाच प्रजापतिरिति श्रुतेर्वचः प्रजापतेर्वचः, तवेत्यादि। 'तव' त्वत्सम्बन्धिन त्वदीयान्

शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च सूत्रञ्च स्वाध्यायञ्च भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक महर्लोक जनलोक-तपोलोक-सत्यलोकञ्च, अतल-पाताल-वितल-सुतल-रसातल-महातल तलातल ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत्, दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत्, शेष विसृजेत् शेष विसृजेदिति ॥ १ ॥

समस्तानामस्मानाम् 'ब्रह्मादीन्' बन्धवो बान्धवा भ्रातय उपकारिणय, आदिशब्देन भार्य्यादय, तान् 'सूत्र' योगप्रतिपादको ग्रन्थ, 'स्वाध्याय' वेदराशि, तदन्ता षष्ठी द्वितीयान्ता ; यज्ञोपवीतयाग सूत्र स्वाध्यायेषु प्रत्येक चशब्दे तत्सम्बन्धीनि सन्ध्यादि धनादि पुस्तकादि पठनादीनि गृह्यन्ते ; भूर्लोकादीना सप्ताना समाहारद्वन्द्व, सत्यलोक चेति चकारात् प्रजात्यादि समुच्चय ।

ऊर्द्धलोकान् हेयत्वेनोक्त्वा अधोलोकानाह, अतलेति । अतलादीना सप्ताना ब्रह्माण्डेन सह समाहारद्वन्द्व , तानि च पा नि वि सु रसा महा तला पूर्वाणि तलानि ; पातालेऽ तल शब्दस्य दीर्घ , वितल महातलमप्याहु । पाताल रसातल वितल तलातल सुतल वितलानि पादतल तदग्र गुल्फ जङ्घा जानूरु तदूर्द्धभागतयोपास्यानि, तथैव क्रमेण उत्तरोत्तराणि मयापि हेयतया अन्वाख्यया व्युत्क्रमेण निर्दिष्टानि । ब्रह्माण्डे विराड्देह ; चकारादसद्विषय मनोरथमपि विसृजेत् ।

सर्वत्यागे कथ शरीर यात्रा निर्वाह ? इत्याशङ्क्य आह्वाह, दण्डमिति । गो सर्प निवारणार्थं दण्ड, लज्जाशीतातप दृष्टि बाधा निवारणार्थमाच्छादनञ्च, चकारात् जलपात्रञ्च

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत्। गायत्रीञ्च स्ववाच्यग्नौ समारोपयेत्, उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत्। कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्, पात्रं विसृजेत्, पवित्रं विसृजेत्,

---

परित्यजेत्, अन्वयेन शेषं परित्यज्जीयात्। दण्डोपयोगि चेत् ग्राह्यं, तर्हि मशककोट्याद्यपि प्राप्नुवन्ति इत्यत आह, शेषं विसृजेदिति। 'मशककोट्याद्युपादि प्राणात्ययेऽपि न गृह्णीयादि त्यादरार्थोऽभ्यास'॥ १॥

अधिकारिणो निर्दिशति, गृहस्थ इत्यादिना। 'लौकिकाग्नीन्' लोकप्रसिद्धान् श्रौतस्मार्ताग्नीन् अन्त्येष्टिं कृत्वा 'उदराग्नौ' कोष्ठाग्नौ अग्न्यागन्ने इत्यादिमन्त्रेण निर्वाप्य पुरःसर समारोपयेत्। आहिताग्नेरपि त्यागे निमित्तप्रयोजनवि यथाप्यं प्रक्षेपवत् इयम् मन्त्रादीनां शास्त्रीय प्रतिपत्ति 'गायत्रीं' सवितृदेवत्यां, च शब्दात् अन्यदपि मन्त्रजातं 'स्ववाच्यग्नौ' स्वीया वाचा वागेवाग्निः, तत्र 'भूः सावित्रीं प्रविशामि' इत्यादि मन्त्रैः समारोपयेत्, उपवीतं यज्ञोपवीतकालाभि भूमौ गुहायां, तदभावे गृहाभ्यप्सु वा 'भूः समुद्रं गच्छ स्वाहा' इति मन्त्रेण विसृजेत्। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे। 'कुटीचर' कुटीचरश्चि दण्डी पुत्र एव भिक्षानिरत, उपलक्षणमिदं बहूदक हंसयो रपि, ब्रह्मचारिपदं तस्य विशेषणम्, आश्रमि ब्रह्मचारिण उक्तत्वात्, ग्रामाय पैक्षमित्यादिना शद्दडादित्यागस्य वक्ष्य माणत्वाच्च, कुटुम्बमिति पुत्रभिक्षानिरतस्य कुटुम्बे वासमत्व वात्, 'पात्रं' भिक्षापात्रं 'पवित्रं' जलपावनवस्त्रं 'दण्डान्'

दण्डान् लोकांश्च विसृजेत्, लौकिकाग्नींश्च विसृजेदिति होवाच। अत ऊर्द्ध्वममन्त्रवदाचरेत्, ऊर्द्ध्वगमनं विसृजेत्, त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्, सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्, सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेत्, उपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति ॥ २ ॥

त्रीन् वैणवान्, चात्पूर्वधस्त्रादिकमपि। लौकिकाग्नीनिति त्रिदण्डिनो वेदवेदांशाधिकारात्। लोकांश्चेति पाठे स्वतपोऽर्जितान् तात्तदिन्धनादिकमपि प्रत्येकं विसृजेदित्यावश्यकत्वार्थमुक्तम्। 'इतिह किल 'उवाच' उक्तवान् प्रजापतिः आरुणिम 'अत ऊर्द्ध्व' त्यागानन्तरममन्त्रवत् स्वाध्यायस्य विसृष्टत्वादाचरेत् स्नानाचमनादिकम्।

मन्त्रमन्त्रस्य कथमूर्द्ध्वलोकाप्तिः ? अत आह, ऊर्द्ध्वगमनं विसृजेदिति। भूर्लोकादेरुक्तत्वात् पुनस्तदासनामपि त्यजेदित्यर्थः। तच्चाचमनादिकमपि प्रयोजनात् त्यज्यतामित्यत आह, त्रिसन्ध्यादाविति। तिसृणां सन्ध्यानाम् 'आदौ' प्राक्काले 'स्नानं' सौपवनम्।

सन्ध्यावन्दनकाले किं कार्यम् ? अत आह, सन्धिमिति। 'सन्धिं' सन्धानं समाधिमाश्रित्य 'आत्मनि' स्वस्मिन् परमात्मना सन्धानमभेदम् 'आचरेत्' भावयेत्। स्वाध्यायस्य परित्याग उक्तः, तस्य प्रतिप्रसवमाह, सर्वेष्विति। सर्वेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी, 'आवर्त्तयेत्' पाठतोऽर्थतश्चाभ्यस्येत्।

आरण्यकेषु प्रवर्ग्यादयोऽपि कर्माम्नाया दृश्यन्ते, किं तस्य

संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति, त्रि कृत्वोक्त्वा वैणवं दण्डं कौपीनञ्च परिग्रहेत्। औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनमाचरेत्। अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इति ब्रूयात्। सर्वं प्रवर्त्तते मत्तः। सखासि मा गोपाय, ओजः सखासि, इन्द्रस्य वज्र इति। ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्चापरि-

---

इदानीं सूत्रत्यागार्थं सन्न्यासमैषामाह, संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति। त्रि कृत्वेति पाठेनैव त्रित्वे सर्वं त्रिरितिवचनं यथाषामपि त्रिपाठार्थं तथा यथाम्नाय, एते त्रयोऽपि प्रैषा सन्याहृतिकास्त्रिभिर्मन्द मध्यमोत्तम स्वरैरुच्चारणीया, लोकत्रयं श्रावयितुं त्रिरभिधानं प्रैषोच्चारणेन यस्य तत्पुनरभिमन्त्रणं वध्यो मिन्द्यो वध्यश्चेति बोधयितुं सम्यक्' अपुनरादेयतया न्यस्तं संन्यस्त मित्यर्थं। प्रैषानन्तरं 'मत्त कृतप्रैषात् सर्वभूतेभ्योऽभयमस्तु। कुतोऽभयं दत्तमित्यत आह, सर्वं प्रवर्त्तते मत्त इति। मत्त एव ब्रह्मणो यत सर्वं प्रवर्त्तते, न हि जनयितुरेव भयं युक्तम् इति भाव।

इदानीं दण्डादाने मन्त्रमाह। सखेति। त्वं 'सखा अवन्धकोऽसि 'मा' मां गोसर्पादिभ्यो गोपाय, ओजो नाम शुक्रस्य परिणामो धातूनामष्टमी दशा तत्फलं तेजः शरीरं यासि, सखेति यत् त्वं सखा इष्टे कार्येऽपि 'असि' भवसि, 'इन्द्रस्य परमेश्वरस्य 'वज्र' परिभयङ्करोऽसि एतावत् प्रतीकं मन्त्रस्य शाखान्तरे सम्पूर्णं पठितम्। 'इन्द्रस्य वज्रोऽसिवार्त्रघ्नः

ग्रहञ्च सत्यञ्च यत्नेन हे रक्षत, हे रक्षत, हे रक्षत ॥ ३ ॥

अथातः परमहंस परिव्राजकानामासन-शय-

नार्थे मे अत्र यत्पात्र तन्निवारय इति' इतिशब्द दण्डस्य यत्नो ऽस्तित्विति मन्त्र प्रतीकार्थं । त्रि कृत्वोऽर्ह्वं वैणवं दण्डमित्यनेन सम्बन्ध वैणव दण्डम् 'ऊर्द्ध्वम्' उपरि दक्षिणकरे निधायेत्यर्थं, अत एव सन्न्यासोपनिषद्युक्तं गोपायुरिति दण्डविशेषणम्, कौपीन लज्जाढ्कत्वात्, कूप प्रवेशनमर्हति कौपीनं पुल्लिङ्ग, तन्मात्राच्छादकत्वाद् यतिवासोऽपि कौपीन शालीने अधृष्टा कार्य्ययोरिति साधु, तदपि परिगृह्णीत्। औषधवत् प्रीति विना शरीरस्थित्यर्थम् 'अशन' भोजनमाचरेत्, अभ्यासस्त्वा दरार्थं, सर्वथा रसासक्ति न कुर्य्यात्, त्यागवैराग्यादित्या दर ॥ २ ॥

इदानीं यदभावे महापातकित्वम् पातित्य, तानि पञ्च यत्नमान्याह, ब्रह्मचर्य्यमिति। युवतीनां स्मरण कीर्त्तन केलि प्रेक्षण गुह्यभाषण सङ्कल्पाध्यवसाय क्रिया निर्वृत्ति वर्जनं ब्रह्म चर्य्यम, अहिंसा च मनो वाक् काय कर्मभिर्भूतानिष्टवर्ज नम, 'अपरिग्रहम्' उक्तपरिग्रह व्यतिरिक्तवर्जनम्, सत्य प्रियहितप्रमाण दृष्टार्थवचनम्, द्वौ चकारावुक्त समुच्चयार्थौ, तृतीयोऽनुक्तास्तेय समुच्चयार्थं, एतानि पञ्च यत्नेन हे यतयो रक्षत रक्षत पुनरेव द्वयो गु तृतीये पर्य्याये हे रक्षतेति स्तुतिकृत्ये ग्रन्थार्थः, सर्वाङ्गुष्ठे आश्रयानि प्रजापालि विरक्ति शादरार्थाः, प्राणात्ययेऽप्येतानि न परित्याज्यानीति, इति शब्द उपदेशसमाप्त्यर्थं, हे शब्द उन्मुखाभिमुखीकरणे, हे मुमुक्षवो ब्रह्मचर्य्यादीनि रक्षत पाल्यकत्वाघ्नमित्यर्थं ।

नाभ्यां भूमौ। ब्रह्मचारिणां स्वपात्रं वालावु-
पात्रं दारुपात्रं वा। काम क्रोध-लोभ मोह-

इदानीं ब्रह्मचर्य्यादि पञ्चकर्त्तव्य्यादि परमहंसधर्मं पुन विशेषेणाह, अथात परमहंस परिव्राजकानामिति। धर्मा वक्ष्यन्त इति शेष। 'अथ' शब्दोच्चारण दण्डग्रहणानन्तर यतो ब्रह्मचर्य्यादिरक्षण विना न सिद्धिरतो धर्मा वक्ष्यन्ते, केषां? 'पर' केवलम् ब्रह्म स न ततोऽन्योऽहमिति निश्चिता परम हंसा, परिव्रजन्ति स्वदेहबन्ध परित्यज्य परिव्राजका, ते च ते च तेषाम्, आसन शयनाभ्यां भूमाविति, भूमावेवासनेन दिवा, शयनेन रात्रौ काल नयेदिति शेष, 'आसन' स्वरूपावस्थान, 'शयन' बाह्यविषय विस्मृति, तदुक्त,

"यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने" इति। तेन पर्य्यङ्कादि परित्यागेऽपि स्वरूपविस्मृतौ विषयचिन्तनन चासनार्थं एवेति भाव। ब्रह्मचारिणामिति। तेषामेव विशेषणम् उपलक्षणमेतत्, अहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहवतामित्यपि ज्ञेयम्।

उदकग्रहणार्थं पात्रमाह, स्वपात्र वालाबुपात्र दारु पात्र वेति। 'अलाबु' तुम्बीफलम्, अश्मपात्रस्तु वदन्ति, पाणिपात्रश्चेति, वा शब्दोऽनास्थाया यथालाभम् तैजसानि पात्राणि स्युरिति च तत्र पुत्राभिवादिना वाद्यानि त्याज्यानि उक्तानि, येनाथ दण्डमित्यादिना बाह्यानि बाह्यानि स्वस्थस्य मनीत्यादिनान्तर बाह्यमुक्त, अथान्यान्तराणि त्याज्यान्याह, काम क्रोधेत्यादिना। 'काम' मेथुनेच्छा स्त्रियाद्यभिलाषो वा, 'क्रोध' कामाविघातेन कामाशुर दग्धनात्मक, 'लोभ' उपात्तस्यात्यागितया, 'मोह' नित्यशुचितु सुखानि

दम्भ-दर्पासूया-ममत्वाहङ्कारानृतादीन् परित्यजेत्, वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत्, द्वावेव वा चरेत् द्वावेव वा चरेदिति ॥४॥

शरीरे नित्यत्वधि सुखात्मबुद्धि, 'दम्भ' धर्मध्वजित्व, 'दर्प' गर्व धनाद्यभिमानेन स्वात्मन्यधिकबुद्धि, 'असूया' परोत्कर्षासहिष्णुता; 'ममत्व' परस्मिन् स्वसम्बन्धित्वबुद्धि, 'अहङ्कार' जाति गुण कर्माभिमान, 'अनृतम्' अप्रियाहितासमाण दृष्टार्थवचनम्, आदिशब्देन हर्षशोकादि द्वन्द्वानि गृह्यन्ते, कामादीनां गणाना यत्र तत्र आदिशब्देन ग्रहणमिति, तानि परित्यजेत् न पुनः स्मरेत्।

परिव्राजक सम्प्रदाया परितो भ्रमणकर्तव्ये प्राप्ते तदपवाद माह, वर्षासु ध्रुवशील इति। अनेनाऽष्टावित्युक्ते पक्षचतु पक्षे चत्वारो मासा वर्षा, तासु ध्रुव शीलमस्य, ध्रुव इवैव स्थिरे शीलमस्य कीटाकुलायां भूमौ सर्वथाटननिषेधार्थम्, शेषे ष्वष्टसु अटनमित्यनुजानाति, अष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेदिति।

"बहूना कलहो यस्मात् द्वयोर्वार्ता भवेदत ।
एक एव चरेद्विद्वान् कुमार्या इव कङ्कणम्" ॥ इत्युक्तेः ।

समानशीलत्वे द्वितीयमनुजानाति, द्वावेव वा चरेदिति। अध्यात्म कथारस श्रमणे तु द्वावेव मिलित्वा चरेत्। चरतामिति वक्तव्ये चरेदित्युक्तिरैकचित्ततामावेदयितुम् वा प्रश्नोऽनाख्याताम्। एकचित्तता दम्पानामपि जायते पाषण्ड वाना महाटव्यारचात्। एवकारो नियमशीलत्वाद्यस्थर्य। वाक्याभ्यास आदरार्थं ॥ ४ ॥

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्, पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रञ्चान्यदपीह। यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा। ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत्, खल्वेतदुप-

---

सन्न्यासे यथा आश्रमक्रमनियमो नास्ति, तथा उपनयनस्यापि नास्तीत्याह, खलु वेदार्थमित्यादिना। वेदार्थं विद्वानिति न लौकिकेति यतीनिषेध ; सोपनयनादिति सन्धिरार्षः ; 'तानि' पूर्वोक्तानि, एतानीति पाठे वक्ष्यमाणानि, प्राग्वा त्यजेदिति, यस्तु प्राग्भवीयानल्पसुकृतवशादुपनयनमन्तरेणापि कैश्चिदभियोगेन विज्ञातवेदार्थः, स उपनयनात् पूर्वमपि त्यजेत्, तथा श्रूयन्ते हि भरतैतरेयकदुर्वासोव्यासशुकादय, प्राक्त्यागपक्षे यानि बाल्येन दुस्त्यज्यानि, पितरं त्यजेत्, पुत्र यतिपिता त्यजेत्, अग्न्याद्युपवीत विषय; च शब्देन समुचित सामान्येनाह, अन्यदपीहेति। 'अन्यत्' गृहक्षेत्रादिकम्, अपिशब्दाद् यद्यस्य स्वभावप्रियं तदपि त्यजेत्।

यतेरशनपात्रनियम कर्तव्य इत्याह, यतयो हीति। विशेष विधि शेषनिषेधकम् ग्रामं प्रवेष्टव्यमिति यत्; तेन अन्यदशाम न प्रविशन्तीत्यर्थ। अन्यपात्रवहित्वापात्रं न सङ्ग्राह्यमित्याह, पात्रीति। पाणिपात्रमुदरपात्रञ्चेति कर्मधारयौ. 'पाणि' पञ्चाग्नि पाणिर्वा पात्रम्, उदरं भासाये मुख्यमारणेन पात्रं, वा शब्दोऽनास्थायाम्. तेन भूम्यादिक मपि भिक्षादौ।

अथ मन्त्रमाह ओं हीति। मन्त्रार्थस्तु 'हि' निश्चितं

निषद विद्वान् य एव वेद, पालाशं वैल्वमाश्वत्थ दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा शूरो य एव वेद। तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सर्वम् 'ओं' परमात्मैव, विराडात्मिर्थप्रकार प्रदर्शनार्थम्, ओङ्कारस्यैव प्राधान्येऽपि द्विशब्द सन्निध्याहरणार्थं। तस्य कल्पो क्तान् न्यासानपि कुर्यादित्याह, एतदुपनिषद विन्यसेदिति। उपनिषद शब्दोऽकारान्तो नपुंसकम, यद्वा एषा चासावुप निषद्य ता रहस्यज्ञानमुपनिषत् उपचारात् सर्वोऽपि। न्यास प्रकारस्तु प्रणवकल्पादवसेय।

उपासनफलमाह, विद्वान् य एवमिति। ब्रह्मचर्य्यादि भिर्य 'एव' एतद्गुणकमोङ्कार शब्दतोऽर्थतश्च वेद विदित्वा चाभ्यस्यति, स विद्वान् भवति, यद्वाऽऽत्म ब्रह्म साक्षात् करोतीत्यर्थः।

इदानीं ब्रह्मचारिणा सन्यासे कर्त्तव्ये पूर्वदण्डेनैव दण्डि त्वनिरासार्थमाह, पालाशमित्यादि। अत्र दण्डस्य पलाशादि प्रकृतित्वय त्रैवर्णिकाभिप्राय, द्वयोरनधिकारेऽपि ब्राह्मण स्यैव पूर्वलाभे उत्तरग्रहण सूचनार्थम्।

"सन्यासो ब्राह्मणस्योक्तो नान्यवर्णस्य कस्यचित्" इति स्मृते।

अजिन मेखलयो पूर्वमनुक्तत्वादुपादानम्। उपवीतस्य दण्डवन्धनभ्रान्ति निरासार्थं यज्ञोपवीतञ्चत्युक्तम्, चकारो लौकि काग्नि समिदासादीना समुच्चयार्थं, त्यक्त्वा' परित्यज्य शूर अन्यथानधिकारं भवेदिति शेष, न हि त्यागमात्रेण किन्तु शूरो मनोऽरिजये स्यात् तदुक्त,

"न हि सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति।

क शूर ? इत्यत आह, य एव वेदेति, 'य' विदित-

सूरयः दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमिति, एवं निर्वाणमनुशासनमिति, वेदानुशासनमिति, वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे आरुणेयोपनिषत् समाप्ता ॥ ११ ॥

वेदार्थः संन्यासं तत्त्वधिकारे कर्तव्यत्वेन 'वेद' जानाति, सः 'शूरः' साधकश्रेष्ठः ।

उक्तसंन्यासफलावेदकमृग्द्वयमुदाहरति, तद्विष्णोरित्यादि । सूरयो दिव्यदृष्ट्या 'तत्' सूक्ष्मोपलभ्यं विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति । तस्य नित्यत्वात् स्वरूपे दृष्टान्तमाह दिवीति । निर्मले आकाशे 'आततं' व्याप्तं चक्षुर्यथा आवरकाभावाद्विततं निर्विकल्पकं ज्ञानं भवति, तथा विकल्पशून्यं चिद्घनं तदित्यर्थः ।

ननु कथं तदेवं लभ्यमित्याशङ्क्य गुरूपदेशादित्याह, तद्विप्रास इति । छान्दसोऽसुक्, ब्राह्मणानामेवोपदेशाधिकार इति विप्रग्रहणेन सूचितम् ; 'विपन्यवः' विमन्यवः छान्दसो वर्णव्यत्ययः, काम-क्रोधादिरहिताः, यतस्तुतो पन्युः स्तुतिः तद्रहिताः, तुल्यनिन्दास्तुतय इति वा, 'जागृवांसः' त्यक्ताज्ञाननिद्राः, तदुक्तम्,

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी" इति ।

'समिन्धते' सम्यक् दीपयन्ति परहिताय प्रकाशयन्ति ; किं तत् ? यद्विष्णोः परमं 'पदं' पदनीयं सूक्ष्मोपलभ्यं स्थानं स्वरूपात्मकमेव, विप्रोपदेशादेव तल्लभ्यमितिभावः । इति शब्दो मन्त्रद्वयसमाप्त्यर्थः ।

ओं ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।
यत्रोत्पत्तिं लयञ्चैव ब्रह्म-विष्णु महेश्वरात् ॥ १ ॥

उपसंहरति, एष निर्वाणेति वाक्यैर्भवेन्न, निर्वाणोऽवाप्ते इति मिथ्यामत, 'निर्वाणम्' उपशान्तिर्मोक्ष इति यावत्, तथानुशासनमेवं द्रष्टव्यम् । ननु किमिदं प्रजापतेरनुशासनम् ? ओमिति चेत्, तथा सति पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्येत स्यादित्यत आह वेदानुशासनमिति । आदर्शप्राजापत्या ख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्थैव 'वेदस्य' शब्दराशेः सर्वज्ञस्य सर्ववर्णाश्रमादिव्यवस्थाहेतोः राजकल्पस्यानुशासनं, तदकरणे संसारशूले तस्करादेरिव विनिक्षेप स्यात् । अथवास्यैषा अपि वेदानामेतावदर्थं पर्यवसायित्वमित्येतदर्थं । इति शब्द उपनिषत्समाप्त्यर्थं ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानामारुण्येय प्रदीपिका ॥
इत्यारुण्येयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

ओं ब्रह्मविद्योपनिषदि त्रिखण्डायां त्रिदेवता ।
त्रिस्युत्पत्ति तया प्रोक्ता प्रणवस्याक्षरत्रयात् ॥ १ ॥

ब्रह्म प्रणवस्त्रिमात्राभेदेनोपास्यत्वेनोपदिष्टम्, तस्यावयवम् शरीरं वर्णं स्थानं-तथा प्रोक्ता इति तदर्थं ब्रह्मविद्योपनिषदा रभ्यते । ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामीति श्लोक आदिदेशादौ पठ्यते । 'ब्रह्म' प्रणव तस्य 'विद्यां' ज्ञानं, तां किम्भूतां ? सर्वेषां 'ज्ञानम्' उपायभूताम्, तथा 'यत्र विद्यायां देवत्रयात् उत्पत्तिं

प्रसादान्तःसमुत्थस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
रहस्यं ब्रह्मविद्यायां ध्रुवाग्निः सम्प्रचक्षते ॥ २ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं लयं तथा ॥३॥

लयं चकारात् पालनञ्च प्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः । स्तुतौ प्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

प्रसादेति । विष्णोर्ब्रह्मविद्यायां रहस्यं 'ध्रुवाग्निः' प्रणव बीज इति प्रचक्षते बुधा इत्यन्वयः । विष्णुरेव विद्या प्रवर्त्तितेत्यर्थः । कीदृशस्य ? 'प्रसादेन' भक्तकृपया 'अन्तः' अन्तरात् स्तम्भमध्यात् 'समुत्थस्य' नृसिंहरूपेण प्रकटीभूतस्य, यद्वा "प्रसादो देवभूभुजाम्" इति कोषात् क्षीरोदार्णव वैकुण्ठ बलिगृहद्वारादि प्रसादस्यान्तरात् जगद्रक्षणार्थं प्रकटीभूतस्य, यद्वा 'प्रसाद' निद्रायामिच्छया प्रसन्नरूपो जीव, तस्य 'अन्तरम्' आवरणमविद्यादि, तत 'समुत्थस्य' निष्क्रान्तस्य अविद्यावरण रहितस्येत्यर्थः ; यथोक्तं छान्दोग्ये 'स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुष' इति । अद्भुतकर्मणः मत्स्यादिरूपेण, ओङ्कारः 'ध्रुव' अक्षरमित्येतदुक्तम् , तथाहि,

"ओङ्कारो वर्त्तुलस्तारो बिन्दुः अग्निरधिदेवता ।
प्रणवो मन्त्रगर्भश्च पञ्च देवा ध्रुवः शिवः ॥
मन्त्राद्यं परमं बीजं मूलमाद्यश्च तारकः ।
शिवादिर्व्यापको व्यक्तः परं ज्योतिश्च सर्ववित्" । इति ।

स्थानं कालं लयं तथेति । कालशब्दो मेयकवाचको मह्

तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नय. ।
तिस्रो मात्रार्द्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य च॥ ४ ॥
ऋग्वेदो गार्हपत्यञ्च पृथिवी ब्रह्म एव च ।
अकारस्य शरीरन्तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५ ॥
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान् देव उकारः परिकीर्त्तितः ॥ ६ ॥
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्त्तितः ॥ ७ ॥
सूर्य्यमण्डलमिवाभात्यकारः शङ्खमध्यगः ।

साधयति, तेन सर्वं पश्यामीत्यर्थः । सर्वमित्येव वक्तव्ये काल ग्रहण मायारूप कालस्यापि सङ्ग्रहार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥२॥३॥

अवयवश शरीर तावदाह, तत्र देवा इति। त्र्यक्षरस्य शिवस्य चेति, 'शिव' अर्द्धमात्रार्थं तिस्रो मात्रास्त्र्यक्षरस्य अर्द्धमात्रा शिवस्येत्यर्थं, प्रणवस्य देवादयस्त्रय उक्ता । तिस्रो मात्रा अर्द्धमात्रा चेति वक्तव्ये छान्दस सन्धि । तदुक्त शट प्रदीपिकायाम् ।

"अकारश्च उकारश्च मकारो विन्दु सज्ञक ।
त्रिधा मात्रा स्थिता यत्र तत्पर ज्योतिरोमिति" ॥ ४ ॥

त्रय इत्युक्त, तदेव विभजते, ऋग्वेद इत्यादिना। ब्रह्म एव चेत्यत्र छान्दसी ह्रस्व प्रकृतिभावश्च, ब्रह्मा देव इत्यर्थः । ॥ ५—७ ॥

अकारोऽनेन शब्देन शरीरमुक्त, सम्प्रति स्थान वर्णसहित

उकारश्चन्द्र-सङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः॥८॥
मकारश्चाग्नि-सङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोम-सूर्य्याग्नि-तेजसः॥९॥
शिखाभा दीपसङ्काशा यस्मिन्नुपरि वर्त्तते।
अर्द्धमात्रा तु सा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता॥ १०॥
पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा शिखाभा दृश्यते परा।

माह, सूर्य्येति। सूर्य्यमण्डलमिव चाभाति अकारः, 'मह' ललाटास्थि 'तन्मध्ये' नेत्रस्थानं तत्र वर्त्तमानः, योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इति श्रुतेः।

"शङ्खौ निम्नान्तरे कर्णु-ललाटास्थि-मध्येषु च" इति विश्वः। 'तस्य मध्ये' शङ्खस्यैव मध्ये अर्थात् वामनेत्रे स्थितः। उकार इति। अथापि तस्य मध्ये इत्यपेक्षते, शङ्खस्य मध्ये अर्थात् तृतीयनेत्रे व्यवस्थितः; अतएव याज्ञवल्क्येनोक्तम्।

"इडायां पिङ्गलायाञ्च चरतश्चन्द्र-भास्करौ।
इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः"॥ इति।

पेचर्य्याञ्च।

"जिह्वामूले स्थितो देवि! सर्वतेजोमयोऽनलः।
तदग्रे भास्करश्चन्द्रस्तालुमध्ये प्रतिष्ठितः।
एवं यो वेत्ति तत्त्वेन तस्य सिद्धिः प्रजायते"॥ इति।

'तिस्रो मात्राः' अकारादयः, अनेन आसां उक्तः, सोम सूर्य्याग्नि-तेजस इत्यनेन वर्णा उक्ताः, 'यस्मिन्' शङ्खे 'उपरि' तृतीयनेत्रादुपरि, अनेनार्द्धमात्रास्थानमुक्तम्॥ ८—१०॥

पद्मसूत्रेति। पद्मसूत्रनिभेति तस्या वर्ण उक्तः, 'शिखाभा'

सा नाडी सूर्य्यसङ्काशा सूर्य्यं भित्त्वा तथा परम्॥११॥
द्वासप्तति सहस्राणि सूर्य्यं भित्त्वा तु मूर्द्धनि।
वरद. सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति॥ १२ ॥

स्वालाभा ऊर्द्ध्वं सा वैपद्याभ्यां, तथा मूले स्थूला उपर्य्युपरि तन्वी च।

"शिखा शिखायां ज्वालायां चूडायामग्रमात्रके।
साङ्ग्व्याश्वापि शाखायां चूडायाश्च शिखण्डिन"॥
इति विश्व।

'सा नाडी सुषुम्णा, तस्या एव वा पूर्वोक्ति विशेषणानि, 'सूर्य्यं' चक्षुरधिष्ठानम्, अथवा, सूर्य्यात् लब्धरश्मित्वात्मनो ऽधिष्ठानचन्द्र सूर्य्यं, त भित्त्वा, तथापरम् अधस्कन्धे द्वास प्तति सहस्राणि नाडीभिश्चा ऊर्द्ध्वं गता, तदुक्तं गौरवेण,

"ऊर्द्ध्वं मेढ्रादधो नाभे कन्दयोनि खगाण्डवत्।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्तति"॥ इति।

पुनरधिदैवत सूर्य्यं भित्त्वा 'मूर्द्धनि' ब्रह्मलोके द्वादशान्ते च दृश्यते इत्यनुपद्य। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

"तासां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा।
मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी॥
कन्दस्य मध्यमा गार्गि! सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता।
पृष्ठमध्य स्थिता नाडी सा हि मूर्द्धि व्यवस्थिता॥
मुक्तिमार्गे सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्रे प्रतिष्ठिता।
अव्यक्ता सैव विज्ञेया शुद्धा सा वैष्णवी स्मृता"॥ इति।

प्रणवो नादरूपेण सर्वव्याप्येवेत्याह वरद इत्यनेन। ओङ्कारोऽनाहतशब्दो विष्णुरेव इत्युक्तं भवति॥ ११—१२॥

कांस्यघण्टा-निनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।
ओङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥१३॥
यस्मिन् संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।
ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषत् समाप्ता ॥ १२ ॥

इदानीं लयमाह, कांस्यघण्टेति । यथा 'लीयति' लीनो भवति उपरतव्यापारो भवति, ओङ्कारस्तथा शान्तये योज्य. युततरो जप्य इत्यर्थः । 'सर्वं' सर्वात्मभावं ब्रह्मभावमिच्छता ॥ १३ ॥

यस्मिन् 'संलीयते' यद्वस्तु अनुभूय 'शब्दः' विषयः नोपलभ्यते विलीयते, तत्परं ब्रह्म । तदुक्तं दृटप्रदीपिकायाम्,

"काष्ठे प्रवर्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः ।
एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते" ॥ इति ।

लयलक्षणम् ।

"लयो लय इति प्राहुः, कीदृशं लयलक्षणम् ? ।
अपुनर्वासनोत्थानात् लयो विषय विस्मृतिः." ॥ इति ।

यदा यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उपसंहरति, ध्रुवमिति । 'ध्रुवम्' ओङ्कारं हि ब्रह्म चिन्तयेत् 'ध्रुवम्' एकरूपं वा एकाग्रतया वा ब्रह्म चिन्तयेत् । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

क्षुरिकोपनिषत् ।

ओं क्षुरिकां सम्प्रवक्ष्यामि धारणां योग-सिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तः स जायते ॥ १ ॥
वेद-तत्त्वार्थ-विहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद व्याख्याना दीपिका ब्रह्मवेदने ॥
इति ब्रह्मविद्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १४ ॥

---

* ओं क्षुरिका शस्त्रिका प्रोक्ता तत्तुल्या धारणा यत ।
मर्माच्छेदकत्वात्सोऽयं क्षुरिकाग्रन्थ उच्यते ॥ १ ॥

गुरुत प्राप्तविद्यस्य श्रत एव लब्धज्ञान प्रणव मन्त्रस्य षडङ्गे योगेऽधिकार इति तदर्थमुत्तरो ग्रन्थ, क्षुरिकामि त्यादि । 'क्षुरिकामिव' संसारोच्छित्तये शस्त्रिकामिव रूपक, 'धारणाम्' आत्मनि चित्तावस्थानलक्षणाम्, उक्तञ्च योगि याज्ञवल्क्येन,

"शमादि गुणयुक्तस्य मनस स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भि शास्त्रतात्पर्य वेदिभि" ॥ इति ।

न पुनर्जन्म भवतीति शेष । 'स' धारणावान् कुत श्चिदपराधाद् यदि योगभ्रष्टो भवति, तर्हि जन्मान्तर योग युक्त एव जायते इत्यर्थ योगश्चित्तवृत्ति निरोध ।

"तत्र त बुद्धिसंयोग लभते पौर्वदेहिकम्" इति स्मृते ॥१॥

वेदेति । इदं योगस्वरूपं वेदेन 'तत्त्वार्थेन' परमार्थेन 'विहित' विधि विषयीकृत 'स्वयम्भुवा' ब्रह्मणा 'यथोक्त'

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।

यथा वर्त्तते तथोक्तं न विसंवादोऽत्यर्थः । तथोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन,

"वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्त्तितं पुरा" । इति ।
"तथोक्तं परमेष्ठिना" • • • इति च ।

योगस्वरूपं साधयितुं षडङ्गान्याह, निःशब्दमिति । यदुक्तं,

"कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ।
तपश्चरम् प्रसेधितव्यम् • • • इति ।

षडङ्गलक्षणान्यप्यत्र विस्तरादुक्तानि । यमादीनां पूर्वकाण्डादेव सिद्धत्वादिहानभिधानं, न तु कापालिकवदनङ्गीकारात् । यमा यथा

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश" ॥

नियमा दश यथा,—

"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम्" ॥ इति ।

'अवस्थितः' आवस्थिकः आरूढः, तदुक्तं गीतासु ।

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्" ॥ इति ।

तथा तत्त्वेष्वासनं पद्माद्यासनमित्यपि बोध्यम् । तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम् ।

"हठस्य प्रथमाङ्गत्वादासनं पूर्वमुच्यते ।
तत्कुर्य्यादासनं स्थैर्य्यमारोग्यं चाङ्गलाघवम्" ॥ इति ।२।

मात्रा-द्वादश-योगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥३॥
पूरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारान् निरुध्य च ।
उरो-मुख-कटि-ग्रीवं किञ्चिद्धृदयमुन्नतम् ॥ ४ ॥

मूर्खाऽज्ञानीवेति प्रत्याहार उक्तः, यत्र इन्द्रियाणीति शेषः । तदुक्तम्,

"इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते" ॥ इति ।

चान्तर प्रत्याहार निरूपे मन इति । 'हृदि' हृत्पुण्डरीके । माया इति । द्वादश मात्रा नादबिन्द्वात्मिका 'घोषिणी प्रथमा मात्रा' इत्यादिना, तत्रैव द्रष्टव्या । प्रणवेन शनैःशनैरिति वायुं पूरयेत्; कीदृशेन ? 'मात्रा' अकारोकारमकारार्द्धमात्रात्मकप्रणवस्य, तासां प्रत्येकं त्रिविधस्तिस्रो मात्रा घोषिण्याद्या भूमिपद्मादिक्रमात् द्वादश, तासां 'योग' चिन्तनं यस्मिन् तेन, यदा द्वादशभिः प्रणवैः पूरणं, तदा षट्चत्वारिंशद्भिः कुम्भनं, चतुर्विंशतिभिश्च रेचनम्, यदा तु षोडशभिः पूरणं, तदा चतुःषष्टिभिः कुम्भनं, द्वात्रिंशद्भिः रेचनम्, षड्भिर्यदा पूरणं, तदा द्वात्रिंशद्भिः कुम्भनं, षोडशभिः रेचनमिति विवेकः । सर्वमात्मानं न तु कतिपयाङ्गानि, शीर्षेणोपविशेत्, तथा सति वायुवैषम्यं स्यात् । 'सर्वद्वारान्' सर्वद्वाराणीत्यर्थः । उरो मुख कटि ग्रीवमुन्नतं धारयेदिति शेषः ।

तदुक्तं गीतासु —

"समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम्" ॥ इति ।

हृदयं किञ्चिदुन्नतं धारयेत्, अनेन जालन्धरबन्धः सूचितः, स यथा,—

प्राणान् सञ्चारयेद्-योगी नासाभ्यन्तरचारिणः ।
भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥
स्थिरमात्रा दृढं कृत्वा अङ्गुष्ठे तु समाहितः ।
द्वे तु गुल्फे तु कुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥६॥
द्वे जानुनि तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः ।
वायोरायतनञ्चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

"कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिबुकं दृढम् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयममृताप्ययकारकः." ॥ इति ॥३-४॥

सञ्चारयेत् पूरकमात्राभिः, तस्मिन् हृदये। नासेति। तेन सुखेन पूरक रेचकौ निषिद्धौ।

भूत्वेति। प्राणः 'तत्र' सर्वशरीरे 'गतः' प्रविष्टः भूत्वा तिष्ठतीति शेषः। एतेन कुम्भक उक्तः, स च पूरक मात्रापेक्षया चतुर्गुणाभिर्मात्राभिः कार्यः। अथ रेचकमाह, शनैरिति। समुत्सर्जनञ्च पूरणापेक्षया द्विगुणाभिर्मात्राभिः ॥५॥

स्थिरेति, 'स्थिराभिः' एकरूपाभिर्मात्राभिः 'दृढं' स्थिरं प्राणं कृत्वा, केवलकुम्भकः सिद्ध इत्यर्थः। ततो धारणाभिः प्रत्याहारमभ्यसेदित्याह, अङ्गुष्ठ इत्यादिना। अङ्गुष्ठे इत्यादौ जातावेकवचनम्, अङ्गुष्ठयोः गुल्फयोः जङ्घयोः इत्यादि बोध्यम्। अङ्गुष्ठयोर्धारणे कुर्वीतेत्यन्वयः, द्वे तु धारणे कुर्यादित्यर्थः। त्रयस्त्रय इति। धारणा मध्येषु निरोधाः कर्तव्याः इति शेषः। जानुनि पादान्तयोः ऊरुभ्याम् साधनाभ्याम् ऊर्वोरपि तथा द्वे इत्यर्थः। नाभिदेशे इति। अत्र नाभिदेशे वायोः 'आयतनं' मुख्य स्थानमस्ति। तत्र धारणया समाश्रयेदित्यर्थः ॥ ६—७ ॥

तत्र नाड़ी सुषुम्णा तु नाड़ीभिर्बहुभिर्वृता।

तत्रेति। 'तत्र' नाभौ 'सुषुम्णा' मध्यनाड़ी 'बहुभि' र्द्वास- प्ततिसहस्रै र्वृता; मूलन्तु तस्याः कन्दमध्ये। कन्दस्तु—

"गुद ध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः"। इति।

"गुद मेढ्रान्तरे यदे वेणुकन्दं तदुच्यते"॥ इति च।

'वेणु' सुषुम्णा, सा च षट्चक्रगता मूलाधार दण्डान्त शिखरं गता मूर्द्धानं भित्त्वा ब्रह्मलोकान्तं निर्गता। तदुक्तं छान्दोग्ये, "शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यः, तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका" इति। नाभेरूर्द्ध्वन्तु चक्रानुक्रमेण धारणा मूर्द्धान्त दृष्ट्या उक्तञ्च योगियाज्ञवल्क्येन,

"मर्मस्थानानि विज्ञाय शरीरे योग क्षेमयोः।
तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते॥
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्यौ तथैव च।
चित्योर्मूलञ्च जान्वोश्च मध्ये चोरुभयस्य च॥
पायुमूलं ततः पश्चाद्देहमध्यञ्च मेढ्रकम्।
नाभिश्च हृदयं गार्गि! कण्ठकूपस्तथैव च॥
तालुमूलञ्च नासाया मूलञ्चाक्ष्णोश्च मण्डले।
भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च मोक्षाणि मुनिसत्तमे॥
मर्मस्थानानि चैतानि" इति।

एतेषु च तत्रैव धारणोक्ता,—

"स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत्।
स्थानात् स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः॥
सर्वे रोगाश्च नश्यन्ति योगाः सिध्यन्ति तस्य च"॥ इति।

अङ्गुष्ठादूर्ध्वमारोहे फलमिदमुक्तम्; मूर्ध्नोऽङ्गुष्ठपर्यन्तावरोहेऽपि धारणानां फलमुक्तम्,—

अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्र-विलोहिताः ॥८॥
अतिसूक्ष्मां च तन्वीं च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् ।

"स्थानात् स्थानं समाक्रम्य यस्त्वेवं धारयेत् सुधीः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम्" ॥ इति ।

अणुरक्ताश्चेति । अणुरक्ताश्चेत्यादि नाडीनां विशेषणम्, तदुक्तं छान्दोग्ये, "अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य" इति । अणवश्च ता रक्ताश्चेति समासः ॥ ८ ॥

एवं केवलकुम्भके सिद्धे प्राणमनसोः स्थानविशेषेषु प्रत्याहारमध्यस्थ धारणासिद्धये सुषुम्नायां प्राणमनसोः प्रवेशः कर्त्तव्यः, तत्रोपायः, सत्योड्डियाणजालन्धरबन्धे शक्तिचालनेनापानमूर्द्ध्वमाकृष्य तेन देहमध्येऽग्निं प्रज्वाल्य तज्ज्वालया कुण्डलीं प्रताप्योद्बोध्य ब्रह्मनाडीद्वारमध्यस्थ तन्मुखप्रसारणेन तत्र वायुमनो वह्नीन् प्रवेशयेदित्याशयेनाह, अतिसूक्ष्मामिति । तत्र जालन्धरबन्धः उक्तः ; उड्डियाणो यथा,—

"उदरे पश्चिमं तानं नाभेरूर्द्ध्वन्तु कारयेत् ।
उड्डियाणो ह्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी" ॥ इति ।

मूलबन्धो यथा,—

"पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ।
अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धो निगद्यते" ॥ इति ।

शक्तिचालनं यथा,—

"अभ्यासनस्थस्य फणावती सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम् ।
प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परिधानयुक्त्या प्रगृह्य नित्यं परिचालनीया" ॥ इति ।

ततः सञ्चारयेत् प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥९॥
ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् ।
दहरं पुण्डरीकेति वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
तद्भित्त्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन् यतः ।
मनसस्तु क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥

ऊर्णनाभिः 'तन्तौ' जालायमाने मध्यस्थानं भागोपकां 'नाडीं' सुषुम्नां 'सञ्चारयेत्' अन्या नाडीरुत्सृज्य तत्रैव मनो दध्यादित्यर्थः । 'ततः' तदेत्यर्थः, यतोऽवार्यं तामि, तन्तुनेति प्रतियोगिनि यतोऽयं व्यवधानं, सुषुम्नया प्राणान् 'सञ्चारयेत्' ऊर्ध्वं नयेत् । 'ऊर्णनाभी' लूताख्यः कीट विशेष तन्तुना यथा ऊर्ध्वं सञ्चरति, तथा सञ्चारये दित्यर्थः ॥ ८ ॥

'ततः' सञ्चारणानन्तरं तद्भित्त्वेत्यपकर्षेणान्वयः, 'तत् पुण्डरीकं, कीदृशं ? रक्तोत्पलवदाभासं रक्तवर्णं भासमानं नाडी योगात् रक्तता "पुण्डरीकं सिताम्बुजे" इति कोषात् सितत्वे ऽप्यौपाधिकी ज्ञेया । 'पुरुषायतनं' जीवस्थानं 'महत्' सर्वा प्रभावकत्वात्, 'दहरं' दभ्र सूक्ष्मस्वरूपस्य ब्रह्मण दहराख्य साधनात् 'वेदान्तेषु छान्दोग्यादिषु निगद्यते' कथ्यते, तद्यथा,— "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मि-न्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासि-तव्यम्" इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनाहताख्यं कुण्डलिनी सह प्राणा न्भित्त्वा 'कण्ठं' विशुद्धाख्य स्थानम् अर्थात् मेरुमायाति जीव, 'तां सुषुम्नां 'पूरयन्' व्याप्नुवन् 'यतः' प्रयतः सावधान,

पादस्योपरि समृज्य तद्रूप नाम कृन्तयेत् ।
मनोद्वारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥१२॥

'पूरयन् दिवि' इति पाठे, दिवि इति निमित्तसप्तमी, फलमपि च निमित्त भवति, दिव प्राप्त्यर्थं जह्नं मारोहेदित्यर्थः । मन प्रकृतिक सुर मास्वनिष्यात मन एवेत्यर्थ 'सुतीक्ष्ण' तर्कण घर्षणोपलेन निर्दृष्ट शानस्थानीयया बुद्धा निर्मलम् ॥ ११ ॥

पादस्येति । ब्रह्मण 'पादस्य' सुब्व्यत्ययेनास्य सुप्याद स्थानीयस्य उपरि तदुपासनाय 'समृज्य' निर्मलीकृत्य, भजे र्यन्तात् ल्यप् छान्दस । ब्रह्मण पादा यथा,—

"तदेतश्चतुष्पाद् ब्रह्म, वाक् पाद, प्राण पाद, चक्षु पाद, श्रोत्र पाद, इत्यध्यात्मम्, अथाधिदैवतम्, अग्नि पाद, वायु पाद, आदित्य पाद, दिश पाद, इत्युभयमेव आदिष्ट भवति, अध्यात्मञ्चैवाधिदैवतञ्चेति" ।

अथवा प्रणवस्य चत्वार्यक्षराण्येव आयदादि रूपाणि पादा, "ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वार" इत्यथर्वशिखोक्ते, 'तत्' प्रसिद्ध 'रूप' भूतादिस्वरूप 'नाम' तद्वाचक शब्द, तद्य ब्रह्मणो सोमस्थानीय स्वरूपाद् बाह्य 'कृन्तयेत्' नियर्त येत तद्विषयो वृत्ति भूतशक्ति मार्गेण त्यजेदित्यर्थं । इदमेव तस्य निकृन्तन यदविषयीकरण अमोघयत्नात् संसारस्य मन मात्रपरकस्य स्वरूपाभावात्, षट्पथे उत्तरमार्गं रोधक सर्प्र न्थिनाडीचक्र छिन्द्यात्, तदुक्त,—

"नासार्द्धेण मार्गवाहि पवन प्राणातिदीर्घीकृत
स्वद्वार-परिपूरितामृततनु याम भविष्णुमाय नाड़ी ।
छिन्द्यात् काल वियालवह्नि वशतो ब्रह्मनाडीगया
स्तत् कार्यं कुरुते पुनर्नवतरं छिन्नद्रुमस्कन्धवत्" ॥ इति।

इन्द्रवज्र इव प्रोक्तो मर्म्मजङ्घानुकीर्त्तनम् ।
तद्ध्यानबलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥१३॥
ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्म्मप्राणविमोचनम् ।

किं कृत्वा निकृन्तयेत्? अत आह, मन इति। मनसा उपायेन 'निश्चयं' अभीष्टं 'योगं' जीवात्मपरमात्मनोरैक्यं, पक्षान्तरे 'योगम्' उपयोगम् आस्थित ॥ १२ ॥

कीदृशं योगम्? इन्द्रवज्र इवेति। तथा प्रोक्तः यथा इन्द्रो वज्रेण मेघं भिनत्ति एवमयं योगः छित्त्वा वासनाजालम्, 'इन्द्रवज्रं' विद्युत् तत्तुल्यया कुण्डलिन्या नाडीजालञ्च छिनत्ति। पुनः कीदृशः? मर्म्मणो जङ्घाया अनुकीर्त्तनं यस्मिन् स तं, जङ्घारूपमर्म्मध्यानस्थानं यत्र कथितम्। जङ्घाग्रहणमङ्गुष्ठादेरप्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्, अङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तानां मर्म्मणामनुकीर्त्तनात्। 'मर्म्मजङ्घानुकर्त्तनम्' इति पाठे, यथा नापितेन क्षुरस्य तैक्ष्ण्यार्थाय जङ्घा अनुकृत्यते सुघृष्यते तथा अङ्गुष्ठादिमर्म्मस्थानानि नाडीमण्डलानुकृन्तनेन निर्म्मलीक्रियन्ते इत्यर्थः। तदिति तच्छब्देन योग्यतावशात् मर्म्मजङ्घादि गुणीभूतमपि परामृश्यते तत् तन्नाडीकं मर्म्मादि धारणाभिश्छिन्द्यात्। अथवा व्यवहितमपि रूपं नाम तच्छब्देन परामृश्यते, स एवार्थः ॥ १३ ॥

ऊर्वोरिति। ऊरुग्रहणमुत्तरोत्तरस्थानोपलक्षणम्, ऊर्वोर्मध्ये समनस्कं प्राणं संस्थाप्य मर्म्मणि प्राणस्य च विमोचनं कर्त्तव्यम्। 'अस्मिन् मर्म्मण्यहं स्थितः' इत्यभिमानं त्यक्त्वा निरालम्बस्तिष्ठेदित्यर्थः। एवं स्थानान्तरेष्वप्यूह्यम्। अथवा

ततो विदित-चित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः ।
निःसङ्गस्तत्त्व योगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥२१॥
पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कः खमुत्क्रमेत् ।
छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते सदा ॥२२॥
यथा निर्वाण-काले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् ।
तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् २३

इति विपरिणाम । पुत्रादि नाशाश्रयो यथा मण्डूक भवति, तथैव नाडी यामनाश्रय इत्यर्थः । तर्हि किं कार्यम् ? अत आह, तामिति । चिन्तनफलमाह, तदिति । 'प्रपद्यन्ते' सम्पद्यन्ते ॥ १८—२० ॥

तत इति । विदित चित्तं येन स विदितचित्त । 'मात्रा-धारेण' मात्रा द्वादशादि सङ्ख्या प्रणवमात्रा, सा एव धारा यस्य मन सुरस्य स तथा । 'तन्तु' वासनारूपम् । छिनत्ति निश्चयार्थं , ममास्यं इतिशब्द । पदमारोह प्रकार उत्क्रान्तिगमये हिसरीपटने उक्त , यथा.—

"यदा तु योगिनो बुद्धिस्याद् देहनिम भवेत् ।
तदा स्थिरासनो भूत्वा मूलाग्रहति मनुष्मणाम् ॥
सूर्यकोटि प्रतीकाशा भावयेच्चिरमात्मन ।
आपादतल पर्यन्तं प्रसृत श्रीवमात्मन ॥
संहृत्य क्रमयोगेन मूलाधारपदं नयेत् ।
तत्र कुण्डलिनीं शक्तिं सर्वतत्त्व परिभवाम् ॥
जीव निजर्वेन्द्रियाणि सकलां चिन्तयेद्धिया ।
सम्भाव्य कुम्भकाभ्यां तडित्स्तत्तन भासुराम् ॥

प्राणायाम-सुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित्।
वैराग्योपल घृष्टेन छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥२४॥
अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामात् स मुच्यते।
सर्व्वैषणा विनिर्मुक्ताश्छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥
छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २५ ॥

इति चुरिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १३ ॥

मूलाधाराद् यतिर्देवि। स्वाधिष्ठानपदं नयेत्।
तदस्थं जीवमखिलं प्रसन्नौ चिन्तयेद् व्रती ॥
तडित् कोटि प्रतीकाशं तस्मादुत्थाय सत्वरम्।
मणिपूरपदं प्राप्य तत्र पूर्ववदाचरत् ॥
तत्र स्थित्वा क्षणं देवि। पूर्ववद् योगमार्गवित्।
अनाहतं नयेद् योगी तत्र पूर्ववदाचरेत ॥
उत्थाय तस्माद् भ्रूमध्ये मोरचक्र वसेत् पुनः।
यत्र चोर महाशक्त्या कोटिसूर्य्य समप्रभा ॥
मनसा सह वागीशा भित्त्वा ब्रह्मार्गलं क्षणात्।
परामृत महाम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत् ॥
तत्रस्थ परमे देव शिव परम कारणम्।
शक्त्या सह समायाप्य तयारैक्य विभावयेत्" ॥

इति ज्ञातमुत्क्रान्तिकालं वञ्चयित्वा यदि जीवितुमिच्छन् तदावरोहं कुर्य्यादित्यपि तत्रोक्तम्। तद्यथा —

"यदि वञ्चितुमुद्युक्त कालं कालविभागवित्।
कालस्तु यावद् व्रजति तावत्तत्र सुखं वसेत् ॥
ब्रह्मद्वारार्गलस्यापो देह कालप्रयोजनम्।

चतुरभ्यास-योगेन छिन्देदनभिशङ्कितः ॥ १४ ॥
ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन् नाडि-सञ्चयम् ।
एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥१५॥
इडा रक्षतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये वर स्थानं यस्त वेद स वेदवित् ॥१६॥

सर्वत्रावच्छेदेन व्यवधायक मांसादि विदार्य स्थानात् स्थानान्तरे गमनञ्च ।

चतुरिति । शरीरस्तरेषु 'चतुर्षु' गुद मिश्र नाभि हृदय स्थानेषु अभ्यासयोगेन नाम रूप मर्म प्राणान् छिन्देत् । अथवा 'चतुर्वार' चतुरावृत्त्या प्राणमंथ्याङ्गे काय निर्मोचे च सर्वेषु स्थानेष्वभ्यास योगेन ।

नन्वेव छेदने देहाभिमान त्यागेन देहपात स्यादत आह, अनभिशङ्कित इति । अय भाव, न ह्यभिमान त्यागेन देहपातो भवति सुषुम्णादिषु तथा दर्शनात्, ध्यानिना चिरकाल देहावस्थानश्रुतेय, न वा चक्रादि भेदेनापि सा शङ्केति ॥ १४ ॥

तत इति । तदनन्तर योगी 'कण्ठान्तरे' कण्ठमध्ये नाडी सञ्चय 'समूहन्' सञ्चयीकुर्वन् छिन्देदित्यनुषङ्ग । कियत्यो नाड्य सन्ति ? इत्यपेक्षायां मध्यमकण्ठामाह, एकेति । 'वरा' उत्तमा ॥ १५ ॥

इडा वामेन पिङ्गला दक्षिणेन इत्येव वक्तव्ये रक्षतुशब्द योग शिष्याणामपि विद्यासम्प्रदायोच्छेदो माभूदिति । 'वर स्थान' सुषुम्णाख्य 'त' तदधिष्ठातार पुलिङ्ग निर्देशात् ॥ १६ ॥

सुषुम्णा तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी।
द्वासप्तति-सहस्राणि प्रति नाड़ीषु तैतिलम् ॥१७॥
छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्णैका न छिद्यते।
योग-निर्म्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
छिन्दिन्नाड़ीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि।
जातीपुष्प-समायोगैर्यथा वास्यन्ति तैतिलम् ॥१९॥
एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाड़ी तां विभावयेत्।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्म-विवर्जिताः ॥२०॥

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
सूयते पुरुषार्थञ्च तेनैवाधिष्ठिता पुरा ॥ ४ ॥
गौरनादवती सा तु जनित्री भूतभाविनी ।
असिता सित-रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥५॥

माया 'ध्यायते' चिन्त्यते जगत् स्रष्टुं समाश्रयति, नारी मिवर्त्तुं, सा च तदुक्तम्,—

"मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत !" ॥ इति ।

तेन 'अध्यासिता' आक्रान्ता आरूढा प्रेरिता च सती 'तन्यते' स्वयमेव कार्यरूपेण ततो भवति, कर्मकर्त्तरि कर्मवत् प्रत्ययः । तेनैवाधिष्ठिता सती पुरा 'पुरुषार्थं' भोग्यं सूयते प्रसूतवती कर्मकर्त्तरि पुरि लुङ् प्राप्ते इति भूते ऽनद्यतने लट् ॥ ४ ॥

भोग्यवस्तु जनकत्वेन माया ध्यात्वा रूपयति, गौरिति । इयं 'गौः' दोग्ध्री । दोग्ध्री चेत् व्यापारं करोति न इत्याह, 'अनादवती' नादरहिता अचेतनत्वादनुभवसमर्था ईश्वराधीनेत्यर्थः । यद्वा 'गौरी' शुक्ला सत्त्वप्रधाना सती नादवती वेदप्रवर्त्तिका, पुंवद्भावः पूर्वस्य । "गौरः शुक्लेऽरुणेऽपि च" इति विश्वः । 'असिता' तामसी, सिता चासौ रक्ता च 'सितरक्ता' सात्त्विकी राजसी चेत्यर्थः । 'विभोः' ईश्वरस्य 'सर्वकामदुघा' सर्वान् कामान् दोग्धि यथेष्टं कार्यकरी । महानारायणीये श्वेता श्वतरे च अजामेकामित्यादिमुक्तम्,—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् ।

पिबन्ति नाम विषयसङ्घाताः कुमारकाः ।
एकस्तु पिबते देवं स्वच्छन्देन वशानुग. ॥ ६ ॥
ध्यान-क्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रथमं प्रभुः ।
सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीमिज्यमानां सुयज्वभिः ॥ ७॥

यजो होको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः " ॥ इति ॥ ५ ॥

जीवानां बहुत्व, भोक्तृत्वमीश्वरस्यैकत्वञ्चाह, पिबन्तीति । 'नाम' शब्द 'विषय' अर्थ, तयो समाहार नाम विषय 'पिबन्ति भुञ्जते 'कुमारका' जीवा, 'एक' ईश्वर 'पिबते' पाययतीत्यर्थ, तद्विधम् । "प्रयोजक व्यापार कर्त्रभिप्राय क्रियाफलम्" इति णिजट । छान्दसत्वादकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम् । 'वशा' स्वविधेया 'अनुगा' परि वारा यस्य स वशानुग ॥ ६ ॥

तर्हि किमस्य सर्वथा अभोक्तृत्वं ? नेत्याह, ध्यान क्रिया भ्यामिति । प्रथम ध्यायति भगवानिदमिति, तत पश्यति, सैव क्रिया, ताभ्यां च प्रथम भुङ्क्ते तदुच्छिष्टमन्यो भुङ्क्ते, ध्यानावलोकनमेव तस्य भोजन "न वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति, एतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति श्रुते ।

भुङ्क्ते इत्युक्तम्, का भुङ्क्ते ? तत्राह, सर्वेति । सर्वेषा 'साधारणीं' समभोग्याम् अव्याकृतरूपामित्यर्थ । "एकमस्य साधारणम्" इति श्रुते । दोग्ध्री तु स्वभावत अपेक्ष्यते, अन्यथा दोहाद्यभावादत आह, इज्यमानामिति । 'सुयज्वभि' साधु-याज्ञिकै 'इज्यमानां' हव्य कव्येन पूज्यमानाम् ॥ ७ ॥

पश्यन्त्यस्यां महात्मानं सुपर्णं पिप्पलाशनम् ।
उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्य्यवो हवेत् ॥ ८ ॥
शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शस्त्र कोविदाः ।
रथन्तरे बृहत् साम्नि सप्तवैते च गीयते ॥ ९ ॥
मन्त्रोपनिषद् ब्रह्म पदक्रम-समन्वितम् ।
पठन्ते भार्गवा ह्यस्याथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥

पश्यन्तीति । इयमस्यामीयमेव देहं त्यक्त्वा देहान्तरं गच्छतीति सुपर्णोपमम्, सुपर्णं 'पिप्पलं' कर्मफलमश्नाति, इति पिप्पलाशनम्, वस्तुतस्तु उदासीनं, स्नातकाध्वर्य्यव 'हवेत्' होमात् पश्यन्तीत्यन्वय । वहेदिति पाठे, तानिव 'वहेत्' निर्वहेत् योग क्षेमादिनेति व्याख्येयम् । हवे इति पाठे, हवन कर्मणि । ह्वयेदिति पाठे, तानिव वर्द्धयेत् । हये इति पाठे, 'हय' शब्द तदुपलक्षिते अश्वमेध कर्मणि ॥ ८ ॥

आध्वर्य्यव फलमुक्त्वा होत्रफलमाह शंसन्तमिति । 'शस्त्र कोविदा' सपादबन्धो मन्त्र ऋक, तया केवलया स्तुति शस्त्र गीयमानया तया स्तुति स्तोत्रम् "ऋग्भि शंसन्ति, यजुर्भि यजन्ति, सामभि स्तुवन्ति" इति यास्कवचनात् । शस्त्रे 'कोविदा' कुशला, फलं पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सामगाना व्यापारमाह, रथन्तरे इति । रथन्तरे गीयते बृहत्साम्नि गीयते सामभेदोऽस्मीति शेष । किं बहुना, सप्तवैते च सामभेदा गीयन्ते इति विपरिणाम । रथन्तर बृहत्साम, वैरूप्य, वैराजं, महानाम्नी, रैवती, वामदेव्यम्, इति सप्त सामानि । दोग्ध्री फलं पूर्वोक्तं ददातीति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अथर्वणा व्यापारमाह, मन्त्रेति । मन्त्राश्च उपनिषदश्च

ब्रह्मचारी च व्रात्यश्च स्कम्भोऽथपलितस्तथा ।
अनड्वान् रोहितोच्छिष्टः पठ्यते भृगुविस्तरे ॥११॥
कालः प्राणश्च भगवानात्मा पुरुष एव च ।
शिवो भवश्च रुद्रश्च ईश्वरः पुरुषस्तथा ॥ १२ ॥
प्रजापतिर्विराट् चैव पार्थिवः सलिलमेव च ।
स्तूयते मन्त्रसंयुक्तैरथर्व-विहितैर्विभुः ॥ १३ ॥
तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशमथापरे ।
पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥१४॥
चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमव्यक्तं व्यक्त दर्शनम् ।

मन्त्रोपनिषदम् उपनिषच्छब्दोऽकारान्तो नपुंसकमस्ति । 'मन्त्र' मन्त्राणाम् ॥ १० ॥

भार्गव ग्रन्थानां विषयमाह, ब्रह्मचारीत्यादि सार्द्धश्लोकत्रयम्। तद्दर्शनविरूपेण भगवतो निरूपणमित्याशयेनाह, स्तूयते इति । 'अथर्वविहितैः' अथर्वप्रतिपाद्यैरर्थैः । 'विभु' ईश्वरः परमात्मा, षड्विंशकं पौराणिका, सप्तविंशं तद्भेदा एव

"मात्रा भूतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरहङ्कृतिः ।
महान् प्रधानं तत्त्वानि षड्विंशः परमेश्वरः" ॥ इति ।

शिवेन सहितो सप्तविंश इति शाक्तायनाः । अथेति । 'साङ्ख्यं' ज्ञानं, तत्सम्बन्धी साङ्ख्यं तं ज्ञानगम्यमित्यर्थः ॥११-१४॥

चतुर्विंशति सङ्ख्याकमिति । कपिला चतुर्विंशति सङ्ख्याक मन्तुवन्, तदुपरितनं पञ्चविंशकमित्यर्थः । तदुक्तम्,—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति ।

अद्वैतं द्वैतमित्येके त्रिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तञ्च पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषः ।
तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥
यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावर-जङ्गमम् ।
तस्मिन्नेव लयं यान्ति बुद्बुदाः सागरे यथा ॥ १७॥
यस्मिन् भावा. प्रलीयन्ते लीनाश्चा व्यक्ततां ययु' ।
नश्यन्त व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितञ्चैव कारणैर्व्यञ्जयेद्बुधः ।
एवं सहस्रशो देवं पर्य्यश्यन्तं पुन. पुनः ॥ १९ ॥

स्वयम् 'पश्यामत' ममत्वञ्च 'ध्यात्मदर्शन व्याप्तस्य जगतो भासकम, अद्वैत वेदान्तिन , द्वैत काणादय , त्रिधा गुणभेदेन, पञ्चधा तु भूतभेदेन, "स एकधा भवति, त्रिधा भवति, पञ्चधा भवति, सप्तधा, नवधा, पुनश्चैकादश इति श्रुत्यन्तरात् ॥१५॥

'द्विजा' त्रैवर्णिका वेदविद । ब्रह्मेति ब्रह्मणाद्यं स्थाव रादि तस्मिन् प्रोत तमेक ब्रह्मैव पश्यन्तीत्यन्वय । लय यान्ति सर्वे भावा 'लीनाश्चा' लीनम् आस्य सुख तारतम्येन यालक्षण येषा ते तथोक्ता । यस्मिन् प्रोता सन्तो व्यक्तता 'ययु' गता पुनर्नश्यन्ते नश्यन्ति भूयश्च व्यक्तता 'जायन्ते' जनयन्ति आत्मभावितत्वान्तत्वात् सकर्मक, गच्छन्ति वा। द्वि' कथनं सृष्टिप्रलययोरभ्यास ज्ञापनार्थम् ॥ १६—१८ ॥

क्षेत्रज्ञेन अधिष्ठित शरीर, 'कारणै' अनुमितिकारणै हेतुभि. चिन्मतत्वेनाधिष्ठित क्रियावत्त्वाद्रथादिवदित्यादिभि ,'व्यञ्जयेत्' लक्षयेत, 'बुध' पण्डित । एव सहस्रश पर्य्यश्यन्त

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं तद्ध्यानं ? को वा ध्याता, ? कश्चिद्ध्येयः ? इति ।

अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच, ओमित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यान ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विधूतविघ्नव्रातो भगवन्महेश्वरपूजनेन विधूताखिलकल्मषो दैशिकः श्रुतिप्रोक्तमार्गेण साधित यमादि प्रत्याहारान्त योगाङ्गधारणा पूर्वकं ध्यानपथमारुरुक्षुः सबीजयोगी मन्त्रस्याङ्गत्वात् सर्वमन्त्रशिरोमणि प्रणवमव्ययमस्य स्वरूपतश्च निर्णीय ध्याने विनियोक्तुं पुनः प्रकृत तमेवानुसन्धत्ते, शिष्यत्वादिति । अत्र प्रष्टृणां त्रित्वम् एभ्य इत्यत्रेऽनुवादादवसीयते । आख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रश्नानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्ववेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या 'ध्यानं' ध्येयं 'ध्यायितव्यं' ध्यानार्हञ्च किमित्यर्थः । अत्र छान्दसविदमत् षट् । प्रथमप्रयुक्तो ध्येयश्च मन्त्रः क इति प्रथमप्रश्नार्थः । किं तद्ध्यानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य किं ध्यानमिति द्वितीयः प्रश्नः । को वा 'ध्याता' अधिकारी इति तृतीयः । कश्च 'ध्येयं देवः' इति चतुर्थः । 'चित्' इति वितर्के, को देवो ध्येयः ? इति विचार्य्य वक्तव्यमित्यर्थः । इति शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ।

प्रश्नोत्तरमाह, ओमित्येतदक्षरमिति । सर्वस्य वक्ष्यमाण मन्त्र ब्राह्मणादेर्देवता ध्यानस्य च 'आदौ' प्रथम प्रयुक्तम् 'आदौ' ईश्वरं वाचकत्वेन प्रतिनिधित्वेन वा प्रयुक्तमित्यर्थः ।

रुचिरा भास्वती स्वभा,

प्रथमा रक्ता ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या। द्वितीया शुभा रौद्री रुद्रदेवत्या। तृतीया कृष्णा विष्णुमती विष्णुदेवत्या। चतुर्थी विद्युन्मती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या। स एष ह्योङ्कारश्चतुष्पादश्चतुःशिराः।

पाठेऽपठितत्वात्, अन्यथा पादाश्चत्वार इत्यत्र छन्दांसि चत्वारीति च पठेत्, वर्णावसानत्वाच्चार्धमात्रा तुर्या, अत्र वर्णधर्मो च्छन्दसोऽसम्भवात्। नारसिंहे तु विराडित्यपि पठितं, तच्चौपचारिक छन्दस्त्वं बोध्यम्। पञ्चरूपिनीमास्मि।

मूर्धन्यवस्थितायास्तु मात्राया ध्यानमाह, रुचिरेति। 'रुचिरा' रम्या 'भास्वती' दीप्तिमती 'स्वभा' अन्यनिरपेक्ष प्रकाशा।

इदानीं मात्राणां वर्णानाह, प्रथमेति। रक्ता वर्णेन सृष्टिहेतुत्वेन राजसत्वात्, 'ब्राह्मी' ब्रह्मवती, अग्रे विष्णुमतीत्युक्तत्वात्। ब्रह्मा देवतापि तटस्थो भविष्यति, न सम्बन्ध इति शङ्कानिरासाय ब्राह्मीत्युक्तम्। 'शुभा' शुक्ला चन्द्रसन्निभा 'रौद्री' नित्य सन्निहितरुद्रा, 'पुरुष' ईश्वर।

यद्यपि ब्रह्मविद्योपनिषदि अकारादीनां क्रमेण ब्रह्म विष्णु रुद्रा देवता उक्ता, तथा तृतीया मात्रा "मकारश्चाग्नि सङ्काशा विधूमो विद्युतोपम" इत्युक्तम, अत्र तु ब्रह्म रुद्र विष्णवो देवता उक्ता तथा तृतीया मात्रा च कृष्णा उक्ता इति विरोध। तथा अथर्वशिरसि "या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन" इति देवता वर्णविपर्यास उक्त,

चतुर्थ्यर्द्धमात्रा स्थूल-ह्रस्व दीर्घ प्लुतः ॥
ओमोमोमिति विरुत्वाथ तुर्यं. शान्तात्मा
प्लुतप्रयोगे न समम् इत्यात्मज्योति. सकृदावर्त्तव्यः ।

तथापि वस्तुतो ब्रह्मादीनां मायामिकरूपत्वादुपासनाङ्गत्वेन फलभेदाय तत्तद्रूपोपादानम् । एतेन वर्णभेदोऽपि परिहृतः, ध्यानभेदेन फलभेदात् अतएव कालाग्निरुद्रोपनिषदि महेश्वर सदाशिव शिवा शिवं प्रति प्रणव वर्णत्रये देवा उक्ताः, आगमेषु क्वचित् सात्त्विकादिभेदेन एकस्या एव देवतायास्त्रिधा ध्यानमुक्तम् वास्तवस्थितिस्त्वत्रैव वक्ष्यति,—

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिपठ्यते" ॥ इति ॥

कल्पभेदेन वा ब्रह्मादीनामुत्पत्तिक्रमे भेदः । चत्वारः 'पादाः' अकारोकारमकारार्द्धमात्राः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयलक्षणा यस्य, स चतुष्पाद्, चत्वारि 'शिरांसि' उत्तमाङ्गानि मुखस्थानीयानि अग्नयो यस्य, स चतुःशिराः । अकारादीनां पादत्वं प्राथम्यात्, सर्वधर्म्याश्रयत्वाच्च अग्नीनां मुखत्वं "मुखादग्निरजायत" इति श्रुतेः अग्नेः सतएव मुखत्वादस्य निर्दिष्टत्वाच्च द्रष्टव्यम् ।

स्थूलं रूपं त्रिधा विभज्य सूक्ष्मं पृथक् करोति, चतुर्थीति । चतुर्थ्यर्द्धमात्रा नादरूपा सूक्ष्माकारा । स्थूले विभागमाह स्थूलेति । यः स्थूलः वर्णकूटरूपः प्रणवः स ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदैः स विधेययोरपि विशेषणविशेष्यत्वमात्रविवक्षया समासः ।

ह्रस्वादीनां स्वरूपमभिनीय दर्शयति ओमोमोमिति । प्रथमः एकमात्रः, द्वितीयो द्विमात्रः, तृतीयस्त्रिमात्र इत्यर्थः ।

स एष सर्वान् प्राणान् सकृदुच्चारितमात्रः,
स एष मूर्द्धमुत्क्रामयतीत्योङ्कारः ॥ १ ॥
प्रणवः सर्वान् प्राणान् प्रणामयति नामयति

नन्वेवं ह्रस्वो नाप्नोति कथं ह्रस्व ओङ्कारः ? नैष दोषः, पार्षदस्मृतिरियम्, यथा तत्रभवतां नारायणीयानां सुजात एव भव्य सूनृत अध्वर्यो ओम् अद्भिः सुतमिति व्याकरणात् सिद्धे प्रयोगे तस्य ह्रस्वत्वं नास्तीत्यर्थः इति विरक्त इत्यभिनीय तस्योपसंहारः।

चतुर्थः पादः क्व वर्त्तते ? अत आह, मूतप्रयोगे इति। वर्त्तते इति शेषः, तत्रैवाभिव्यक्तत्वात्; 'नखमम्' अनुपमं रूपम्, 'इति' हेतोः आत्मज्योतिमत्। विरम्यमाण-घण्टानादादायुपमापि न भवति, ततोऽप्यतिसूक्ष्मत्वात्। 'सकृदावर्त्तव्यः' सकृदावर्त्तयितव्यः अनाहत-शब्दरूप इत्यर्थः। यदा सकृद्विभागः तदापि कुतो भवतीति चेत् ? श्रूयतां, निर्विशेषत्वात् पूर्वापरविभागे भेदकाभावात्, तथा निर्विशेषत्वात् पूर्वापरावृत्तौ भेदकाभावात् सकृदावर्त्तव्यः शब्दब्रह्मसञ्ज्ञः।

स एष इति। वर्णित-प्रणवस्योपसंहारः। ओङ्कार-शब्दस्य प्रवृत्ति-निमित्तमाह, सर्वान् प्राणानिति। 'प्राणाः' दशवायवः; तान् समनस्कान् आत्मीन् षट्चक्र-भेदनेन सुषुम्णाद्वारेण मूर्द्धानमानयतीत्यर्थः। पुन स एष इत्यनुवाद आदरार्थः। अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। ओमित्यूर्द्ध्वभावे कर्द्धान् प्राणान् *कारयति उत्कारयितुरित्योङ्कार इति ओमित्यभिरवयं ध्येय इति-*भावः।

तस्य नामान्तरमाह, प्रणव इति। प्रणवशब्द-निमित्त-

वै; तस्मात् प्रणवश्चतुर्धावस्थितः इति वेददेवयोनिः, ध्येयाध्येति सम्भर्त्ता सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः सन्तारयति।

तारणात्तारणानि सर्वाणीति विष्णुः सर्वान् जयति, ब्रह्माबृंहत् सर्वकारणानि सम्प्रतिष्ठाप्य ध्यानात्।

माह, सर्वोमिति। 'प्रणाम' नम्रतापादनम्, मानम आत्मभा-वापादनम्। चतुर्धा यतोऽवस्थितः, ततश्चतुर्णां वेदानां देवानाञ्च योनिः, अनेन क्रमेण पूर्वत्रापि वेदाश्चत्वारो देवाश्चत्वार इति पाठेन भवितव्यम्। साम्प्रदायिकैर्निर्णयो विधेय।

किं तद्ध्यानमिति यत् पृष्टं, तदुत्तरं निगमयति, ध्येयाध्येति। ध्यै धातो रूपं, ध्यातव्या धारणीया यद्यादयो बुधा न त्यातव्या ध्यातव्या इत्यर्थं। धारणस्य फलमाह, सम्भर्त्तेति। 'सम्भर्त्ता' यत् हि पापादीनां धारयिता तारयति चाश्रितान्, तस्य किं वक्तव्यम्।

को ध्याता? इति प्रश्ने ध्याता तत्र विष्णु निदर्शयन्नोत्तरयति, तारणात्तारणानीति। 'तारणेन' चाश्रितानां दुःखभयात् भयेन 'तारणानि', चक्रवचि निङ्ग, छान्दसो वचनाभाव, ग्रस्तानि अभिभूतानि दुःखभयानि सर्वाणि 'इति' ईशो विष्णुः सर्वान् 'जयति' अभिभवति दैत्यादीन्। अथवा 'तारणात्' तारकत्वाद्धेतो 'तानि' पापादीनि सर्वाणीति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुर्ध्यातव्यानिति शेष।

ध्यानफलमाह, सर्वान् जयतीति। अत्र ब्रह्मापि 'बृंहत् बृंहत्' गमनात्, कथात्? 'सर्वकारणानि' सर्वेन्द्रियाणि

विष्णुर्मनसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य ध्येयमीशानं प्रध्यायन्तीशा वा सर्वमिदं प्रयुक्तम्।

ब्रह्म-विष्णु-रुद्रेन्द्राः सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतानि, कारणं सर्वैश्वर्यसम्पन्नं शिवमाकाशमध्ये ध्रुवस्थम् ।

'मनसि स्थाप्य' स्थिरीकृत्य ध्यानात्, विष्णुः ब्रह्मणोऽध्येतृकथनेन तत्फलार्थी ध्यातेत्युक्तं भवति ।

कथमिदेवम् ? इति चतुर्थमुत्तरयति, विष्णुर्मनसीति । नादान्ते प्रणिवादारा शान्ते ब्रह्मणि, प्रणवो हि पञ्चकूटात्मकः अकारोकार मकार बिन्दु नादात्मकः तत्र नादान्ते परमात्मस्थाने 'स्थाप्य' धारयित्वा 'ध्येयं' ध्यानार्हतमम् ईशानं मनसि विष्णुः 'प्रध्यायन्ति' प्रध्यायतीत्यर्थः । वचनव्यत्ययोऽन्येषामपि ईशस्य ध्येयत्वसूचनाय ।

ननु अन्यान् देवानपहाय ईशान एव किमिति ध्येयः ? अत आह, ईशा वेति । वा शब्द एवार्थे, ईशैव सर्वमिदं प्रयुक्तमास्ते ।

ननु भवतु सर्वं प्रयुक्तं, न तु ब्रह्मादयः इत्यत आह, ब्रह्मेति । 'इन्द्रः' मघवा, एते चत्वारः ईशा 'सम्प्रसूयन्ते' जन्यन्ते, सह भूतानि, भूतसहितानि इन्द्रियाणि ईशा सम्प्रसूयन्ते ।

पुनः किं विशिष्टेन प्रयुक्तम् ? अत आह, कारणमिति । 'कारणं' साधकतमम् उपायभूतं, साधकतमं सर्वमेव ईशा प्रयुक्तमित्यर्थः, स हि प्रथमसुपायबोधकः, 'ऐश्वर्यं' प्रभुशक्तिसम्पन्नम् । कार्यभाव निदर्शनाय सर्वकार्यं मूर्द्धन्यमाकाशमाह, शिवमिति । 'शिवं' निर्दोषं 'मध्ये' सर्वस्यान्तः 'ध्रुवम्'

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च।
पञ्चधा पञ्चदैवत्यः प्रणवः परिपठ्यते ॥

तत्राधिकं क्षणमेकमास्थाय क्रतुशतस्यापि फलमवाप्नोति, कृत्स्नमोङ्कारगतञ्च सर्वज्ञानयोगध्यानानां शिव एक एव ध्येयः, शिव ओङ्कारः, सर्वमन्यत् परित्यज्य एतामधीत्य द्विजो गर्भवासान्मुच्यते, गर्भवासान्मुच्यते ॥ २ ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ १५ ॥

एकरूपेण तिष्ठति। मध्ये ध्रुवत्वम् आकाशम् ईशा प्रयुक्त, तत्र वाय्वादीनामुपलक्षणं यद्वा मध्यमादि चतुष्टयं शिवस्य विशेषणं जन्मलयमहतानिवृत्तये।

माहात्म्यकथनेन सूचितां प्रणवस्य पञ्चकूटतामाह, ब्रह्मेति। 'पञ्चधा' अकारादिरूपेण।

ध्यानात्मकस्य धर्मस्य फलमाह, तत्रेति। तत्राधिक्ये फलाधिक्यमिति न्यायात्। कृत्स्नमोङ्कारगतञ्चेति। 'कृत्स्नम्' ओङ्कारपादादि सर्वं ओङ्कारगतञ्च ध्यात्वा क्रतुशतस्यापि फलमवाप्नोतीत्यनुषज्यते।

परमोपदेशमाह, सर्वमन्यत् परित्यज्येति। ध्यानेन सम्बध्यते। शिव एव परमो ध्येय इति चतुर्थसूत्रमुपसंहरन् तदध्ययनफलमाह एतामिति। 'एताम्' उपनिषदम् अथर्वशिखां समग्राम्। द्विज इति शूद्रनिरासः। 'द्विरुक्तिः' समाप्त्यर्था, इति शिवम्।

ब्रह्मोपनिषत्।

ओं शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरस भगवन्त पिप्पलादं पप्रच्छ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे रम्ये सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति कथं ? सृजन्ति ? कस्यैष महिमा बभूव ? यो ह्येष महिमा बभूव, क एष ?।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानां दीपिकाथर्वशीर्षके॥
इत्यथर्वशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ १५॥

ब्रह्मोपनिषदारब्धा ब्रह्मज्ञानप्रदायिनी।
चतुष्खण्डा तु दशमी प्रमितां हृदयङ्गमा॥ १॥

इदानीं चतुरवस्थस्य चतुःस्थानस्य दशात्मनो ? निर्गुण ध्यानसिद्धये स्वस्वरूप सर्वं वक्तव्यमिति ब्रह्मोपनिषदारभ्यते, ओं शौनक इति। "ओम् अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति, नाभि हृदयं कण्ठ मूर्द्धेति"। तत्र चतुष्पाद ब्रह्म विभातीति मन्त्रो द्वितीयखण्डादौ पठित प्रथमखण्डादा वपि केचित् पठन्ति, स पाठो नातिप्रयोजन, अर्थसम्बन्धा भावात्। 'महाशाल' महत्य शाला गृहा यस्य स तथा 'अङ्गिरस गोत्र अपत्यापत्यस अवान्तरभेदोऽयथारात् पिप्पलादं नामत 'पप्रच्छ पृष्टवान्।

प्रश्नमाह, दिव्य इति। 'दिव्ये वागादिदेव निवासार्हे ब्रह्मोपलब्धिस्थाने 'ब्रह्मपुरे शरीरे सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति वागा दय कथम् ? इति शेष। किमाधारा वागादय शरीरे प्रति ष्ठिता ? इति प्रथम प्रश्न। सृजन्तीत्यत्रापि कथमिति

तस्मै स होवाच ब्रह्म-विद्यां वरिष्ठां प्राणो ह्येष आत्मा, आत्मनो महिमा बभूव।

देवानामायुः, स देवानां निधनमनिधनम्।

दिव्ये ब्रह्मपुरे, विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद् ब्रह्म विभाति, स नियच्छति।

सम्बध्यते, किं यत्नेन स्वस्वविषयेषु व्याप्रियन्ते ? इत्यर्थः; एष द्वितीयः प्रश्नः। कस्यैष महिमा ? कुतः आदि-विस्तारो जात इति तृतीयः। यो हि एक एव प्रत्यक्ष महिमा बभूव, स एव किमात्मक' ? महिम तस्य प्रश्नद्वारा प्रश्नत एव तस्य 'दृष्टं वेदितव्यमिति चतुर्थः।

उत्तरमाह, तस्मै इति। 'सः' पिप्पलादः 'ह' प्रसिद्धौ '*उवाच' यतितो विचार्य्य समाप्ते ब्रह्म विद्यां, सर्वैरपि प्रश्नै*-र्ब्रह्मण एव पृष्टत्वात् ब्रह्मविद्येयम्, 'वरिष्ठाम्' अतिशयवतीं; प्राणो ह्येष इति। किं भौतिकः ? नेत्याह, आत्मेति। यस्मिन् देवाः प्रतिष्ठिताः, यद्बलेन च स्वकार्य्यं, यस्यैष महिमा, यत्र महिम्नस्तत्त्वं स एव आत्मेत्यर्थः; सामान्येनेदं चतुर्णामप्युत्तरम्, आत्मनः प्राणत्वं प्राणाश्रयत्वात्, अतएव तथा प्राण इति भगवत् सूत्रम्। विशेषेण तृतीयस्योत्तरमाह, आत्मन इति।

प्रथमस्य विशेषत उत्तरमाह, देवानामिति। 'देवानां' वागादीनाम् 'आयु' जीवितम्, आत्मा को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादयेष 'आत्मा आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः।

आत्मसत्तयैव तेषां सत्तालाभात्, तदेव विवृण्वन्नाह, स इति। 'निधन' मरणम्, 'अनिधन' जीवनम्।

स क्वास्तीत्याकाङ्क्षायामाह, दिव्ये ब्रह्मपुरे इति। चतुर्थमुत्तर-

मधुकर-राजानं माक्षीकवत्। यथा माक्षीकैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति, तेनापकर्षति। तथैवैष प्राणः यदा याति संसृष्टमाकृष्य।

यति, विरजमित्यादि। यत् 'ब्रह्म' परमात्मा 'विभाति' प्रकाशते तत् 'विरजं' निरवद्यमस्तं, 'निष्कलं' कलाविद्याकार्यं प्राणादि, तद्रहितम्। निषेधमुखेनोक्ता विधिमुखेनाप्याह, शुभ्रमिति, 'शुभ्रं' उज्ज्वलं प्रकाशात्मकम् 'अक्षरम्' अश्नुते व्याप्नोति, अश्नोतेर्वाऽमराऽक्षरमिति सूत्रे।

कथं सृजन्तीत्यस्य द्वितीयस्योत्तरं, स इति। 'नियच्छति' नियमनं करोति। नियमनं बृहदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः, यः पृथिवीं यमयति, यं पृथिवी न वेद, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्यादि चतुर्विंशतिभिः पर्यायैर्व्याख्यातम्।

तत्र प्रत्येकं पृथिव्यादीनां नियन्तृत्वमुक्तं, अत्र तु एकधा इत्याह, मधुकर राजानमिति। 'मधुकराः' इन्द्रियाणि तेषां 'राजानं' तदभिमानिनं जीवं नियच्छति तेन सर्वाणि नियतानि इत्युक्तं भवति। समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टच् न कृतः। एतस्य सहनियन्तृत्वे दृष्टान्तमाह, माक्षीकवदिति। मक्षिकाभिर्जीवति 'माक्षीकः' ऊर्णनाभो लूताख्यः कीटविशेषः, तद्वत्। तद्विवृणोति, यथेति। यथा माक्षीका, छान्दसमीकारस्य दीर्घत्वं, टाप् च, लूता एकेन 'तन्तुना' लालारूपेण द्वारेण 'जालं' सङ्कुलाय 'विक्षिपति' स्वशरीरात् बहिः करोति, 'तेनैव' एकेन तन्तुना 'अपकर्षति' तत्स्थानादन्तर्नयति। सृष्टाति,—

प्राणदेवतास्ता: सर्वा नाड्य: सुखपे श्येनाकाशवत्, यथा खं श्येनमाश्रित्य याति स्वमालयमेवं सुप्तः ।

ब्रूते, यथैवैष देवदत्तो यष्ट्यादिना ताड्य-

"ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि ।
जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः" ॥ इति ।

सूत्रस्थानीय आत्मा, तन्तुस्थानीयः प्राणः, जालस्थानीयं वागादि । यथायं दृष्टान्तः, तथैवैष प्राणो यदा 'याति' गच्छति, तदा सहैवमाकृष्य गच्छति, वागादि सहात्र गृहीत्वैव याति, यथोक्तम्,—"यथा सुहय पड्वीश शङ्कून् संवृहेत्, एवमितरान् प्राणान् समखिदद्" इति"।

नतु वागाद्याकर्षणे प्राणस्य तैः को सम्बन्धः ? इति प्रश्ने, नाडीद्वारक इत्युत्तरमिति, नाडीभिः प्राणस्य कः सम्बन्धः ? इति शङ्का स्यात्, तामपनेतुमाह, प्राणेति । प्राणो देवता यासां ताः प्राणदेवताः 'ताः' पूर्वोक्ताः सर्वाः 'नाड्यः' सुषुम्णाद्याः । यातीत्युक्तम्, तत् कदा ? इत्यपेक्षायामाह, सुखप इति । सुतरां स्वपनं 'सुखपः' सुषुप्तिः, तत्र सुषुप्तिकाले यातीत्यर्थः, । एतत् मरणमूर्च्छादेरप्युपलक्षणम् । क्व यातीति प्रश्ने स्वालयं यातीत्युत्तरम्, तत्र दृष्टान्तः, श्येनाकाशवदिति । विवरणं यथेति । श्येनो यथा 'खम्' आकाशमाश्रित्य स्वालयं याति, तथा सुप्तः 'स्वालयं' ब्रह्म याति ।

कथं ज्ञायते स्वालयं ब्रह्म याति, न यत्र कुत्रचित् ? इति पृष्टे उत्तरमाह, ब्रूते इति । उत्थितः सन् सुखमहमस्वाप्समिति

मानो न यति, एवमिष्टापूर्त्तैः शुभाशुभैर्न लिप्यते।
यथा कुमारो निष्काम आनन्दमुपयाति,
तथैवैष देवदत्त स्वप्न आनन्दमभियाति।
वेद एव परं ज्योतिर्ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते॥

लोकान् मर्दति, तेन आनन्दं स्वाम्य गत, आनन्दाद्यागत इति ज्ञायते, आनन्दस्य ब्रह्म।

ननु शुभाशुभेषु कर्मसु सत्सु कथमानन्दानुभव सुषुप्तेऽपि स्यात्? इत्याशङ्क्य शुभाशुभाभाव प्रतिपादयितु दृष्टान्तमाह, यथैवैष इति। यथैव एष देवदत्त 'यथादिना' श्रान्तेनापि साध्यमानो 'न यति' न याति छान्दसो ह्रस्व, न गच्छति न पलायते, सुषुप्ते तत् कस्य हेतो? इतरानुभवाभावादित्येव तदपि कुत? कारणाधर्माभावादेव एवमनेन निदर्शनेन 'इष्टापूर्त्तै' इष्टापूर्त्तयो कर्त्ता तत्फलेन लिप्यते।

ननु यथा सुषुप्ते दुःखहेतुरधर्मो नास्ति, तथा सुखहेतु धर्मोऽपि नास्ति, तत् कुत आनन्दानुभव? इत्याशङ्क्य, यद्यपि धर्महेतुक आनन्दो नास्ति, तथापि नित्यानन्दो वर्त्तते, सोऽनुभूयते इत्युत्तरिते, किं तत्र प्रमाणम्? इति पृष्टे अनुभव प्रमाणयति, यथेति। ननु तथापि क्रीडनकादि निमित्त आनन्दो भविष्यतीत्यत आह, निष्काम इति। तदुक्तम् —

द्वावेव चिन्तयामुक्तौ परमानन्द सम्प्लुतौ।
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्य परङ्गत "॥ इति।

'स्वप्ने' सुषुप्ते।

नन्वानन्द सुख तत् सुषुप्तौ ज्ञानाभावेन कथ ज्ञायते?

भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकावत् । यथा जलौका अग्रमग्रं नयत्यात्मानं नयति परं सन्धय यत् परं नापरं त्यजति, स जाग्रदभिधीयते ।

यत्र चाह वेद एवेति । वेत्तीति 'वेद' ज्ञानात्मैवेत्यर्थः. यतः 'परं ज्योतिः' परं साधननिरपेक्षम् आत्मज्योतिः, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतेः ।

ननु यद्यपि वेदत्वादपि निष्कामः [illegible] आह, ज्योतिष्काम इति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति श्रुतेरात्मनो नित्यकामत्वात् ज्योतिष्कामः. सत् आत्मरूपं ज्योतिः 'आनन्दयति' आनन्दरूपमनुभवति सुषुप्तावन्यकामाभावे परिशेषसिद्धमात्मकामत्वं विज्ञानतः [illegible] स्यात्, आत्मकाम आप्तकाम इति श्रुतेः यथाध्यात्मम् सकामत्वम् ।

इदानीं स्वप्नावस्थामाह, भूय इति । 'तेनैव' येन यथा सुषुप्तिं गतः तेनैव यथाक्रमं 'स्वप्नाय' स्वप्नं प्राप्तुं गच्छति ।

जलौकावदिति । 'जलौका' शब्दस्य कीटविशेष । इदानीं विवृणोति, यथेति । सा यथा 'अग्र' पादाग्रम् 'अग्र' [illegible] पादाग्रदेशे 'नयति' प्रापयति पादाभ्यां गच्छति, जलौका स्व 'आत्मानं' देहं नयति, सर्वं गच्छति तद्वदित्यर्थः । किं कृत्वा ? 'परं सन्धय' परम् [illegible] सन्धाय [illegible] । [illegible], सा यदा परं [illegible] पूर्वं त्यजति, [illegible] ।

यथैवैष कपालाष्टकं सन्नयति, तमेव स्तन इव लम्बते, वेद-देवयोनिः।

यत्र जायति शुभाशुभं निरुक्तम् अस्य

सुषुप्तादिरूपां त्यजति, जाग्रदाद्यालम्ब्यैव स्वप्नादि त्यजति, एव मरणे देहान्तरमालम्ब्यैव पूर्वं देह त्यजति। तदुक्तम्,—

"यथा तृण जलौकैवं देही कर्मानुगो वशः" इति। तथा, "यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा" इत्यादि श्रुतिश्च।

इदानीं जाग्रद् स्थानमाह, यत्परमिति। यत् 'परम्' उत्तरम् 'अपर' पूर्वं न त्यजति, अवस्थात्रितयानुगतं यत्र पश्यति, स जाग्रदभिधीयते। जाग्रति हि स्वप्न सुषुप्तयोरप्यनुसन्धानं भवति। यद्वा, 'यत्' यत्र 'पर' धर्मम् 'अपरम्' अधर्मं न त्यजति, शुभाशुभाधिकारी भवति, स जाग्रत्। स्वप्ने तु कृतं शुभाशुभं न फलति।

नन्वेकस्यानेकावस्थाश्रयत्वं कथम्? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह, यथैवैष इति। 'एष' देवदत्तादि यथा अष्टौ कपालानि 'सन्नयति' समकालं वहति, तथा एकोऽप्यात्मा अनेकावस्था वहतीत्यर्थः।

ननु सङ्कोच विकाशात्मकमवस्थात्रयं कथमेकरूपे आत्मनि? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति, तमेवेति। 'तमेव' आत्मानम् आविर्भाव तिरोभाव स्वभावमप्यवस्थात्रय 'लम्बते' श्रयति, स्तन इव सङ्कोच विकाशात्मकं एकरूपा स्त्रियम्, स जाग्रदेव 'वेददेव योनिः' वेदयोनि देवयोनिश्च।

कथं ज्ञायते जाग्रदेव वेद-देव योनि, न स्वप्नादिरिति, तत्राह, यत्रेति। यत्र जायति यद्स्थाने अस्य देवस्य शुभा-

देवस्य, सम्प्रसारोऽन्तर्यामी, खगः कर्कटकः पुष्करः पुरुषः प्राणो हिंसा परापरं ब्रह्मात्मा देवता वेदयति ।

य एवं वेद, स परं ब्रह्मधाम क्षेत्रज्ञमुपैति, स परं ब्रह्मधाम क्षेत्रज्ञमुपैति ॥ १ ॥

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति, नाभिं, हृदयं, कण्ठं, मूर्द्धेति ।

शुभं 'निष्कलं' निरवयवं शुभाशुभफलस्य चेह देवाधीनं ; तेन तं ज्ञापयत्यस्मा इति भावः । निरवयवत्वमित्युक्तत्वात् स्वप्नेऽपि क्रियामपि फलसम्बन्धो भवतीति कथ्यते ; एतदेव स्वप्नसिद्ध चरितस्खलनादौ प्रायश्चित्त स्मरणं शास्त्रे । स देव 'सम्प्रसारः' सम्यक् प्रसारोऽस्मात् लोकस्येति । 'अन्तर्यामी' अन्तः स्थित्वा नियच्छति प्राणादीन् । अथ संप्रसारोऽस्य उपसंहारः । खगो देशान्तरस्य गन्तृप्राप्तिस्वात्, 'कर्कट' जलचरप्राणिभेद स एव कालितया वक्रगतिमत्त्वात् कर्कटकः, 'पुष्कर' पृष्ट पारं यदा 'पुष्करं' गगनं तद्वत् स्वच्छः 'पुरुष' पुरि देहे वसति, 'प्राण' प्राणकर्ता तेन प्राण इत्युच्यते, 'हिंसा' हिंसकोऽहिंस्य 'परापरं' परं कारणम्, अपरं कार्यम्, सगुण निर्गुणभेदेन वा स एव ब्रह्मा । नहि किं देविना भिन्न ? मित्याह, आत्मेति । 'आत्मा' व्यापक तेन ब्रह्मात्मनोरभेद इत्यर्थः । या देवता वेदयति सा चैतन्यतात् शास्त्रास्मादस्मि दर्शेति श्रुतेः ।

फलमाह, य एवमिति । 'धाम' सर्वाधार प्रकाशात्मक वा, 'क्षेत्रज्ञ' साक्षिणम् 'उपैति' आत्मतया प्रतिपद्यते ।

तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, ।

जागरितं, स्वप्नं सुषुप्तं, तुरीयमिति । जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्ते रुद्रः, तुरीये परममक्षरम्, स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च, स पुरुषः स प्राणः स जीवः सोऽग्निः सेश्वरश्च जाग्रत्; तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति ।

'पुरुषस्य' उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शीघ्र मभिव्यक्तेः । 'नाभिः' मणिपूरचक्रं, 'हृदयम्' अनाहतं, 'कण्ठ' कण्ठ विशुद्धिचक्रं, 'मूर्द्धा' आज्ञाचक्रम् । आधाराद्यनेक ध्यानस्थानसत्त्वेऽपि प्राशस्त्यार्थं चतुर्णां ग्रहणम्, यदुक्तम्,—

"आधारे प्रथमे चक्रे हुतकाञ्चन सन्निभे ।
नासाग्रदृष्टिरात्मानं ध्यात्वा योगी सुखी भवेत् ॥
स्वाधिष्ठाने शुभे चक्रे, सन्माणिक्य शिखोपमे ।
नासाग्रदृष्टिरात्मानं ध्यात्वा योगी सुखी भवेत्" ॥ इत्यादि।

ननु किमेतावन्त्येव स्थानानि निर्दिश्यन्ते नाधारादीनि ? इत्यत आह, तत्रेति । 'तत्र' तेषु स्थानेषु 'विभाति' विशेषेण भाति, अल्पध्यानेन प्रकाशते ।

के पादाः ? इत्यत आह, जागरितमिति । एषां पादत्व पर्य्याय व्याप्तत्वात्, आरोपितत्वेनानुत्तमाङ्गत्वात्, महत्त्वेऽप्यद धीमत्त्वाच्च । 'स' चतुरवस्थ आत्मा आदित्यादि, सेश्वरश्चेति स ईश्वरश्च । 'जाग्रत्' इति ब्रह्मणो विशेषणं देदीप्यमानमित्यर्थः । 'तेषां' जाग्रदादीनाम् ।

स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितम्; न तत्र लोका न लोका, देवा न देवा, वेदा न वेदाः, यज्ञा न यज्ञा, माता न माता, पिता न पिता, स्नुषा न स्नुषा, चाण्डालो न चाण्डालः, पौल्कसो न पौल्कसः, श्रमणो न श्रमणः, पशवो न पशवः, तापसो न तापसः, इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति।

हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत् सुषिरमाकाशं तद्वेद्यं हृद्याकाशं, तस्मिन्निदं सं विचरति, यस्मिन्निदं सर्वमोतं प्रोतम्।

तस्य स्वरूपमाह, स्वयमिति। ज्योतिर्वर्जितं, किन्तु इन्द्रियादि रश्मिममपि ज्योतीरूपमेव, स्नुषा पुत्रवधू, शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः। पौल्कस इति, निषादाच्छूद्रायां जातः पुक्कस इत्यन्ये, स एव पौल्कसः। श्रमण इति सोऽपि नीचजातिभेदः।

"श्रमणो जातिभेदे च श्रमणो निम्नजीविनि"। इति विश्वः।

तत् भाति? किंरूपञ्च ब्रह्म? इत्यत आह, हृदीति। विज्ञानं चिद्रूपम्, आकाशं स्वच्छं तत् ब्रह्म। उभयोराकाशयोरविशेषमाशङ्क्य क्रमेण द्वयोर्लक्षणे आह तत् सुषिरमिति।

अन्येऽप्युक्तम्—

"हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्"। इति।

स्वं विभोः प्रजाः संविज्ञायेरन् ।

न तव देवा लोका ऋषयः पितर ईशते, प्रतिबुद्ध. सर्वविदिति ।

हृदिस्था देवता सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिता ।
हृदि प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत् सूत्रञ्च यन्महत् ॥

हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

एतज्ज्ञानस्य फल सर्वज्ञतामाह, स्व विभोरिति। विभो प्रजा सम्यक ज्ञायेरन्, यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भव तीत्यर्थं , यच्छान्दोग्ये, "स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते" इत्यादि ।

फलान्तरमाह, न तवेति । 'तव' ज्ञानिनि देवा ऋषय पितरश्च न ईशते, ऋणत्रयातीतो भवतीत्यर्थं । प्रतिबुद्धो य, स 'सर्ववित' सर्वात्मत्वेन बुद्धवान्। न ह्यात्मन एव भय भवतीति ईतो ।

विदित वेदितव्यस्य सन्न्यास विवक्षुर्बाह्यदेव पूजादित्याग' माहमित्याभ्यन्तरेव सर्वमस्तीति प्रतिपादयति मन्त्र, हृदिस्था इति। 'देवता' ब्रह्मादय, इन्द्रियाधिष्ठातारश्च, 'प्राणा' वागादय, 'प्राण' मुख्यप्राण 'ज्योति' विषयप्रकाश ।

शुद्ध ब्रह्म च सर्वमूलभूतमव्यक्तमपि हृद्येवास्तीत्याह, त्रिवृदिति। सत्त्व रजस्तमसा परस्परसङ्करेण नवगुणमव्यक्त 'त्रिवृत्' सर्वकर्माङ्ग वाह्य नवतन्तुकञ्च सूत्र, प्रकृतिश्च तन्त्व, 'महत्' अव्याकृत निष्पन्नमुपवीतम् ।

हृदि प्राणश्चेति मन्त्रस्य हृदीति पद व्याचष्टे, हृदि चैतन्ये तिष्ठतितो

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥
सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत्॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम्।
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः॥

सूत्रोपवीतस्य वाचकं परिधानमन्त्रमाह, यज्ञेति। यत् हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं, तत् प्रतिमुञ्चेति योज्यम्। यस्मादेव हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं, तस्मात् हृदयस्योपरि बहिर्विधार्यमाणं त्रैवर्णिकैरिदं यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतस्थानत्वात् चिह्नं कायमादिसूत्रवत्त्वं बोध्यं तु कर्मकारणम्, 'अस्तु' भूयात्, 'तेज' ब्रह्म वर्चसादि, उभयं भूयादिति पुरोधे। 'यज्ञस्य' विष्णोः परमात्मनः 'उप' सामीप्येन 'वीतं' विविधं भागं वा जीवस्वरूपं 'परमं' उत्कृष्टं 'पवित्रं' सर्वपवित्रभूतं 'प्रजापतेः' प्रजानां पालयितुः 'यत्' सिद्धं सर्वव्यवहारकारणं 'सहजं' स्वभावभूतम्, अथवा देहेन्द्रियादिभिः सहोत्पन्नं 'पुरस्तात्' पूर्वम् आयुष्करम् 'अग्र्यं' श्रेष्ठं 'प्रतिमुञ्च' सर्वतोऽविद्याविमोचनं कुरु, 'शुभ्रम्' उज्ज्वलं कृत्वा हृदि सुस्थिरमित्यर्थे, 'प्रतिमुञ्च' परिधेहि शिष्यवत्तथा 'तेज' तेजःप्रदं च अस्तु तव इति मन्त्रार्थः। अयं मन्त्रोऽपि हृदि चैतन्ये तिष्ठतीत्यन्वयः।

कर्माङ्गभूत-तदुपवीतत्यागेन संन्यासयोगमाह, सशिखमिति। 'बहिःसूत्रं' बाह्योपवीतं 'बुधः' विप्रः तस्यैवाधि-

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्व-दर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञान-शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञान-यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तैः सन्धार्य्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

कारात् । सूचनादिति, 'सूच्यते' वेदान्तैर्निरूप्यते तत् सूत्रम् । नोच्छिष्ट इति एतन्मूलनात्र दोषेण मस्करीति श्रुतिः ।

ध्यानाभ्यासं विधातु वीतरागाणां कर्मण्यनधिकारात् सरागाणामेव तदित्याह, कर्मणीति । ये 'ब्राह्मणादयः' त्रयः कर्मण्यधिकृताः, ये सरागाः, तैरेव बहिःसूत्रं सम्यक् धार्य्यं न निवृत्तैः । 'हि' यस्मात् तत् कर्माङ्गं स्मृतम्, कर्मनिवृत्तौ अङ्गस्याप्रयोजनत्वात् ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतञ्च तन्मयम्।
ब्राह्मण्यं सकल तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः॥
इदं यज्ञोपवीतन्तु परमं यत् परायणम्।
स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित्॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्व भूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्व-भूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥ १॥

निवृत्तस्य शिखा सूत्रादित्यागे प्रत्यवायाभाव यतु तयो रूपमसाह, शिखेति। 'ब्रह्मविद' वेदविद।

बाह्योपवीतिभ्यो ज्ञानोपवीतिनो विशेषमाह, इदमिति। 'इदं' ज्ञानाख्य यज्ञोपवीत 'यज्ञ' विष्णु परमात्मा, तस्य 'उपवीत' वेष्टक तदाकारमिति यावत्, तत् पवित्र बाह्यापेक्षया, तच 'यत् परायण' यस्य परमयन स विद्वान् 'स यज्ञ' स विष्णु।

यज्ञाभेन विविधकर्मणो निवृत्त, यत्प्रसादादिह्य चक्षुरादम्, मृत्युमुखाच्च निष्क्रामति, त प्रेष्ठतम मन्त्राभ्यां स्तौति, एक इति। एकस्य सतो नानाभूतेषु स्थितिरलौकिको धर्म। न च सत्वादी दृष्टत्वात् लौकिक इति वाच्यम्, तत्स्वरूपातिरिक्तस्य सत्वादेरनभ्युपगमात्। 'सर्वव्यापी' एकस्य सत सर्वव्याप्ति रित्यद्भुतम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' एकस्य सर्वभूतान्तरत्वे दृष्टान्तो नास्ति, 'कर्माध्यक्ष' तत्फलदाता, 'सर्वभूताधिवास' सर्वावस्थास्वाश्रयत्वाव्यभिचारात्, 'साक्षी' साक्षाद्दीक्षते,

एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं सततं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ २ ॥
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ध्यान-निर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढ़वत् ॥
तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः
आपः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैनं तपसा येऽनुपश्यन्ति धीराः ॥

न त्विन्द्रियादिव्यवधानेन । चेता इति, चितेरपिच्, चेतयिते त्वयं । अथवा, पृथिव्यादि सञ्चयनकर्त्ता, 'केवल' सजातीय भेदशून्य, 'निर्गुण' अद्वितीयत्वात् ॥ १ ॥

'एको मनीषी' असाधारण पण्डित, अनेन ज्ञानशक्तिरुक्ता । निष्क्रियाणां बहूनां मध्ये 'एक' क्रियावान्, निर्धारणस्य स्वजातीयापेक्षत्वात् । अनेन क्रियाशक्तिरुक्ता । 'एकम्' आत्मानं सततं यो बहुधा करोति तादृशात् 'आत्मस्थ' बुद्धिस्थ. 'धीरा' धीमन्त 'शाश्वती शान्ति' मोक्ष, न 'इतरेषाम्' उक्तसाधन रहितानाम् ॥ २ ॥

आत्मान बुद्धि, निगूढवत् जलूकानिचितेन तुल्य स्थित देव 'पश्येत्' साक्षात् कुर्यात् ।

'आत्मा' ईश 'आत्मनि' बुद्धौ 'सत्येन' वाग्नियमेन 'तपसा' शरीरनियमेन ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि ।
जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुन ॥
पद्मकोश प्रतीकाश शुषिरञ्चाप्यधोमुखम् ।
हृदय तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतन महत् ॥
नेत्रस्थ जाग्रत विद्यात् कण्ठे स्वप्न विनिर्दिशेत् ।
सुषुप्त हृदयस्थन्तु तुरीय मूर्ध्नि संस्थितम् ॥
यदात्मा प्रज्ञयात्मान सन्धत्ते परमात्मनि ।

'जाग्रत् जीव यथा स्वप्नदशां गच्छति, तथा पुन स्वप्ना दागच्छते जाग्रद्दशां गच्छति ।

हृदये ध्येयत्वात् हृदयलक्षणमाह, पद्मेति । सुषि 'शुषि विलम् अप्यस्ति तत् 'अधोमुख कदलीकोषवत् 'हृदय मांसमयं पद्म तज्जानीय तदेव 'विश्वस्यायतन सर्वस्य स्थानम् । ननु कथं सूक्ष्मे बिले भातीत्यत आह, महदिति ।

ननु विरोध , अतएव केचित् शून्य तत्त्व प्रतिपन्ना अपरे आत्मस्यैवान्तरत्वात् साकार ज्ञानम् अनिर्वचनीय मिथ्या मित्याचार्या , वटबीजन्यायमपरे, अन्तुतस्वरूपो देव एव प्राप्नुमर्हतीति अनुभवस्तु व्यापक वस्तुमात्रस्यास्ति यदि एव मव्यक्तमेव भाति, अतः शून्याभासो न किञ्चिद्भाति अतोऽनन्त भवाद् गृहीतया स्तुत्या हृदयस्य महत्त्व सिद्धम् ।

अवस्थाविशेषे पुंस स्थानभेदमाह, नेत्रस्थमिति । हृदयस्थमिति । पुरीतति स्थित तुरीयमिति । यदुक्तम् —

"मनसा सह वागीशा भित्त्वा ब्रह्माण्डम् अथायात् ।
परात्मन ब्रह्माम्भोधौ विश्रान्तिं तत्र कारयेत्" ॥ इति ।

तेन सन्ध्याध्यानमेव, तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम् ॥
निरोदका ध्यानसन्ध्या वाक् काय क्लेशवर्जिता ।
सन्धिनी सर्वभूताना सा सन्ध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥
यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दमेतज्जीवस्य य ज्ञात्वा मुच्यते बुध. ॥
सर्वव्यापिनमात्मान क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्या तपोमूल तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
सर्वात्मैकत्व सारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।
तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तद्ध्यानमेव सन्ध्येत्याह, यदेति । 'निरोदका' निर्गतमाम मन्त्रादुदक यस्या' सा, तथा 'सन्धिनी' एकत्वबोधिका,

आनन्दम्' आनन्द 'एतत् एप' 'यम् आनन्द ज्ञात्वा मुच्यते । यमित्यस्य विशेषणद्वय सर्वेति ।

इदानीमेतद्ग्रन्थस्य नाम निर्वक्ति आत्मेति । ब्रह्म आत्मा यस्य उपनिषत् विद्या सैव तप, "यस्य ज्ञानमयं तप " इति श्रुते तस्य 'मूल' पर कारणम अथ ग्रन्थ इत्युपचारात् ग्रन्थो ऽपि ब्रह्मोपनिषदित्यर्थ । तदथाभिप्रायन्तरमाह, सर्वेति । सर्व मन्त्रोव्युपनिषद्रहस्य ज्ञान यस्या' सा ब्रह्मोपनिषदित्यर्थ । द्विरुक्ति समाप्त्यर्था, इति शब्दश्च तद्द्योतकः ।

प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्।

ओम् अथातः सर्वोपनिषत्सारं संसारज्ञान-मधीतमन्त्रसूत्रं शारीरयज्ञं व्याख्यास्यामः।

अस्मिन्नेव पुरुषशरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण, विनापि साङ्ख्ययोगेन संसार-विमुक्तिर्भवतीति स्वेन विधिना अन्नं भूमौ निक्षिप्य, या ओषधयः सोमराज्ञीरिति तिसृभिः, अन्नपत इति द्वाभ्या-मनुमन्त्रयते।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानां ब्रह्मोपनिषद्दीपिका॥
इति ब्रह्मोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ १६॥

प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् चतुःखण्ड-विराजिता।
एकादशी शौनकीये सारभूता हि सर्वत॥ १॥

ननु विरक्तस्यापि देहस्थितये भक्षादनमावश्यकं तच्च मुक्तावनुपयुक्तत्वादनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य उपासनया सार्थक-त्वाय अग्निहोत्रोपनिषदारभ्यते, अथात इति। 'संसारज्ञान' समग्रो हेयतया ज्ञायतेऽनेनेति, अधीत वेदेषु, अतएव 'सूत्र' साधनं यस्मिन्, 'शारीरयज्ञ' शरीरे भव यज्ञम्।

प्रतिपन्नार्थमादौ फलमाह, अस्मिन्निति। 'स्वेन' स्वप्रयो-गेण, अन्नं भूमाविति न त्वन्तरिक्षे, यदादावन्नपात्रमारोप्य-मित्यर्थः। यद्वा व्याहृतिभिर्बलिवत् भूमौ दद्यादित्यर्थः।

या ओषधयः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः ।
बृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
या फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
जीवलां नघारिषां मा ते बध्नाम्योषधे ! ।
यातयायुरुपहराद्प रक्षांसि चातयात् ॥
अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

सोमराज्ञीति । सोमो राजा यासां ता सोमराज्ञ्य इत्यर्थः ता 'नः अस्मान् 'अंहस पापात् मुञ्चन्तु इत्यन्वयः । 'शतम् अनेकजातीया, 'विचक्षणा' रोगाद्यपनयना । तयो कर्मधारय । बृहस्पतिना 'प्रसूता' दर्शितवीर्या ।

'जीवलां जीव लाति आदत्ते सा जीवौषधिरित्यर्थः, तां 'नघारिषां दुर्पालननीम् उद्वेग कारिणीं, यथा लाङ्गली गृहोपरि निक्षिप्ता कलह करोति कुटुम्बिनां, तादृशीं, हे 'ओषधे ! हे जननि ! 'ते तव त्वत्सम्बन्धिनीं त्वत्स्वामिकां ता 'मा बध्नामि न स्वीयां करोमि । 'उपहरात उपहरत, रक्षांसि च अप 'चातयात् आयात आगतानि कुर्यात्, तां मा बध्नामीत्यन्वयः ।

'अनमीवस्य न अमीव पाप यस्य 'शुष्मिण तेजस्विन । "शुष्म तेजोऽर्कयोर्बलम्" इति वि[illegible] । प्रप्रदातारं "प्र ससुपोद पादपूरणे" इति प्रशब्दस्य द्वित्वं । 'तारिष तारय अहं लोक नय, 'ऊर्जम् अन्नं बलं वा 'नः अस्मभ्यं 'धेहि देहि

ओं यदन्नमग्निर्बहुधा विराद्धि
रुद्रै प्रजग्धं यदि वा पिशाचै ।
सर्वं तदीशानो अभयं कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ।
त्वं यज्ञस्त्वं ब्रह्मा त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं वषट्कार ॥
आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुव स्वरों नम ।
आप पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥
यदुच्छिष्टमभोज्यञ्च यद्वा दुश्चरितं मम ।
सर्वं पुनन्तु मामापो असतां च प्रतिग्रहम् ॥

"दुधाञ् मि धारणे पुष्टौ दाने" इति वोपदेव । 'द्विपदे' मनुष्याय ।

'विराद्धि' विविधविरोधि विराद्धेर्याद्व 'रुद्रैरिति' । रुद्र पिशाचादिभ्यो यजमानेनार्पितमित्यर्थं सर्वं 'तत्' अन्नम् ईशान परमात्मा अभयं भयाभावं 'कृणोतु' करोतु तदर्थम् ईशानाय स्वाहा आहुतिं ददामीत्यर्थ ।

जठराग्ने प्रार्थना, अन्तरिति ।

अपां प्रार्थना, आपो ज्योतिरित्यादि । हे आप ! यूयं ज्योति आदित्यरूपा स्थ, ताभ्य ओं नम इत्यन्वय ।

आप पुनन्त्विति तासामपरो मन्त्र । पूता सती मां पुनातु । ब्रह्मणस्पति ब्रह्मणस्पतय पृथिवीं पुनन्तु 'ब्रह्म पूता' ब्रह्मभि साक्षाद्वै पवित्रिता पृथिवी मां पुनातु । मम उच्छिष्टादि सर्वं तदाप 'पुनन्तु' शोधयन्तु इत्यन्वय ।

आपोऽमृतमस्यमृतोपस्तरणमस्यमृतास्त्वं प्राणे जुहोमि, अमा शिष्यान्तोऽसि प्राणाय प्राणानाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, इति कनिष्ठयाङ्गुल्या अङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोमि, अनामिकया अपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेकामेकऋषौ जुहोति। द्वे आहवनीये एकां दक्षिणाग्नावेकां गार्हपत्ये एकां सर्वप्रायश्चित्तीये।

प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

अथापिधानमस्यमृतत्वाय उपदधामीत्युपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत्। स ते प्राणा वापो गृहीत्वा हृदयमन्वालभ्य जपेत्।

आपोऽमृतमसीति, हे आप। आप्नोतेरमन लिधेय वच नानुरोधेन वा अमीत्येकवचनम्। अमा सह के शिष्य माण। 'अन्तोऽसि' अमितोऽसि भोजितोऽसि। अमगतो भोजने शब्दे। अनामिकया इत्यादौ अङ्गुष्ठ सर्वत्रान्वेति। 'एकऋषौ' अग्नौ तथाहि सूत्रे 'आहवनीये दर्शाग्नौ मुखस्थे, 'दक्षिणाग्नौ' शरीराग्नौ हृदयस्थे, गार्हपत्ये काष्ठाग्नौ नाभिस्थे, सर्वप्रायश्चित्तीये नाभेरध स्थिते।

'अपिधानम्' आच्छादनम्। अनेन मन्त्रेण दिराचम्य

प्राणो ऽग्निः परमात्मा पञ्चवायुभिरावृतः।
अभयं सर्वभूतेभ्यो न भवेऽहं कदाचन ॥ इति।

विश्वोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपो
विश्वं त्वया धार्य्यते जायमानम्।
विश्वन्तु त्वाहुतयः सर्वा
यत्र ब्रह्मा विश्वामृतोऽसि ॥ इति।

महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाग्रे प्रतिष्ठितः।
तमद्भिः परिषिञ्चामि सोऽस्यान्ते अमृताय योनौ ॥ इति

एष एवात्मा ध्यायेताग्निहोत्रं जुहोमीति।
सर्वेषामेव सूनुर्भवति।

ततो वामेन उदकं गृहीत्वा दक्षिणेन हृदयम् 'आलभ्य' स्पृष्ट्वा अमृतोऽसीत्यन्तं जपेत्।

अभयमिति। सर्वभूतेभ्योऽभयं भवेत्। अहं 'कदाचन' कदाचिदपि न भवे अपि तु भवेयमेवेत्यन्वयः।

इमे द्वे प्रार्थने। विश्वमिति। विश्वमिव 'त्वा' तव सर्वा आहुतयः। 'यत्र' यस्मिन् ब्रह्मा वर्त्तते, ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तव आहुतय इत्यर्थः। तर्हि त्वमपि कस्यचिदाहुतिः स्याः? अत आह, विश्वामृत इति। 'विश्वामृतोऽसि' विश्वेषु नित्योऽसि।

महानिति। 'अव' अव तर्पक इत्यर्थं, 'अमृताय योनौ' निषेकस्थाने अमृतभावाय, अनेन दक्षिणाङ्गुष्ठाग्रं सिञ्चेत्।

'एष' भोक्ता अङ्गुष्ठाग्रे स्थित, स एवात्मा ध्येयः। अग्निहोत्र बुद्धिः कर्त्तव्येत्याह, ध्यायेदिति। 'सून' अमकः

अथ यन्त्रपरिहृतयाहुतीर्होमयति स्वे शरीरे यन्त्रं परिवर्त्तयामीति, चत्वारोऽग्नयः ; ते किं नामधेयाः ?। तत्र सूर्य्योऽग्निर्नाम सूर्य्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एकर्षिर्भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति। यस्मादुक्तो दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति।

शारीराग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरविस्कन्दति। अर्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति।

सीता, सूर्त इति व्युत्पत्त्या, न तु क्त्वा "सूनु शुचेऽतुषे रवौ इति विश्लाक्षे। यथा 'सूनु पुत्र यथा पितुस्तर्पक, एव सर्वेषां तर्पको भवतीत्यर्थ।

यन्त्रपरिहृते इति। यन्त्रपरिवर्त्तनाय, सम्पदादित्वात् क्विप्। 'अथ अग्निहोत्रमुत्थानन्तरम् अधिकारप्राप्तौ चाहुतयो यास्ता यन्त्रहुता 'होमयति' मुखे चिपति यन्त्र परिवर्त्तयामीति बुद्धा। चत्वार इति। पञ्चमस्य प्रायश्चित्तीयस्य अनावर्तिकत्वात।

उपासनार्थं नामानि पृच्छति, ते इति। यस्मादुक्त इति पूर्वेण सम्बध्यते, यस्मात् सूर्य्यो सहस्रदलाधिष्ठातेति वेदेषु उक्तः। तदधस्तनमग्निमाह, दर्शनाग्निरिति। 'चतुराकृति' चतुरस्राकृति। मुखे इति। तदुक्तम् —

"जिह्वामूले स्थितो देवि। सर्वतेजोमयोऽनल।
तदग्र भास्करचन्द्रस्तालुमूले प्रतिष्ठित" ॥ इति।

इतोऽग्निमाह, शारीरेति। 'शारीरग्नि' जठराग्नि

तत्र कोष्ठाग्निरिति, कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लीढ-खादितानि सम्यक् श्रपयित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति । प्रायश्चित्तीयस्त्वधस्तात् स्त्रियस्तिस्रो हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्मा ।

४ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

जठराग्निः शुभाशुभभोक्ता, 'जराप्रणुदा' जरां प्रणुदति, कनिन् प्रत्ययः । अजरो न कोशो म्रियते इति श्रुतेः । हृदये इति । तदुक्तम्, "हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्" इत्युपक्रम्य,

"विश्वार्चिष महावह्नि ज्वलन्त विश्वतो मुखम्" इत्यादि ।

'हविः' भुक्तम् 'अविस्कन्दति' अवस्कन्दति शोषयति तद्रसं गृह्णातीत्यर्थः ।

तत्र कोष्ठाग्निरिति य उक्तः, स निरूप्यते इति शेषः । प्रतिज्ञातमर्थं दर्शयति, कोष्ठाग्निर्नामेति । 'अशितं' चोष्यं 'लीढं' लेह्यम् । नाभ्यामिति । तदुक्तम्,—

"नाभिमध्ये भवत्येव भास्करो देहनायकः" । इति ।

प्रायश्चित्तीयस्तु अधस्ताद्वर्त्तते सर्वेषामिति शेषः । तदुक्तम्,—

"त्रिकोणञ्च पुरं वह्नेरधो मेढ्रादवस्थितम्" इति ।

स्त्रियस्तिस्रो यस्य वर्त्तन्ते इति शेषः । नाडीनां बाहुल्येऽपि मुख्या नाड्यस्तिस्र एव, इडा पिङ्गला-सुषुम्नाः ; ताभिः किं करोति ? इत्यत आह, हिमांश्विति । 'हिमांशोः' ललाटस्थ-चन्द्रमण्डलात् नाडीद्वारा च्युताभिः 'प्रभाभिः' शुक्ररूपाभिः 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिः कर्म यस्य सः, तथा पुंलिङ्गमूलं स्थानं कुण्डमध्येऽस्ति ; तेनाग्निकुण्डे पतितं शुक्रं प्रायेण

अस्य शरीरयज्ञस्य यूप रशना-शोभितस्य को यजमानः ? का पत्नी ? के ऋत्विजः ? कोऽध्वर्युः ? को होता ? को ब्राह्मणाच्छंसी ? कः प्रतिप्रस्थाता ? कः प्रस्तोता ? को मैत्रावरुणः ? क उद्गाता ? के सदस्याः ? कानि यज्ञपात्राणि ? कानि हवींषि ? का वेदिः ? का उत्तरवेदिः ? केडा ? को द्रोणकलशः ? को रथः ? कः पशुः ? कः धारापोता ? के दर्भाः ? कः स्रुवः ? का आज्यस्थाली ? का आघारौ ? का आज्यभागौ ? के प्रयाजाः ? के अनुयाजाः ? कः सूक्तवाकः ? क शंयोर्वाकः ? का अहिंसा ? के पत्नी संयाजाः ? को यूपः ? का रशना ? का इष्टयः ? का दक्षिणा किमवभृथमिति ।

तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥

अस्य शरीरयज्ञस्य यूप-रशना शोभितस्य आत्मा

सष्ट लिङ्गाग्रेण गर्भाशय प्रविश्य प्रजा भवति, तेनाग्नी षोमात्मक शरीरमुच्यते ।

शरीरयज्ञस्य यूपेनोदरस्थ रशनयाख्यया शोभितस्य उपकरणानि पृच्छ्यन्ते, पृच्छा चोत्तरार्थं क्वचित् क्रमेण, क्वचि दुत्क्रमेणानाख्यया दृष्टि सम्पादन एव तात्पर्य्यात् । 'केडा' का इडा, ।

यजमानः, बुद्धिः पत्नी, वेदा महर्त्विजः, प्राणो ब्राह्मणाच्छंसी, अपानः प्रतिप्रस्थाता, व्यानः प्रस्तोता, समानो मैत्रावरुणः, उदान उद्गाता, अहङ्कारोऽध्वर्युः, होता चित्तं, शरीरं वेदिः, नासिकोत्तरवेदिः, मूर्द्धा द्रोणकलशः, दक्षिण-हस्तः स्रुवः, सव्यहस्त आज्यस्थाली, श्रोत्रे आघारौ, चक्षुषी आज्यभागौ, ग्रीवा धारापोता, तन्मात्राणि सदस्याः, महाभूतानि प्रयाजाः, भूतान्यनुयाजाः, जिह्वेडा, दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः, तालुः शंयोर्वाकः, स्मृतिर्दयाक्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः, ओङ्कारो यूपः, आशा रशना, मनो रथः, कामः पशुः, केशा दर्भाः, बुद्धीन्द्रि-याणि यज्ञपात्राणि, कर्मेन्द्रियाणि हवींषि, अहिंसा इष्टयः, त्यागो दक्षिणा, अवभृथं मर-णात्।

वेदा 'महर्त्विजः' ऋत्विजामपि ऋत्विज सर्वेषामुपदेष्टृत्वात्। सामान्य प्रश्नस्य विशेष पर्य्यवसायित्वात् विशेषेणोत्तर प्राण इत्यादिना। आघारादीना यजमानादिसाम्य मातन्त्रादिना यथायथमूहनीयम, 'ग्रीवा' कन्धरा 'धारा पोता' धाराभिरुपलक्षित पोता पावमानाख्येता, 'जिह्वेडा' जिह्वा इडा पात्रविशेष, स्मृति, दया, क्षान्ति, अहिंसा,

सर्वा ह्यस्मिन् देवताः शरीरेऽधिसमाहिताः ।
वाराणस्यां मृतो वापि इदं वा ब्रह्म यः पठेत् ।
एकेन जन्मना जन्तुर्मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।
मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् समाप्ता ॥१७॥

नीलरुद्रोपनिषत् ।

ओम् अपश्यं त्वावरोहन्तं दिवितः पृथिवीमवः ।

चत्वारः पञ्चोमयाजाः, 'मनो रथः' मन एव रथः, 'मरणात्' देहाख्य मलापनयनात्, 'यवभृथ' यजमानस्य यज्ञान्तस्नानम् ।

ननु भवन्तु यज्ञोपकरणानि, तथापि देवताऽभावे कथं यज्ञः स्यात् ? इत्यत आह, सर्वा हीति । यावदधिदैवतं तावदध्यात्मं वर्त्तते, चक्षुरादीनां सूर्य्याद्यधिष्ठितत्वादिति भावः । ननु ज्ञानाभावे कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य वाराणसी मरणं दृष्टान्तः । छिद्राणि स्पष्टार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानामग्निहोत्रस्य दीपिका ॥

इति प्राणाग्नि होत्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥१७॥

श्री नीलरुद्रोपनिषदि षोडशा खण्डकत्रयम् ।
स्तुतिरूपेण त देव स्त्रैलोक्यपक्षमिति क्रमात् ॥ १ ॥
अस्यार्थयोगमुक्ता तत्सम्प्रदाय प्रवर्त्तक परमगुरु योगसिद्धि

अपश्यमस्यन्तं रुद्रं नीलग्रीवं शिखण्डिनम् ॥ १ ॥
दिव उग्रो अवारुक्षत् प्रत्यष्ठाद्भूम्यामधि ।
जनासः पश्यत मह्यं नीलग्रीवं विलोहितम् ॥ २ ॥
एष एत्यवीरहा रुद्रो जलासभेषजः ।
यत्तेऽक्षेममनीनशद् वातीकारोऽप्येतु ते ॥ ३ ॥

मह नीलरुद्रं स्तौति अपश्यमिति । 'दिविस' दिव 'पृथिवीं भूमिम्' अव अधस्तात् अवरोहन्तं त्वा त्वाम् अहमपश्य मिति मन्त्रद्रष्टुर्वच । 'अस्यन्तम्' असुक्षेपणे, क्षिपन्तं दुष्टान्, 'शिखण्डिन "शिखण्डो बर्हं चूडयो" इति विश्व । तयोरन्य तरदस्यास्ति शिखण्डी, तम् ।

दिव सकाशात् 'उग्र रुद्र 'अवारुक्षत् अवतीर्णवान् प्रत्यष्ठात् प्रतिष्ठा स्थितिं कृतवान्, 'भूम्यामधि' अधिरीश्वरे इति, अधि कर्मप्रवचनीय, यस्मादधिक यस्य चेश्वर वचन मिति तत्र सप्तमी, भूमेरीश्वर इत्यर्थं ।

जनास आज्जसेरसुक सम्बोधने चेति प्रथमा । 'एति आगच्छति, न वीरहा अवीरहा सौम्य, यद्वा 'अवीराणि पापानि हन्तीत्यवीरहा जलं आस भेषजं यस्या सा जलासा, ताय सा भेषजाय, सा एतीत्यन्वय, अक्षयितामा मोपधीनामक्षेम—निर्बलकत्वं रुद्रस्वियामादेव । यत् त तव अक्षेममनीनशत्, अनेन क्षेमकारित्वमुक्तम् ।

अलब्धलाभो योग तत्कारित्वमप्याह वातीकार इति । 'वाति प्राप्ति, अप्राप्त प्राप्त करोतीति वातीकार सोऽपि ते तव अपूर्वलाभकार एतु आगच्छतु योग क्षेमकरोऽभि

नमस्ते भवभावाय नमस्ते भाममन्यवे ।
नमस्ते अस्तु बाहुभ्यामुतो त इषवे नमः ॥ ४ ॥
यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र ! तां कृणु मा हिंसीत् पुरुषान्मम ५
शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छावदामसि ।
यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत् ॥ ६ ॥
या ते इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।
शिवा शरव्या या तव तया नो मृड जीवसे ॥७॥

पेक्षणत्वे सन्निहितौ भवतमित्यर्थः । मन्त्रलिङ्गादभिषेके विनियोगः ।

'भाम' क्रोधः, 'मन्यु' तत्पूर्वावस्था, 'उत' उ ते 'इषवे' बाणरूपाय ।

'अस्तवे' असुक्षेपणे तवेत्प्रत्ययस्तुमर्थे, अस्तुं क्षेप्तुमित्यर्थः । क क्षेप्तुं ? 'गिरिशन्त' शेते इति शन्, गिरौ शन् गिरिशन्, सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासः । हे गिरिशन्त, छान्दसो य लोपः । हे 'गिरित्र !' गिरिरक्षक ! तां 'शिवां' कल्याणीं 'कृणु' कुरु ।

'अच्छावदामसि' 'अच्छ' निर्मलं वदामः, अच्छशब्दस्य निपातस्येति दीर्घः । इदन्तो मसि इदमर्थको निपातः । 'अयक्ष्मं' नीरोगं 'सुमना' सुमनस्कम् 'असत्' भवेत् लिङर्थे लेट् तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटोऽडाटावित्यट् ।

'शरव्या' शरसन्धायिनी ज्या, "शरो दध्यग्र बाणयोः" इति

या ते रुद्र ! शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशं त्वाभिचाकशत् ॥८॥
असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुर्विलोहितः ।
ये चेमे अभितो रुद्रा दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषां हेड ईमहे ॥ ९ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अदृशन् त्वावरोहन्तं नीलग्रीवं विलोहितम् ।
उत त्वा गोपा अदृशन्नुत त्वोदहार्यः ।
उत त्वा विश्वा भूतानि तस्मै दृष्टाय ते नमः ॥१०॥

शिष्ठ । शरमर्हति यत् "अव शरस्य" इति अवादेश । यद्वा शरद् हताश्च भिरु "शरःआयुध कोपयो" इति विश्व । उग वादिभ्यो यत् । 'जीवसे' जीवितुं 'मृड' मोदय, यद्वा हे मृड । 'तया तन्वा 'न' अस्मान् जीवयसि ।

'शन्तमया' अतिशयेन शं शन्तमा तया, 'अभिचाकशत्' कशेर्यङ्लुगन्ताल्लोट सिप, अट्, अतिशयेन प्रकाशयत्विति प्रार्थना ।

'बभ्रु' पिङ्गल, मा एषां च 'हेड स्तुतये 'ईमहे' कामया महे ॥

'गोपा गोपाला 'अदृशन् अपश्यन् 'उदहार्यः' पानीय हारिण्यः । 'विश्वा विश्वानि भूतानि अदृशन्, योगिनामप्य दृश्य त्वां कृपया आविर्भवन्तम् आदित्यवत् प्रकाशमान पामरा अपि दृष्टवन्तित्यर्थः । 'वाजिने' नैवेद्यं प्राणरूपाय वा, भीद-ङ्गीति 'सत्वान' गणा ।

नमोऽस्तु नीलशिखण्डाय सहस्राक्षाय वाजिने ।
अथो ये अस्य सत्वानस्तेभ्योऽहमकरं नमः ॥११॥
नमांसि त आयुधायानातताय धृष्णवे ।
उभाभ्यामकरं नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १२ ॥
प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो रात्न्योर्ज्याम् ।
याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ १३ ॥
अवतत्य धनुस्त्वं सहस्राक्ष ! शतेषुधे ! ।
निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः शम्भुराभर: १४
विज्यं धनुः शिखण्डिनो विशल्यो बाणवानुत ।
अनेशन्नस्येषवः शिवो अस्य निषङ्गतिः ॥ १५ ॥

'नमांसि' नमस्कारा, 'न आतताय' अनातताय, 'धृष्णवे' प्रगल्भाय, बाहुभ्यां तथा धन्वने नमोऽकरवमित्यर्थं ।

'उभयो' अरि प्रत्यरि भूतयो रात्न्योर्धन्वनो ज्या 'प्रमुञ्च' अनातता कुरु, रात्न्योर्विग्रहे लोकानां क्लेशो भवति, ततस्त्व शमय इति भाव । हे भगव यास्ते हस्ते 'इषव' बाणा, ता 'परावप' पराङ्मुखा कुरु, त्वमपि कोप लोकेषु माक्षधा इति भाव ।

इन्द्ररूपेण जगद्रक्षा इति प्रार्थयते । अवतत्येति । धनु त्वमधिज्य कृत्वा 'सहस्राक्ष !' शक्ररूप ! शत 'इषुधय' तूणा यस्य रूपा यस्य तत्सम्बोधनं, 'निशीर्य्य' तीक्ष्णीकृत्य 'मुखा' मुखानि 'न' अस्मान्, 'शिव' कल्याणरूप 'शम्भु' सुखहेतु सन् 'आभर' धारय पोषय वा ।

'बाणवान्' तूणीरः विशल्योऽस्तु तोमररहितो भवतु, वैरिप

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।
अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम् ॥१६॥
या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ।
तया त्वं विश्वतो अस्मानयक्ष्मया परिभुज ॥१७॥
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १८ ॥
ये चामी रोचने दिवि ये च सूर्य्यस्य रश्मिषु ।
येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १९ ॥
या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीनाम् ।
ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ २० ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

हस्तेषु तत् प्रयोजनाभावात्। 'अनेशन्' अदृश्या अभूवन्, णशिरदर्शने धातुस्तस्मात् लुङि अङि पुषादित्वात् एत्वम्, 'नेशदिति' निपातः ।

'विश्वतः' सर्वतः, अस्मान् परिवृणक्तु परिरक्षतु, अरे अस्मद्योगिनि, 'अथो पश्चात् रक्षाणामन्तरे य तव इषुधि, अपि तम् 'त' हेति बाण निधेहि स्थापय।

हे मीढुष्टम ! सेक्तृतम 'अयक्ष्मया' असक्तया 'तया' हेत्या 'परिभुज' परिपालय।

'सदस्कृतं' गृहं 'यातुधानानां' रक्षसां, वनस्पतीनां ये सर्पाः, ते हि जनान् दशन्ति। 'अवटेषु' गर्तेषु।

य: स्वजनान्नीलग्रीवो यः स्वजनान् हरिरुत ।
कल्माष-पुच्छमोषधे ! जम्भयास्वरुन्धति ॥ २१ ॥
बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च नीलगलमालः शिवः पश्य ।
शर्वेण नीलशिखण्डेन भवेन मरुतां पिता ॥२२॥
विरूपाक्षेण बभ्रूणां वाचं वदिष्यतो हतः ।
सर्वनील-शिखण्डेन वीर ! कर्म्मणि कर्म्मणि ॥२३॥
इमामस्य प्राशं जहि येनेदं विभजामहे ।

केदाराधीश महिमरूपं स्तौति, य इति । 'य' शिव 'स्वजनान्' भक्तान् प्रति नीलग्रीव, यश्च स्वजनान् भक्तान् प्रति 'हरि' हरिद्वर्णो भक्तवात्सल्येन भवति । महिमरूपस्य हि तादृश्यं सम्भवति । हे ओषधे ! 'अरुन्धति' रोधरहिते त्वं 'कल्माषपुच्छं' कृष्णपाण्डरपुच्छम् 'यम्' शिवं 'जम्भय' स्ववीर्येण वीर्यवन्तं कुरु, ओषधीनां यज्ञभागे सम्प्रदत्वात् । "कल्माषो राक्षसे कृष्णे कल्माषः कृष्णपाण्डुरे" इति विश्वः । केदारेश्वरस्य महिमरूपत्वात् पुच्छवत्ता सम्भवति ।

बभ्रु पिङ्गलवर्णे पिङ्गलवर्णं, यश्च पिङ्गलवर्णकर्णः, नीला गले माला यस्य स, शिव इत्यत्र नीलग्रीवश्च शिव इति पाठो युक्त । पितेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, पिता इत्यर्थः ।

यश्च वाचं वदिष्यतः पिता देहभावस्य भक्तस्य [illegible] येन हतः, स त्वं पालयेत्यन्वय । 'हे वीर ! कर्म्मणि कर्म्मणि' विहित प्रतिषिद्धरूपे ।

इमाम् 'अस्य जनस्य 'प्राशं' इच्छतीति प्राट् तां प्राशं इच्छन्तीं वाचं 'जहि' वेद विहित प्रतिषिद्ध कर्मविषयं संशय

नमो भवाय नमः शर्वाय नमः कुमाराय शत्रवे २४

नमो नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।

यस्य हरी अश्वतरौ गर्दभावभितः सरौ ॥ २५ ॥

तस्मै नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।

नमः सभाप्रपादिने ॥ २६ ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति नीलरुद्रोपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

कण्ठश्रुत्युपनिषत् ।

ओं योऽनुक्रमेण सन्न्यसति, स सन्न्यस्तो

निराकुरु इत्यर्थः। 'येन' कर्मणा 'दृष्टं' जगत् 'विभजामहे' कर्मभूमि-भोगभूमि-रूपेण विभक्तं कुर्महे। 'कुमाराय' बाला-नभिभूताय, 'शत्रवे' संहर्त्रे।

'सभाप्रपादिने' सभां प्रपद्यते तच्छीलः सभाप्रपादी तस्मै नमः इत्यर्थः। 'अश्वतरौ' ईषदश्वसम्भवौ' ययोः तौ अश्वतरौ, गर्दभाद्वडवायां जातौ हरितौ, अभितः सरत इति अभितः सरौ गर्दभौ वर्तेते। [illegible]

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां नीलरुद्रस्य दीपिका ॥
इति नीलरुद्रोपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

यजुर्वेदे तु चरका द्वादशैषां कठात्मयः ।
तथाऽऽगोपनिषत्सुष्मा चतुःषष्ठ्या जगच्छ्रुतिः ॥ १ ॥

य आत्मानुक्रमेण सन्न्यासः, स एव मुमुक्षुयोगो, न तु

भवति । कोऽयं सन्न्यास उच्यते ? कथं सन्न्यस्तो भवति ? ।

य आत्मानं क्रियाभिः सुगुप्तं करोति, मातरं पितरं भार्य्यां पुत्रान् सुहृदो बन्धूननुमोदयित्वा, ये चास्यर्त्विजस्तान् सर्वांश्च पूर्ववद्वृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्य्यात्, सर्वस्वं दद्यात्, यजमानस्याङ्गान् ऋत्विजः सर्वैः पात्रैः समारोप्य,

---

सति रात्रौ चान्यमप्युत्क्रमेण, इत्याह, योऽनुक्रमेणेति । ब्रह्मणो देवान् प्रत्युक्तिरूपा आख्यायिका विद्या सम्प्रदाय-प्रदर्शनार्था । 'अनुक्रमः' "ब्रह्मचारी वेदमधीत्य" इत्यादिवक्ष्यमाणः । कोऽयमिति सन्न्यास-स्वरूपप्रश्नः । कथमिति प्रकारप्रश्नः ।

'क्रियाभिः' ब्रह्मचर्य्यादारभ्य नित्य-नैमित्तिकाभिः 'सुगुप्तं' रक्षितं पापास्पृष्टम् । 'पूर्ववत्' यथा अग्निष्टोमादौ वृतवान्, तथा वृणीत्वा । सन्न्यासकालेऽपि 'वैश्वानरीं' विश्वानर देवत्यां, 'सर्वस्वं' यथायोग्यं मात्रादिभ्यः । यद्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वं दक्षिणां दद्यात् । ऋत्विजः हत्वेत् प्रत्विक् वृणीत्वा कारणात्, 'अङ्गान्' अङ्गानि हस्त मुख-नासिकादीनि, ऋत्विजः प्रयोक्तृकर्तृन् सर्वे. 'पात्रैः' स्रुगादिभिः अधिकरणभूतैः करणे., यथा स्थाप्या पचतीति, 'समारोप्य' समारोपं कारयित्वा. अग्निषु प्राणान् समारोपयेत् इत्यन्वयः । अयमर्थः । प्रेते यजमाने चितायां अग्निवक्त्रे यत् पात्रं स्थाप्यते, तस्मादङ्गस्य तस्मिन् पात्रे ऋत्विग्भिः समारोपः कारयितव्यः । यथा स्रुग्

यदाहवनीये गार्हपत्ये अन्वाहार्य्य-पचने सभ्यावसथ्ययोश्च प्राणापान-व्यानोदान-समानान्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत्। यद्यपुत्रो भवति, आत्मानमेवं ध्यात्वाऽनपेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत्, चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्य्यं चरेत्,

---

दक्षिणहस्तस्य, सुषयोर्नासिकायाः, इत्येवं तत्तदुपात्तेषु तत्तदङ्गानां समारोपः।

एवं कस्मिन्नग्नौ कस्य प्राणादेः समारोपः? इत्यत आह, यदाहवनीये इति। 'आहवनीये' पूर्वदिग्भागस्थे प्राणं 'गार्हपत्ये' पश्चिम-दिग्भागस्थे अपानम्, 'अन्वाहार्य्य-पचने' दक्षिणदिग्भागस्थे व्यानं, 'सभ्यावसथ्ययोश्च उत्तरदिग्भागस्थयोः क्रमेण उदान समानौ समारोपयेत्, 'सर्वान्' प्राणान् 'सर्वेषु' अग्निषु वा। अयमङ्गानां प्राणानाञ्च समारोपो यतीनां विदेहत्व-सिद्धये, अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु मृतोऽवतिष्ठते ॥ १ ॥

सशिखान् न तु शिखावर्जं 'निष्कृत्य' मुण्डयित्वा, विसृज्य अप्सु, 'निष्क्रम्य' पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य अनुमन्त्रयेत्

पाणिपात्रेणाशनं कुर्य्यात्, औषधवत् प्राश्नीयात्, यथालाभमश्नीयात् प्राणसन्धारणार्थं, यथा मेदो-वृद्धिर्न जायते।

कृशीभूत्वा ग्रामे एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि वसेत्, विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्णीयात् नान्यत् प्रतिगृह्णीयात्। यद्यशक्तो भवति, यो न क्लेशः, स तप्यते तप इति।

यो वा एवं क्रमेण सन्न्यसति, यो वा पश्यति, किमस्य यज्ञोपवीतं? का वास्य शिखा? कथं वास्योपस्पर्शनमिति।

पुत्रम्। 'पवम्' एवं ध्यात्वा अहं ब्रह्मा अहं यज्ञः अहं सर्वमिति। 'भैक्षचर्य्यं' भिक्षैव भैक्षं, प्रज्ञादिभ्यो ऽण्, भिक्षायाः समूहो वा भैक्षं, भिक्षादिभ्योऽण् इत्यण्। तस्य चर्य्यं चरणं, गद-चर-यम-चानुपसर्गे इति यत्। 'चरेत्' आचरेत्।

'कृशीभूत्वा' कृशीभूयः कामादि-विकार-निरासार्थम्। 'विशीर्णं' जीर्णं यतीनां हृद्वदस्य लोकाचारस्तु श्रुतिविरुद्धः। 'अन्यत्' नूतनम् अधिकं वा।

यद्यशक्तो भवति, तर्हि गृह्णीयादित्यनुषङ्गः। 'यो न क्लेशः' तपसि शीतोष्ण-क्षुधादि-सहने न क्लेशः क्लेशरहितः समर्थः, स तप्यते तपः, तत् सहेतैवेत्यर्थः।

'एवं'-मातरं पितरमित्यादि-प्रकारेण 'क्रमेण' ब्रह्मचर्या-

तान् होवाच, इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं, विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्य्यं निर्वर्त्तयन्नुदपात्रे जलतीरे निकेतनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।

अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति । तान् होवाच, यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं नवा दिवा । तदप्येतदृषिणोक्तं सकृद्दिवा हैवास्मै भवति । य एवं विद्वान् नैतेनात्मानं सन्धत्ते, सन्धत्ते ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यथाक्रमेण । 'वा' अथवा य 'व्युत्तिष्ठति' व्युत्क्रमेण भविष्यति, यदि चेतरथेत्याद्युक्तत्वात् यदहरेव विरजेदित्येवमादिना विलम्बोऽपि च । किमस्येति । यज्ञोपवीताद्यभावे कथं ब्राह्मणम् ? इति प्रश्न । कथं चेति । परमहंसस्य यानाभावात् 'उपस्पर्शनम्' आचमनादि ।

'विद्या' ज्ञानम् । कथं चैतस्योत्तर नीरैरिति । 'उदपात्रे' परकीये ।

अस्तमिते इति । अत एव शिक्यादावी तडाकाद्युदकं न ग्रहणमिति गम्यते । यथाहनीति, सदाचविषय प्रतिषेध इति भाव । 'ऋषिणा' वेदेन, 'सकृद्दिवा एक दिनमेव नित्यं ब्रह्मदर्शितत्वात् । 'एतेन सन्न्यासोपायेन, इय आत्मान्तर छान्दोग्यश्रुति,

"न हि सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति स्मृते ।

देवा ह वै समेत्य प्रजापतिमब्रुवन्, न विद्मो न विद्याम इति। सोऽब्रवीत् ब्रह्मिष्ठेभ्यो, मे तद्वदतो ज्ञास्यथेति।

ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इत्येतत् सर्वम्।

देवानां सार्ष्टितां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति। य एवं वेद, सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं

सन्न्यासेनाकृतार्थता सन्न्यासान्तरमात्वा जगु, देवा ह वा इति। 'देवा' पण्डिता 'प्रजापतिं' गुरुम् अब्रवीत् 'ब्रह्मिष्ठेभ्य' ब्रह्मविद्भ्य, अतिशयेन ब्रुवन्तो ये ते ब्रह्मिष्ठा, वेदविदाम् देवान् प्रत्युपितानित्यर्थः। ईप्सिततमस्यापि क्रियायाभिप्रेयमाणत्वविवक्षया सम्प्रदानत्वम्। वेदन एव ज्ञानप्राप्तिर्नान्यथेति दर्शयितुं देवानां ब्रह्मिष्ठत्वं विशेषणम्।

किमुत्तमम्? इत्याह, मे तदिति। 'मे' मम 'वदत' ब्रुवत सम्बन्धेन 'तत्' ब्रह्म 'ज्ञास्यथेति' ज्ञानं प्राप्स्यथेति सोऽब्रवीत्।

'तत' अनन्तरं गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं 'वै' निश्चितं 'ते देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमा 'न वदन्तो न वदन्त' प्रत्येकं मौनिनः स्थिता, यैर्ज्ञानं प्राप्तं, ते तेनोक्तं कृतार्थत्वादित्यर्थः। सायज्ञवीक्ष्यान्दर्षि। 'इति' उपदेशसमाप्तौ। उक्तं सन्न्यासपूर्वकत्वमुपसंहरति एतत् सर्वमिति। तत् 'एतत् सर्वं' परमहंससन्न्यास ज्ञानं कथितमित्यर्थः।

ज्ञानस्य फलमाह, देवानामिति। 'सार्ष्टिता' समानर्द्धिता

ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति। अथ पुत्रो वदति, अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोङ्कारोऽहं स्वाहा अहं स्वधाऽहं धाताऽहं विधाताऽहं त्वष्टाऽहं प्रतिष्ठाऽस्मीति तान्येतानि।

अनुव्रजन्नश्रुमापातयेत्। यदश्रुमापातयेत्, प्रजां विद्यां छिन्द्यात्, प्रदक्षिणमावृत्य एतच्चैतच्चानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति, स स्वर्ग्यो भवति, स स्वर्ग्यो भवति।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

'सालोक्यतां समीपतां 'सायुज्यतां' संयुक्ततां पित्र्यं व्याप्नुहि अन्त्याभ्यां आपि तत्।

परमहंसविधिं संक्षेपत उक्त्वा, विस्तरेणाह, ब्रह्मासीति। 'धाता' धारयिता, विधाता कर्त्ता। प्रतिवचनेऽपि अह स्वाहा अहं स्वधेति द्रष्टव्यम्। 'तान्येतानि' प्रतिवचनानीति शेष।

पितरि प्रयाति नातिदूरमनुव्रजनं कर्त्तव्यं, शोकश्च न कर्त्तव्य इत्याह, अनुव्रजन्निति। अश्रुपाते दोषमाह यदिति। 'यत्' यदि, तत उदकान्तं चैत्यस्थानपर्यन्तं वा गत्वा निवर्त्तमाना प्रदक्षिणमावृत्य पितरं प्रदक्षिणीकृत्य पुत्रादय 'एतच्चैतच्च' इति ह्यादराय तद्वावादि 'अनवेक्षमाणा'

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा चरितब्रह्मचर्य्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपाभिर्वृत्तिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य सन्न्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, द्वादशरात्रं पयो भक्षः स्यात्, द्वादशरात्रस्यान्ते-

---

मनसलोकयन्त 'प्रत्यायन्ति' प्रत्यागच्छन्ति, यमुद्दिश्य न शोचन्ति, स पुमान् पित्रादि, 'स्वर्गं' नित्यसुखं मोक्षं तमनुभवति ॥ २ ॥

क्रमसन्न्यास प्रकारमाह, ब्रह्मचारीति। ब्रह्मचारी सन् वेद वेदौ वेदान् वा अधीत्येति शक्त्यपेक्षो विकल्पः। चरित 'ब्रह्मचर्य्य' ब्रह्मचर्य्य-व्रतानि येन, विद्याव्रत स्नातो न्यायागताभि 'र्वृत्तिभि' र्जीविकाभि 'र्वितत्य' विस्तारयता कर्त्तव्या इत्युक्तत्वात्, यज्ञै शक्तित इष्ट्वा च यः स्थित, तस्य सन्न्यासो नान्यस्य, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

"अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्।
शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मन कुर्य्यात्तु नान्यथा" ॥ इति।

तत्रापि विशेषो गुरुभिरिति। 'बान्धवै' पुत्रादिभिश्चानुज्ञात "आश्रमादाश्रमं गच्छेत्" इति वचनात् वानप्रस्थाश्रम पूर्वक सन्न्यास इति, तमादावाह, सोऽरण्यमिति। 'परेत्य' गत्वा। एक द्वादशरात्र होम भोजने पयसा कार्य्ये इत्याह द्वादशेति। "यदन्न पुरुषो लोके तदन्नस्तस्य देवता" इति स्मृतं पयसा भोजनवद्धोमोऽपि युक्त।

ऽग्नये वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालम्, अग्निसंस्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात्, मृण्मयान्यप्सु जुहुयात्, तैजसानि गुरवे दद्यात्।

मा त्वं मामवहाय परागाः, नाहं त्वामवहाय परागामित्येवं गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेवमाहवनीयमरणिदेशाद् भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके।

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु जुहुयात्। अत ऊर्द्ध्वमन-

---

सन्न्यासविधिमाह, द्वादशरात्रस्येति। अग्नये आग्नेय, वैश्वानराय वैश्वानर, प्रजापतये प्राजापत्य चरुं जुहुयादित्यन्वयः। 'त्रिकपाल' त्रिषु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं विष्णुदेवताकं जुहुयात्, 'अग्निसंस्थितानि' अग्न्यर्थं स्थापितानि अरण्यादीनि "यत्राद् यत्र गच्छ" इति मन्त्रेणाग्नौ 'जुहुयात्' प्रक्षिपेत्। 'गुरवे' आचार्याय ऋत्विजे।

अग्निप्रार्थनमाह, मात्वमिति। माम् 'अवहाय' हित्वा त्वं मा 'परागाः' परागच्छ। अहमपि त्वा हित्वा 'न परागां' न परागच्छेयमिति त्रीनग्नीन् प्रार्थयेत्। अरणिदेशादिति। यत्र अरणिर्दग्धा, ततो देशात् 'उद्धृत्य' गृहीत्वा मुष्टिमात्रं भस्म पिबेदित्येके।

'निष्कृत्य' समूलान् निष्काश्य स्यात्तादृश कृत्य, छुरकर्मकारणे, यद्वा लुनीच्छेदने, 'निष्कृत्य' निःशेष छित्वा 'सशिखान्' शिखासहितान्, शिखामपि न रक्षयेदित्यर्थः। 'विसृज्य'

अनसपां प्रवेशमग्निप्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।

स य. साय प्राश्नीयात्, सोऽस्या. साय होमः, यत् प्रातः सोऽयं प्रात, यद्दर्शे तद्दर्शे, यत् पौर्णमास्ये तत् पौर्णमास्ये, यद्वसन्ते केश श्मश्रु-लोम-नखानि वापयत्, सोऽस्याग्निष्टोम., सोऽस्याग्निष्टोम ।

चतुर्थ खण्ड ॥ ४ ॥

पापाद्दुत्तार्थं । अत ऊर्ध्वमिति । एतावत् सर्व कृत्वा पश्च न्मारमनशनादि कुर्यात् इच्छाविकल्पोऽयम् । 'वीराध्वान' मिति युद्धे सम्मुखतयाऽकातर्येण मरणम् । तदुक्तम्—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राड्योगयुक्तात्मा रणे चाभिमुखो हतः" ॥ इति ।

यद्वा वीराध्वान नामक तीर्थं तदुक्तं वायुपुराणे उत्तरखण्डे तीर्थावलिवर्णने,—

"श्राद्धं मानसञ्चैव देवखातमथापरम् ।

वीराध्वानं महापीठं पश्चिमोत्तरदक्षिणे" ॥ इति ।

महाप्रस्थानं यावन्मरणमुत्तराया गमनम् वृद्धा' श्रामिन, तेषामाश्रमस्थानं निवासं वा गच्छेत् । अथवा पञ्च हंसेभ्यो दीक्षामुपेयात् दीक्षोपादाने महावाक्योपदेशयोग यज्ञदानञ्च ।

कर्मपरित्याग प्रयुक्त प्रत्यवाय शङ्कां निरस्यति, स य इति । अनेन हिरण्यगर्भमनुध्यायते, कादाचित्काभिप्रायश्चेद, यद्दर्शे

सन्न्यासाग्नौ न पुनरावर्त्तयेत्, यन्मन्युर्जायामावहेदिति। अध्यात्ममन्त्रान् जपेत्, स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा दीक्षामुपेयात्, काषायवासा, कक्षोपस्थलोमान् वर्जयेत्; लघुमुण्डोऽसूत्रोदरपात्रं कक्षादित्यध्यात्ममस्य ध्यायत ऊर्द्ध्वगो बाहु ।

विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्चरेत्, भिक्षाशी

प्राश्नीयात् तद्वगं कर्त्तव्यं, इत्यं इति सचित कर्म करोतीत्यर्थः । क्रियेति, कक्षोपस्थवर्जम् । अथादेव लिङ्गादसन्ते चीरमिति गम्यते । द्विरपि त्वक्कममास्यर्थां ॥ ४ ॥

मध्यस्थेत्यादि सन्न्यासोपनिषदि व्याख्यातम् । शाखाभेदात् क्वचित् पाठभेदः । 'इत्युक्त्वा' अभय दत्त्वेत्यर्थः । 'दीक्षा' सन्न्यासदीक्षाम् एतावन्त काल चैतन्यमेव स्थित । कक्षो पस्थ स्थितानि लोमान्' लोमानि वर्जयेत्, अतएव 'लघु मुण्ड' ॥ गुरुमुण्डनमक्रिय, लघुमुण्ड शिरो यस्य इति च । 'असूत्र अयज्ञोपवीतसूत्र कान्दम सन्धि । उदरपात्र कक्षा दिति प्रज्ञाग्रयितव्य, अथोदरमेव पात्रम् असूत्रस्य मुण्ड शिरस्कस्य पाण्यादित्यर्थ । अध्यात्ममस्य ध्यायत इति भवे दित्यन्तम् उत्तरम् । 'अस्य' यति अध्यात्म ध्यायत सत ऊर्द्ध्वगा बाहु 'भवेत्' यत्तते प्रविहाऽयमध्यात्मनिष्ठ इति [illegible] थाद्याप बीसाटिना दत्त्वय । ऊर्द्ध्वगापाबुरिति पाठे ऊर्द्ध्वमोक्षाय 'गामाद्' ...... [illegible] । ऊर्द्ध्व 'गोपाद्' दण्डो यस्य इति वा ।

न दद्यात् लवैकं धारयेज्जन्तु सरक्षणार्थं वर्षां वर्जमिति ।

तदपि श्लोक ।

कुण्डिका चमस शिक्य त्रिविष्टपमुपानही ।
शीतोपघातिनीं कन्था कौपीनाच्छादनन्तथा ॥१॥
पवित्र स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गमेव च ।
यज्ञोपवीत वेदाञ्च सर्वं तद्वर्जयेद्यति ॥ २ ॥
स्नान दान तथा शौचमद्भि पूताभिराचरेत् ।

ननु शिक्षादिकं परलोकोपयोग्यपि भवत्येव इत्यत आह विमुक्तमार्गे इति। अनेन दक्षिणोत्तरमार्गौ विमुक्तावित्यव समवनीयत इति श्रुतेरिति भाव । भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी, 'न दद्यात् लवैकम्' अन्नमध्ये एक लवमपि न दद्यात् अधिकाराभावात्, 'धारयेत्' एकत्र तिष्ठेत्। किमर्थम् ? जन्तु सरक्षणार्थम्, कदा ? 'वर्षासु' विरोधिलक्षणया वर्षास्वित्यर्थं ।

अथवा अनिकेत , सन् चरन् अटेदेव, वर्षावर्जं वर्षासु नाटेत् । तत् कुत ? जन्तु सरक्षणार्थमित्यन्वय , वर्षास्वटने हि जन्तवो म्रियन्ते। न दद्यात् भिक्षाय भिक्षुकान्तराय, लवैक धारयेदित्यत्र न इत्यव भिक्षाय लवस्य सङ्ग्रह न कुर्यादित्यर्थं । इति अब्दो ब्राह्मण समाप्तौ ।

कुण्डिकादिक विदण्डिन प्राप्तं परमहंसस्य निषिध्यते, कुण्डिकामित्यादिना । यति ' परमहंस' । ननु स्नान शौचादिक पात्राद्यभावे कथ स्यात् ? अत आह, स्नानमिति ।

नदी-पुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥३॥
नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत्।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान्॥४॥
एतां वृत्तिमुपासन्तो घातयन्तीन्द्रियाणि च ॥

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इति कण्ठश्रुत्युपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

पिण्डोपनिषत्।

ओं देवता ऋषयः सर्वे ब्रह्माणमिदमब्रुवन्।

'दान' जलदानं प्रणवतर्पणम्; ध्यानमिति पाठे 'ध्यान' मनर्पणम्। 'धूतानि' मुहुनयादि निवाभि। बलात्कारी देवे शयन निषेधति, नदीति। 'स्वपेत्' सुप्यात्। न मिष्टान्न रुचिनोऽपि कृच्छ्रादिपर स्यादित्याह, नात्यर्थमिति। गमनादि-समर्थं शरीर धारयेदित्यर्थः। तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति स्यादित्याह, स्तूयमान इति। 'घातयन्ति' अभिभवन्ति। अन्ये विरक्तिर्द्रष्टव्या।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानां दीपिकेयं कण्ठश्रुतेः ॥

इति कण्ठश्रुत्युपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

ओं खण्डमिव पिण्डहेतु सप्तविंशति पूरुषौ।
पिण्डोपनिषदुद्दण्ड वैराग्य जननाय सा ॥ १ ॥

संसार विमुक्तये परमहंससन्यास उक्त ; तद्ग्रहितानां विप

मृतस्य दीयते पिण्डं कथं गृह्णन्त्यचेतसः ? ॥१॥
भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा ।
हंसस्त्यक्त्वा गतो देहं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ?॥२॥

ब्रह्मोवाच,—

अहं वसति तोयेषु अहं वसति चाग्निषु ।
अहमाकाशगो भूत्वा दिवमेकन्तु वायुगः ॥ ३ ॥
प्रथमेन तु पिण्डेन कलानां तस्य सम्भवः ।
द्वितीयेन तु पिण्डेन मांस-त्वक्-शोणितोद्भवः ॥४॥
तृतीयेन तु पिण्डेन मतिस्तस्याभिजायते ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन अस्थि-मज्जा प्रजायते ॥ ५ ॥
पञ्चमेन तु पिण्डेन हस्ताङ्गुल्यः शिरो मुखम् ।

त्मनां का गतिः ? इति संशये वैराग्यजननाय संसारिणां पराधीनां गतिं निरूपयितुं पिण्डोपनिषदारभ्यते, 'देवता इति । आख्यायिका विद्या सम्प्रदायाविच्छेद-प्रदर्शनार्था दीयते पिण्डं लोकैरिति शेषः । तत्र शरीरमन्तरेण चेतना-रहिता मृताः कथं गृह्णन्ति ? इति प्रश्नः ।

'पञ्चसु' भूतेषु विषये पञ्चधा देहे गते सति हंसः कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? इति द्वितीयः प्रश्नः ।

द्वितीयस्योत्तरमाह, अहमिति ।

भोगोचित-शरीरोत्पत्तिद्वारा चेतनः सन् पिण्डं गृह्णातीति ।

आद्यस्योत्तरमाह, प्रथमेन त्विति । 'कलाः' षोडश षष्ठ-प्रश्नोक्ताः, यथा,—

षष्ठेन क्रतपिण्डेन हृत्-कण्ठं तालु जायते ॥ ६ ॥
सप्तमेन तु पिण्डेन दीर्घमायुः प्रजायते।
अष्टमेन तु पिण्डेन वाचं पुष्यति वीर्य्यवान् ॥ ७॥
नवमेन तु पिण्डेन सर्वेन्द्रिय-समाहृतिः।
दशमेन तु पिण्डेन भावानां प्लवनं तथा ॥ ८ ॥
पिण्डे पिण्डे शरीरस्य पिण्डदानेन सम्भवः।
पिण्डदानेन सम्भवः ॥ इति ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदे पिण्डोपनिषत् समाप्ता ॥ २० ॥

"कला षोडश भूतानि प्राणोऽन्न बल कर्म च।
श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनो नाम शरीरकम्" ॥ इति।

दश पिण्डा दशसु दिनेषु पुत्रादिभिर्दीयमाना प्रथमादि शब्दैरोक्ता। 'भावा' क्षुत्तृषादय', 'प्लवनम्' उद्बोध। अय मर्थो गरुडपुराणे एतच्छ्रुतिमूल एव सोपपत्तिको भगवता गरुड प्रत्युपपादित। देहावयवोत्पत्ती च मूर्द्धादिक्रम उक्त', यथा हि,—

"प्रथमेऽहनि य पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते।
ग्रीवास्कन्ध द्वितीये च तृतीये हृदय भवेत् ॥
चतुर्थे च भवेत् पृष्ठि पञ्चमे नाभिरेव च।
षट् सप्तमे कटिर्गुह्यमूरू चाप्यष्टमे तथा ॥
जानु पादौ तु नवमे दशमेऽह्नि क्षुधा भवेत्।
देहभूत क्षुधाविष्टो गृहद्वारे च तिष्ठति ॥
दशमेऽहनि य पिण्डस्त दद्यादामिषेण ॥।
यतो देहे समुत्पन्ने प्रेतो जीव क्षुधान्वित ॥

आत्मोपनिषत् ।

ओम् अथाङ्गिरा-स्त्रिविधः पुरुषः ; तद्यथा,—बाह्यात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति ।

त्वगस्थि मांस-मज्जा-लोमाङ्गुल्यङ्गुष्ठ पृष्ठ वंश-नख -गुल्फोदर--नाभि--मेढ्र--कट्यूरु--कपोल भ्रू-ललाट-बाहु पार्श्व शिरो-धमनिकाक्षीणि श्रोत्राणि भवन्ति, जायते, म्रियते, इत्येष बाह्यात्मा नाम ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अतस्त्वामिष पाश्चेन क्षुधा तस्य न नश्यति ।
एकादश द्वादशश्च प्रेतो भुङ्क्ते दिनद्वयम्" ॥ इति ।
नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्याना पिण्डोपनिषद्दीपिका ॥
इति पिण्डोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २० ॥

आत्मत्रयी परात्मोपनिषत् खण्डत्रयान्विता ।
अष्टाविंशो ग्रन्थसङ्घे व्याख्या शौनकवर्त्तिता ॥ १ ॥

पिण्डग्रहणे विरक्तस्य परमात्मानं बोधयितुं शाखाचन्द्र न्यायेन आत्मद्वय निरूप्य निरञ्जन संसारातीत परमात्मान निरूपयितुमिदमारभ्यते, अथाङ्गिरा इति । 'अथ' ब्रह्मणा देवर्षीन् प्रति पिण्डनिरूपणानन्तर तद्विमोक्षार्थी अङ्गिरा उवाचेति शेष । बाह्यात्मादयो वक्ष्यमाणलक्षणा ।

जायते म्रियते इति, प्रत्याहारेण षड्भावविकारा यास्कोक्ता गृह्यन्ते । यथा, "जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते,

वटकणिका श्यामाक-तण्डुलो बालाग्रशत-सहस्रविकल्पनादिभिर्न लभ्यते, नोपलभ्यते, न जायते, न म्रियते, न शुष्यते, न क्लिद्यते, न दह्यते, न कम्पते, न भिद्यते, न छिद्यते, निर्गुण साक्षी भूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवल. सूक्ष्मो निष्कलो निरञ्जनो निरभिमानः शब्द-स्पर्श रूप-रस गन्ध-वर्जितो निर्विकल्पो निरा काङ्क्ष ।

सूक्ष्मत्वात् मनस्कारानाह, प्राणायामेति । प्राणायामादिभि र्योगानुमानेन च अध्यात्मचिन्तक मति प्रकाशयते इति शेष ।

नन्वसौ विभुर्विश्वाधिकप्रमाण कथमप्रत्यक्ष ? इत्यत आह, वटकणिकेति । यथा 'वटकणिका' वटबीज सूक्ष्मापि महान्त वट सूते, एवमसौ सूक्ष्मोऽपि जगत् सूते । श्यामाक तण्डुलोऽतिसूक्ष्मोऽपि महान्त स्तम्ब सूते, तद्वदसावित्यर्थः ।

ननु बीजवटादीना प्रत्यक्षोऽपि किं न स्यात् ? अत आह, बालाग्रेति ।

"बालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीव स विज्ञेय स चानन्त्याय कल्पते" ॥

इति श्रुते । अतिसूक्ष्मत्वात् सर्वथा अप्रत्यक्ष इत्यर्थः । न लभ्यते कर्मेन्द्रियै, नोपलभ्यते ज्ञानेन्द्रियै, जन्म मरण शोष क्लेद दाह कम्प भेद च्छेद निषेधै क्रियाभाव निरूपितम् । 'साक्षी' साक्षाद्द्रष्टा 'भूत' सिद्ध 'शुद्ध' आगन्तुक मल रहित 'निरवयवात्मा' सावयवात्मभेदशून्यः 'केवल' एका

ओं चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥१॥

नाद-शक्ति-शान्ताख्यावस्था-चतुष्टयात्मकं द्रष्टव्यम् । 'संस्कार-पूर्वमप्रा, स नास्ति स्वतोऽसङ्गत्वात् ।' द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट-पद-वाक्यानामात्मोपनिषद्दीपिका ॥

इत्यात्मोपनिषदो दीपिका-सम्पूर्णा ॥ ३१ ॥

ओं श्रीराम-तापनीयेऽस्मिन् पञ्चविंशत्तमे मते ।
आथर्वणे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥

"यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीत् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥
यस्यावयव-संस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्" । 'इति श्रुतेः नारायण-कथनानन्तरं तदवतार-कथनावसरे प्राप्ते मुख्यत्वात् रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति । श्रीरामस्वरूपन्तु नारसिंहे निर्णीतम् । 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपात्मजस्य सूर्यवंश्यस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ' नानावतार-मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवर्त्तत इति शेषः । अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता । तस्य निर्वचनम् अखिलं रातीत्यादि ।

स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः ।
राक्षसा येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥
रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः ।
राक्षसान् मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥
प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम् ।
धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गञ्च नामतः ॥ ४ ॥

'स' इति विद्वद्भिः लोकेषु राम इति प्रकटीकृतः । 'मही स्थितः' भूमौ स्थितः सन् 'राति' ददाति साधुभ्योऽखिलं वाञ्छितम् 'राजते शोभते च' इत्यन्वर्थता यथार्थेन राम इति लोकेषु विद्वद्भिः स्मृतः । सर्वं प्रकृति मायशेष, महीस्थित शब्दस्याध्याहारशेष ।

राक्षस मरण शब्दयोराद्याक्षर शेष इत्याह राक्षसा इति। "रामो राक्षस मर्दन" इति प्रसिद्धे । अथवा डित्यादि शब्द वद् यदृच्छाशब्द एवायं न क्रिया शब्द गुणातिशयात् प्रसिद्धि गत इत्याह,-स्वेति । स्वोद्रेकत स्वमहिमतो गुणातिशयाद्वा चन्द्रार्कादिरिव ॥ १ ॥ २ ॥

राम इति नाम भुवि 'ख्यात प्रसिद्धिमागतं, तस्य क्रियानिमित्त दर्शय । चतुष्टयी शब्दाना प्रवृत्तिरिति पक्षे गुणक्रिया जाति शब्दवद्यदृच्छाशब्दोऽस्ति स्वरूपनिमित्त । निमित्तान्तरमाह चाभिरामेणेति । रमयतीति राम इत्यभिधानन्तरो वा । विग्रहान्तर राक्षसानिति । राक्षसान् मर्त्यरूपेण राम पादाद्याहारशेष । 'मनसिज चन्द्रं "चन्द्रमा मनसो जात" इति मन्त्रवर्णात् यथा प्रभाहीनं करोति तथा राक्षसान् प्रभाहीनान् कृत्वा विख्याता यं स राम

स्वस्य ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य पूजनात् ।
तथा रामस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ॥५॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥
चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७॥

इत्यर्थः । निमित्तान्तरमाह, राज्यार्थिनामिति । धर्ममार्गमिति । स्वस्य चरित्रेण श्रुतेन धर्ममार्गं राति, 'नामत' उच्चारितात् ज्ञानमार्गं राति, स्वस्य ध्यानेन वैराग्यं राति, स्वस्य पूजनात् ऐश्वर्य्यं 'राति' ददाति, राज्यार्थिनां मनोगता नयेति समुच्चये । अतोऽस्य रामस्य रामाख्या भुवि स्यात् । अथ तत्त्वत' वस्तुतः पर्यन्त उच्यते इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

रमन्ते इति । 'अनन्ते' देश काल वस्तु परिच्छेद शून्ये 'नित्ये' नियते अवयव विकार शून्ये च, 'आनन्दे' सुखैकरूपे 'चिदात्मनि' चिद्घने अमूर्तब्रह्मणि 'योगिनः' निरुद्धेन्द्रिय ग्रामाः 'रमन्ते' ध्यानेन क्रीडन्ति इति हेतौ रामपदेन 'असावेव दशरथात्मज' 'परं' मुख्यं ब्रह्म अभिधीयते, अधिकरणे घञ् ।

ननु मूर्त्तस्य कथमानन्त्यादि ? अनन्तमूर्त्तस्यापि कथमाम स्यादि ? इति चेत् सम समाधि, अपरिदृष्टार्थं स्वीकार स्तूभयत्रापि सम, तस्मात् "द्वावेव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चा मूर्त्तं च" इति श्रुतेरसङ्कोच एव न्याय्य, वचनानि त्वपूर्वत्वा दिति न्यायादलौकिकार्थं बोधन श्रुतेरलङ्कार एव ॥ ६ ॥

रामशब्दार्थं निरूप्य ब्रह्मणः कथं शरीरित्वमित्याशङ्क

रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गास्त्रादि-कल्पना ।
द्वि चत्वारि षडष्टासां दश द्वादश षोडश ॥ ८ ॥
अष्टादशापि कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्युताः ।
सहस्रान्तास्तथा तासां वर्ण-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥
शक्ति-सेना-कल्पना च ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधा ।

उत्तरमाह, चिन्मयस्येति । चिन्मयस्य ब्रह्मणः 'रूपकल्पना' मायिकं रूपमित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तया मायाशक्त्या सर्वस्यैवैकस्यापि विरुद्धनानाधर्माविरोध इति भावः ॥ ७ ॥

तदायुधादिकमपि कल्पितमेवेत्याह, रूपस्थानामिति । रूपे तिष्ठन्तीति रूपस्थाः, तासां देवतानां पुंस्त्वकल्पना यथा रामः पुमान्, स्त्रीत्वकल्पना यथा सीता स्त्री, अङ्गकल्पना यथा त्रिनयनचतुर्भुजत्वादि रुद्रविष्ण्वादीनाम्, अस्त्रकल्पना यथा शार्ङ्गं धनुः, नन्दकः खड्गः; आदिशब्दाद्भूषणवाहनादि कल्पना ।

उक्तमर्थमुदाहरति, द्वि चत्वारीति । 'आसां' देवतानां 'द्वि' द्वौ हस्तौ कथिताविति विपरिणामोऽविभक्तिकश्च निर्देशः । तथा 'चत्वारि' चत्वारो हस्ताः कथिताः, यथा चरे-लिङ्गव्यत्ययः । तथा तासां षड्भुजाः कथिताः, यथा मूर्तिभेदानामम्बिकाया अष्टहस्ता पुरुषोत्तमस्य दश षडास्यस्य द्वादश षोडशाष्टादश चण्डिकामूर्तिभेदानाम् । शङ्खादिभिः' आयुधैः । सहस्रहस्ता विश्वरूपस्य । 'वर्णाः' श्याम गौरादयः, 'वाहनानि' गरुडसिंहादीनि तेषां कल्पना न तु वस्तुसतीति ॥ ८-९ ॥

शक्तेरपि कल्पना, स्वरूपानतिरिक्ताया पृथक् शक्तेरभावात् तथा पार्षदाः कल्प्यन्ते । पञ्चधा इत्युपसंहारमाह अथवा

कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥
ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादि-सञ्ज्ञकः।
जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥११॥

स्त्रियः शक्तय, तासां कल्पना, 'सेना' सैन्यं, तस्याः कल्पना । एवं शक्त्यपि पञ्चधा कल्पना, रूपकल्पना, ।१। पुंस्त्र्यङ्गत्वादि-कल्पना ।२। सर्वावाहन-कल्पना ।३। शक्ति-कल्पना ।४। सेना-कल्पना चेति ।५। अथवा, ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधेति पर्यायान्वेति । ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य अतः तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥

'ब्रह्मादीनां' स्थावरान्तानां वाचकोऽयं 'मन्त्र' राममन्त्र । श्रूयते हि "तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्" इति । यद्वा "इति रामपदेनासौ परं ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थाना 'वाचक' रामनामात्मको मन्त्र । आदिशब्द पूर्वोक्तविशेषापेक्षः ।

यद्वा 'ब्रह्म' अद्वैत-परमानन्दात्मा, तदादीनां वक्ष्यमाण सगुणत्वादिविशिष्टब्रह्मणां, "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इत्याद्युक्तस्य मूलसूत्रस्य च वाचक, 'अन्वर्थ' सर्वार्थानुगत ब्रह्म तत्त्वादि-प्रपञ्चजातं, तस्य 'सञ्ज्ञा' ज्ञानं यस्मात् सोऽन्वर्थसञ्ज्ञ', स्वार्थे क, सर्ववाचक इत्यर्थ ।

यद्वा द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि, अन्वर्थं सञ्ज्ञक', आदिसञ्ज्ञ-कश्च, अन्वर्थता "मननात्त्राणनान्मन्त्र" इति, "राक्षसा मरणं यान्ति" इत्यादिश्च, आदिसञ्ज्ञता आदिमन्त्रत्वात् । स च 'मन्त्रिणा' गुरुतो लब्धमन्त्रेण जप्तव्य । विपक्षे बाधकम् एव-मिति । 'एवं विना' अर्थस्मरण पूर्वकमन्त्रजप विना 'देव' परमेश्वरः न प्रसीदति ॥ ११ ॥

क्रिया-कर्मेति कर्तॄणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ ।
मननात्त्राणनान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः ॥१२॥
सोऽभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना ।
विना यन्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति ॥१३॥
स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वेनैव भासते ॥

'क्रिया' आह्वानादिरूपा, 'कर्म' रक्षोमारणादि, 'इति' इदमासमर्थं कर्तॄणां भक्तानाम् अर्थं मन्त्रो वदति । मन्त्रत्व कस्मादत आह, अथेति । 'मननात्' ध्यानात् 'त्राणनात्' त्राणात् मन्त्रः, त्राणस्य कारणं त्राणं, मननेन त्रायते इति विग्रहः । आद्य मन्मदादित्वात् क्विबन्त अन्त्य सुपिस्थ इति ज्ञान्त । सर्वस्य 'वाच्यस्य' वक्तव्यस्य व्युत्पन्नयात्मकस्य वाचकः प्रणववत् ब्रह्माभिधायकत्वात् ब्रह्मणि च सर्वान्तर्भावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सेति । सा' यन्त्रकल्पना उभयस्य पुम्प्रत्ययात्मकस्य सूक्ष्मात्मकस्य मूलस्थूल व्यूहात्मकस्य वा अस्य देवस्य 'विग्रह' शरीरं, यन्त्रस्य देवताशरीररूपत्वात्, तस्य मेनादि कल्पमेति श्रुतिश्च सर्वदेव शरीरमित्यर्थः ।

अथवा 'सः' मन्त्र 'अभयस्य' निर्भयस्य 'देवस्य' रामस्य 'विग्रहः' शरीरं "मूर्तिं मूलेन कल्पयेत्" इति स्मृतेः, अतो यन्त्रकल्पना कर्तव्या, अत्र विधिः । अकरणे बाधक, विनेति ॥ १३ ॥

देवस्वरूपमाह, स्वभूरिति । 'स्वयम्' अन्यनिरपेक्ष 'भवति' विद्यते स्वभूः, 'ज्योतिर्मयः' प्रकाशात्मा, 'अनन्त' देशत कालतश्च परिच्छेदरहित । अनन्त रूपेव यत्रस्थे

जीवत्वेनेदमों यस्य सृष्टि-स्थिति-लयस्य च ॥१४॥
कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्व तमो-गुणैः ।
यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः ॥ १५ ॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।
रेफारूढा मूर्त्तयः स्युः शक्तयस्तिस्र एव चेति ॥१६॥
सीता-रामौ तन्मयावत्र पूज्यौ
जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त ।

रूपीतिपदं रूपवत्त्वेऽप्यनन्तताऽव्याहतिसूचनार्थम् । स्वेनैव भासते न त्वन्येन स्वप्रकाशत्वात् । यच्च 'स्वभू' बिन्दु 'ज्योतिर्मय' रेफमिश्रित आकारेण निरूपितो मध्य प्राणि हितो राजितिमन्त्रः 'स्वेनैव' स्वात्मनैव भासते, शब्दस्य हि स च रूपमयीं वाच्यवेति । यद्वा स्फोटस्य ब्रह्मरूपत्वात्, तस्य च स्वप्रकाशत्वात् ।

जीवत्वेनेति । यस्य जीवत्वेन स्थित्युत्पत्तिलयस्य च कारणत्वेन चिच्छक्त्या रज-सत्त्व तमो गुणै यथाशब्द मिदं वर्तते, यस्य चिच्छक्त्या जीवत्वेन गुणै कारणत्वेन च 'इद' मर्थं भासीत्यर्थं । किंच मूलम् इदम् ? 'ओं' परमात्मरूपमेव, वस्तुगत्या यथैवोद्धार, तथैव रामबीजमिति ।

वटबीज दृष्टान्तमाह, यथैवेति । प्राकृत महत्तर्यद्वटबीजा दुत्पन्न ॥ १४ ॥ १५ ॥

रैफारूढा इति । रेफोपरिस्था 'र' तत्र 'आ' ब्रह्मा 'म' महेश्वर तिस्रो मूर्त्तय, तिस्र 'शक्तय' उत्पत्ति स्थिति संहाररूपाः ॥ १६ ॥

सीता रामौ 'तन्मयौ' प्रकृति पुरुषमयौ अत्र बीजेन पूज्यौ

मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः।
फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २० ॥
यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् ।
तथा बीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत्॥२१॥
बीज-शक्ती न्यसेद्दक्ष-वामयोस्तनयोरपि ।
कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छा-विनियोगवान् २२

तयोच्यते, जीवात्म-परमात्मनोरैक्यमेवोच्यते ; तेन यस्तत्त्वम-स्यादिवाक्यार्थः, स एवास्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति। अयं मन्त्रो वाचको रामस्य ; रामोऽस्य मन्त्रस्य वाच्यः स्यात् ; 'एतयोः' वाच्य-वाचकयोः 'योगः' बीजमन्त्रात्मना सहैक्यापादनं, सर्वेषां साधकानां फलप्रदः इति निश्चितमेव, तत्र उक्तम्,—

"देवता गुरु मन्त्राणां भावयेदैक्यमात्मना"। इति । २० ॥

यथेति। यथा य 'नामी' नामवान्, स वाचकेन नाम्ना आकारितः सन् अभिमुखो भवेत् आकारयितुरिति शेषः । यद्वा, 'आययति' आकारयति आय, अयूगतावाङ्पूर्वः क्विप्, तस्य, आकारयितुरित्यर्थः । तथा बीजात्मकः नामवज्जप्तस्य, येन आकारितो देवो मन्त्रिणोऽभिमुखः शीघ्रफलदो भवेदिति पदार्थ-वाक्यार्थ-ध्यानफलमुक्तम् ॥ २१ ॥

न्यासमाह, बीजेति। 'बीजम्' आद्यपद, 'शक्तिः' उत्तर-पदम्, तदुक्तं शौनककल्पे,—

"आनीयात् प्रथमं वर्णं बीजं शक्तिं ततोऽन्तिमम्" ॥ इति।

बीजं दक्षिणस्तने, शक्तिं वामस्तने न्यसेत् । केचन आयेति शक्तिमाहुः । कोऽन इति । कीलो य इति वर्णो 'मध्ये' स्तनयोः

सर्वेषामेव मन्त्राणामेष साधारणः क्रमः ।
अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वह्निना समः ॥ २३॥

मध्ये विना भाष्यः, नियमेन न्यसनीयः । न केवलं हृदि कीलो न्यास्यः, किन्तु तस्य 'वाञ्छा' अभिलाषो विनियोगश्च, तावपि न्यास्यावित्याह, स्वेति । प्रयोगस्तु, श्रीराम-प्रीत्यर्थं सहस्रादि मन्त्रार्थे वा जपे पूजायां वा विनियोग इति हृदि न्यसनीयमिति । यदा ननु हृदये कीलन्यासस्य किं प्रयोजनम् ? अत आह, स्वेति । स्वस्य वा 'वाञ्छा' साधकस्य योऽभिलाषः, तस्याः यो 'विनियोगः' विशेषेण नियोगः प्रवेदिति प्रेरणं, तद्वान् साधकेच्छापूरक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वेषामिति । बीजं, शक्तिः, कीलकमिति त्रयं स्ववाञ्छा-विनियोगाख्यौ सहितस्त्रमन्त्राणामेव न्यसनीयमिति, सर्वमन्त्रस्य साधारणो विधिरित्यर्थः । प्रकारः शिष्टव्याख्या ऋष्यादय षडङ्गानि च यथा,—

"अनन्तो व्यापकः सेन्दुर्बीजं रामाय तत्परम् ।
षडक्षरोऽयमादिष्टो मन्त्रो कामदो मणिः ॥
ब्रह्मा ऋषिः सुनिश्छन्दो गायत्रं देवता मतो ।
दिग्विकेन्द्रैः प्रमाण्याप्ती रामो राक्षस-मर्दनः ॥
दीर्घभाजा स्वबीजेन कुर्यादङ्गानि षट् क्रमात् ।
मध्य-रन्ध्रे ध्रुवोर्मध्ये हृत्पाद्यन्तुष पादयोः ॥
षडक्षरापि विन्यस्येन्मन्त्रस्य मनुवित्तमः" ॥ इति ।

आद्यं बीजन्तु रां, तस्य ध्यानमाह, अत्रेति । 'रामः' दाशरथिः, 'अनन्तरूपः' अनन्तरूपः 'तेजसा' वह्निना वह्नितुल्यः, अथ च रामः 'अनुष्टुभा' चन्द्रेण सौम्यया विमलो ध्यातः चिन्तयेत्, तदा पुण्यकाव्याख्यं जगत् स्थितम्, अथ 'चन्द्रेण'

सत्यनुप्राणु विश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं जगत् ।
उत्पन्नं सीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥२४॥
प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
द्विभुजो कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥२५॥
प्रसन्नवदनो जेता धृष्टयष्टकविभूषितः ।
प्रकृत्या परमेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्कभृत् ॥२६॥
हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतया चिता ।
श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः कोसलजात्मजः ॥२७॥

विश्वबिन्दुमाविष्टयेत्, तदा चाग्नीषोमात्मकं जगत्, तदाधस्ता रामिति सिद्धम् । उत्पन्नमिति पूर्वेण सम्बध्यते । स राम 'सीता' लाङ्गलपद्धति, सेते सीता, औणादिकस्तन् प्रत्ययः । तज्जत्वात् जगत्कारणमपि सीता, तया भाति । दृष्टान्तश्चन्द्र इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति । श्यामो वर्णेन 'धीर' निर्भयः ।

'धृष्टि' प्रागल्भ्यं सा च 'अष्टकम्' अणिमाद्यष्टकञ्च, तेन 'विभूषित' शोभितः । अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन । 'प्रकृत्या' मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्या' परमया ऐश्वर्या जगतां 'योन्या' उत्पत्तिहेतुभूतया 'अङ्कित' चिह्नित च, 'अङ्क' उत्सङ्ग, तं बिभर्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेण अलङ्कृतेन अलङ्कारेण 'आचितया' व्याप्तया । सर्वालङ्कृताचितया इति वक्तव्ये छान्दसो विभक्तिलोपो प्रयोगः । यद्वा, सर्वैरलङ्कारैरलङ्कृतया, तया

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः।
हेमाभेनानुजेनैव तदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥
तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च स्वङेन्तया।
एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः॥२९॥
स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम्।
कामरूपाय रामाय नमो माया-मयाय च ॥३०॥

'पिता' चिच्छक्ति-रूपया। सर्वथानुकूलतया तया श्लिष्ट इति युक्तः पाठः। 'पुष्टः' विपुलाङ्गः, 'कोमलाङ्गः' कौशल्यायाः कौशल्यायाः आत्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति। दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन श्लिष्टः, अर्थात् वामे सीतया श्लिष्टः। तदुक्तम्—

"वामभागे समासीनां सीतां काञ्चन-सन्निभाम्" इति।

'तदा' देवतात्रय उपविष्टे सति 'कोणत्रयं भवेत्' एकं त्रिकोणं भवेदित्यर्थः। अनुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे देवतान्तर-पूजा वार्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति। यथा बीजमुक्तम्, एवं तस्य 'मन्त्रस्य' राम-मन्त्रस्य शेषोऽंश उच्यते इति शेषः। तस्य कस्य ? यस्य स्वङे-तया सह अणुः 'स्वं' रामस्वरूपं शब्दः, तस्य 'ङेता' विभक्ति-चतुर्थ्येकवचन तेन सह 'अणुः' सूक्ष्मो भागः मन्त्रांशो नतिः नमःशब्द इत्यर्थः। ङेतो रामो नमःशब्द स्वमन्त्रशेषोऽंश इत्यर्थः। 'एवं' सति षडक्षरे मन्त्रे सिद्धे सति द्वितीयं त्रिकोण-रूपं स्यात्, त्रिकोणद्वये कोणषट्क षडक्षर समावेशार्थं, तं देवा इति। ये देवाः तं समाययुः ॥ २९ ॥

दृष्टुं सभ्यावसराख्ये तं स्तुतिं स्तूयते यः, स स्तुतिः, तं

नमो वेदादिरूपाय ओङ्काराय नमोनमः ।
रामाधाराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्त्तये ॥ ३१ ॥
जानकीदेह-भूषाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने ।
भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तक-रूपिणे ॥ ३२ ॥
रामभद्र ! महेष्वास ! रघुवीर ! नृपोत्तम ! ।
भो दशास्यान्तकास्माकं रक्ष, देहि श्रियञ्च ते॥३३॥
त्वमैश्वर्यं दापयाथ सम्प्रत्याखरमारणम् ।
कुर्विति स्तुत्य देवाद्यास्तेन सार्द्धं सुखं स्थिताः॥३४

'स्तुति' स्तुतिविषय यत्र । स्तुतिमाह, कामेति । 'कामेन' स्वेच्छया रूपं यस्य, तस्मै, 'रामा' स्त्री, तस्या 'धाराय' धर्त्रे, रमाधारायेति युक्त पाठः । 'शुभाङ्गिने' शुभमङ्गमस्यास्ति शुभाङ्गी, तस्मै । छान्दसत्वात् कर्मधारयादपि मत्वर्थीय साधु, शुभश्चासावङ्गी चेति वा, 'भद्रो' प्रधान पुरुष ॥३०॥३१॥३२॥

रामभद्र इत्यादि सम्बोधन चतुष्टयम् । भो भगवन 'दशास्यान्तक !' दश आस्यानि यस्य सः दशास्य रावण, तस्य अन्तकः । अस्माकं 'रक्ष' रक्षणं कुरु, 'ते' तव 'श्रियञ्च' अस्मभ्यं देहि । यद्वा 'ते अस्मान्' त्वदीयानस्मान् श्रियं देहीत्यन्वय । त्वम् 'ऐश्वर्यम्' ईश्वरभाव 'दापय' दायस्वेत्यर्थः प्रत्यर्पय, 'अथ सम्प्रति' इदानीं सद्भिः पेषं प्रार्थयामहे, 'पाखरमारणम्' खरो नाम राक्षस तस्य मारणं पर्यन्तं कुरु, भो दशास्यान्तक । अस्माकं रक्षेत्यादिना प्रार्थितन्तु पौरुषं पयात् करिष्यसि । 'इति स्तुत्वं' एव स्तुत्वा 'देवाद्याः' मुख्यदेवाः 'तेन' रामेण सार्द्धं सुखं यथा स्यात्तथा स्थिताः रावणवधेन निश्च

स्तुवन्त्येवं हि भूपय तदा रावण आसुरः ।
रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥
स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः ।
तद्व्याजेनेक्षितुं सीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥३६॥
विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्य चासुरम् ।
हत्वा कबन्धं शबरीं गत्वा तस्याज्ञया तया ॥३७॥

श्रीलाभ पतीत्यमाया । पन्तिस्तुत्येति पाठे 'पन्ति समीपे स्थिता' इत्यन्वय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

न केवल देवाद्या', किन्त्वन्येऽपीत्याह, स्तुवन्तीति । यथा च देवा स्तुवन्ति, एवमुभयोऽपीत्यर्थ । 'तदा' खरादिषु हतेषु रावणनामा 'आसुर' असुर एव आसुर 'य' प्रसिद्ध, स राम पत्नीं वनस्थां 'स्वनिवृत्त्यर्थं' स्वविनाशार्थम् आददे ॥ ३५ ॥

स इति । रामपत्नीं वनस्थामाददे य, स रावण इति रावण पदव्युत्पत्ति । 'यद्वा' अथवा, 'रावात्' शब्दात् कैलास तोल नावसरे ईश्वरेण भारे दत्ते रौति स्म, तेन रावण , तत पूर्वन्तु दशाननमामाभूत् । तदिति । 'तत्' तस्मात्, यत राम पत्नीमाददे, तस्मात् कारणात् सीतामीक्षितु यद्व्याज, तेन । सीताशब्दो दश्यादिस्तालव्यादिरपि ॥ ३६ ॥

विचेरतुरिति । न सीतेक्षणमुद्देश्यम्, किन्तु दशास्य वध एवोद्देश्य, यदर्थं देवप्रार्थनया अवतीर्ण । 'भूमौ' उपानदाद्य नन्तर्हिताया विचेरतु देवी राजपत्नी सीता 'सन्दृश्य' इत स्ततो विलोक्य असुर कबन्ध हत्वा 'शबरीं' तापसी गत्वा प्राप्य तैन तत् स्वागत गृहीत्वा तस्य रामस्य आज्ञया 'तया'

पूजितावीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् ।
आहूय शसतां सर्वमाद्यन्तं राम-लक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥
स तु रामे शङ्कितः सन् प्रत्ययार्थंञ्च दुन्दुभेः ।
विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥
सप्ततालान् विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा ।
तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥४०॥

अथर्था पूजितौ सन्तौ ईरः वायुः तस्य पुत्रेण 'भक्तेन' भजन परेण हनूमता कारणेन प्रयोज्यकर्त्रा च 'कपीश्वरं सुग्रीवम् आहूय 'शसताम्' अशसताम् कथितवन्तौ सर्वम् 'आद्यन्तम् आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ तम् आद्यन्त, आहिताग्न्यादिषु, आदित आरभ्य अन्तं यावत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततो रामेण सुग्रीवस्य राज्ये प्रतिज्ञाते सति, स तु रामे शङ्कितः' वालिवधे रामस्य सामर्थ्यमस्ति न वेति सन्दिग्धः सन 'प्रत्ययार्थं' स्वविश्वासार्थम्। 'तत्प्रत्ययार्थम्' इति पाठे 'तस्मिन्' रामे पौरुषस्य विश्वासार्थं 'दुन्दुभेः' दैत्यस्य वालिहतस्य 'विग्रहम्' अस्थिपुञ्ज रामाय दर्शयामास, अयं दैत्यो वालिना हत इति। ततो 'यः' रामो दुन्दुभेर्द्रष्टा, स तं दुन्दुभिम् 'अचिक्षिपत्' अनतिप्रयत्नेनैव क्षिप्तवान्। अथवा "यस्तु मातरिश्वनि" इति निर्घण्टः, 'यः' मातरिश्वा इव वायुरिव तूलपुञ्ज शीघ्रकारी रामः 'तं विग्रहम्' अचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥

ततो बलनिश्चये सत्यपि धानुष्कता सन्देह निरासार्थं सप्ततालान् एकेन बाणेन 'आशु शीघ्रं विभिद्य निर्भिद्य मोदते' रघोरपत्यं 'राघवः रामः । वर्त्तमानकाल निर्देशस्तु कल्पे कल्पे एव भवतीति द्योतनार्थम्। तेन सुग्रीवो हृष्टः सन्

जगामागर्जदनुजो वालिनो वेगतो गृहात् ।
वाली तदा निर्जगाम तं वालिनमथाहवे ॥ ४१ ॥
निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयेत्ततः ।
हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥४२॥
आदाय मैथिलीमद्य ददत श्वाशु गच्छत ।
ततस्ततार हनूमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥ ४३ ॥
सीतां दृष्ट्वासुरान् हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् ।
आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ ४४ ॥

'सराम' रामसहित 'तस्य' वालिनः 'पत्तनं' नगरं 'जगाम' गतवान्। तत्र 'अगर्जत्' सिंहनादं कृतवान् 'अनुजः' कनिष्ठः, वालिनः इत्युभाभ्यां सम्बध्यते। 'वेगतः' वेगेन गृहात् जगाम, अगर्जच्चेत्यन्वयः। 'निर्जगाम' गृहान्निर्गतः ॥ ४०॥४१ ॥

'आशाविदः' दिक्कुशलाः। 'अधुना' शीघ्रं गच्छत, आशु मैथिलीमादाय अद्य ददत, 'श्व' आशु स्वरूपतो वा सन्देशतो वा आशु आदाय आशु ददतेत्यर्थः। श्वशब्द आश्चर्ये। ददत, श्व आशु, इति पदच्छेदः।

'ततः' तदनन्तरं 'हनुमान्' ईशपुत्रः 'अब्धिं' समुद्रं 'ततार' तीर्णवान्, तीर्त्वा लङ्कां समाययौ। कथाविस्तरस्तु वाल्मीकीयाद्बोद्धव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अशोकवनिकायां सीतां दृष्ट्वा 'असुरान्' रक्षःकुमारादीन् हत्वा 'पुरं' लङ्कां पुच्छाग्निना दग्ध्वा तथा स्वयं रामं प्रति आगत्य रामाय 'स्वयं' स्वमुखेन तत्त्वतः 'न्यवेदयत' नितरां बोधितवान्। द्विः स्वयम्पदमादरातिशयार्थम् ॥४४॥

तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान् ।
तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥४५॥
तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत् ।
घट श्रोत्र-सहस्राक्षजिद्भ्यां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
आदायाङ्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥४७॥
ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥
मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः-प्रकाशनम् ।

'क्रोधरूपी' क्रोध रूपयति निरूपयति आत्मना दर्शयति, तच्छीलः। तैः सार्द्धं लङ्कां समाययौ। किं कृत्वा ? 'अस्त्रान्' एकोनपञ्चाशत प्रयोग मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशत संहार-मन्त्रान् विश्वामित्रोपदिष्टान् कृशाश्वसुतान् 'आदाय' गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

तामिति। 'ताम्' लङ्कां दृष्ट्वा 'तदधीशेन' रावणेन सार्द्धं युद्धम 'अकारयत्' कृतवान्, कारितवान् वानरैरिति वा। 'घट-श्रोत्र' कुम्भकर्णं, 'सहस्राक्षजित्' इन्द्रजित् मेघनाद। 'तैः' वानरर्विभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

याम्ये दक्षिणे बाहौ। ज्ञानमुद्रा, तल्लक्षणन्तु,—
"तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत ।
वाम हस्ताम्बुज वामे जानुमूर्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य वल्लभा" ॥ इति ॥
वामे 'तेज प्रकाशन' धनु धृत्वा, यद्वा 'प्रकाशन तेज'

धृत्वा व्याख्यान निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥
उदग्-दक्षिणयोः स्वस्य शत्रुघ्न भरतौ धृतः।
हनूमन्तञ्च श्रोतारमग्रतः स्यात्त्रिकोणगम् ॥ ५० ॥
भरताधस्तु सुग्रीव शत्रुघ्नाधो विभीषणम्।
पश्चिमे लक्ष्मणं धृत्वा धृतच्छत्र सचामरम् ॥ ५१ ॥

पुस्तकाख्यमुद्रा धृत्वा वाममुष्टि स्वाभिमुखी कृत्वा पुस्तक मुद्रिकाव्याख्यान निरत स्थित। व्याख्यानमुद्रा तु,—

"दक्षिणाङ्गुष्ठ तर्जन्याग्रयलग्ने पराङ्गुली।
प्रसार्थ्य सहतोत्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका।
रामस्य च दयस्यन्या भत्यन्त प्रयसी मता"॥ इति ॥

ध्यान व्याख्यान पुस्तकाना युगपत् समाश्व। धनुर्मुद्रा तु,—

"वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्जन्यग्रे नियोजयेत्।
अनामिका कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत्।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता" ॥ इति ॥ ४८ ॥

'स्वस्य रामस्य। धृत इत्यत्र धृतचामरौ इति पदलोपो द्रष्टव्य। तदुक्तम्,—

उभौ भरत शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ" ॥ इति ॥

यद्वा धृङ् स्थैर्य्ये, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, छान्दस शप्लुक्। 'धृत' स्थिरीभूय तिष्ठत। हनूमन्तञ्च श्रोतारं रामि व्याख्या तरि शिष्यम् 'अग्रत गुरोरग्रे त्रिकोणम पूजयेदिति प्रकार स्यात्। अथवा भरत शत्रुघ्नौ धृतवान् राम स्यात् अग्रतो हनूमन्तञ्च धृत स्यात् कार्त्तरि च न लोकाव्ययेति षष्ठी निषेध ॥ ५० ॥

'भरताध' रामात् भरतस्याधोभागेन धृत्वा स्थापयित्वा

तदधस्तौ तालहन्तकरौ त्रासं पुनर्भवेत् ।
एवं षट्कोणमाद्यौ स्वदीर्घाङ्गैरेव संयुतः ॥ ५२ ॥
द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेय्यादिषु संयुतं ।
तृतीयं वायुसूनुञ्च सुग्रीवं भरतन्तथा ॥ ५३ ॥
विभीषणं लक्ष्मणञ्च अङ्गदञ्चारिमर्दनम् ।
जाम्बवन्तञ्च तैर्युक्तः ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ५४ ॥
विजयश्च सुराष्ट्रश्च राष्ट्रवर्द्धन एव च ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रैरेभिरावृतः ॥ ५५ ॥
सहस्रदृग्वह्नि-धर्म्म-रक्षो-वरुणानिलाः ।
इन्द्वीश-धात्रनन्ताश्च दशभिस्त्वेभिरावृतः ॥ ५६ ॥

राम कर्त्ता। 'तदध' लक्ष्मणाध 'तौ' भरत शत्रुघ्नौ इत्याख्यान निरत स्थित इत्यनुषङ्ग । पुनस्त्रास भवेत्, तेन [illegible] पदस्य जातम्। इदानीमावरणान्याह, आद्यावित। 'एव' देव 'आद्यौ' प्रथमावरणे 'स्वदीर्घाङ्गै' स्वस्य दीर्घाङ्गै रा॰ री॰ रू॰ रै॰ रौ॰ रः इत्येतै संयुक्त स्यात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इद दलमूले। तृतीयमिति। वायुपुत्रादीन् प्राप्य तैर्युक्तो देवो यदा भवति, तदा तृतीय भवेदित्यर्थ । एते पूर्वादिषु दलेषु क्रमेण पूज्या । 'तत' अनन्तर 'सुमन्त्रै' सुमन्त्र सहितै अभिरावृततयेन, तदा चतुर्थ भवति। धृष्टिस्थाने धृष्टिरिति केचित् पठन्ति। इदं दलाग्रे ॥ ५३—५५ ॥

पञ्चममाह, सहस्रदृगिति। 'सहस्रदृक्' इन्द्र 'धर्म्म' यम, 'रक्षोवरुणवायव' इति सुगम पाठ । 'इन्दु' चन्द्र 'ईश' ईशान ; 'धाता' ब्रह्मा, अधोगामयोर्मध्ये

वह्निस्तदायुधैः पूज्यो नवादिभि रलङ्कृतः।
वशिष्ठ वामदेवादि-मुनिभि समुपासित ॥५७॥
एवमुद्देशत. प्रोक्तं निर्देशस्तस्य चाधुना।
त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वय लिखेत् ॥५८॥
तन्मध्ये वीजमालिख्य तदध॰ साध्यमालिखेत्।
द्वितीयान्तञ्च तस्योर्द्ध षष्ठ्यन्त साधक तथा ॥५९॥

पूज्य, 'यनन्त शेष स निर्ऋति वरुणयोर्मध्ये', ततो वह्नि, 'तदायुधै इन्द्राद्यायुधै चाहत पूज्य, तदायुधान्यु क्तानि, यथा—

"वज्र शक्ति दण्डमसि पाशमङ्कुशक गदाम्।
शूल चक्र पद्ममेवामायुधानि क्रमाद्विदु" ॥ इति।

'नल नाम वानर चकलावतार', येन वद्ध सेतुर्नलसेतु रुच्यते। आदित्यन्द्वात्यात् नीलाद्यान् षोड़श दशावरणे वक्ष्याम। वशिष्ठादिभिश्च द्वादशभि सेवित, तैश्चावरणे पूज्या इति भाव। तानपि वक्ष्याम, एतेन दशावरण पद्म सूचित ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवम् 'उद्देशत' सङ्क्षेपत पूजन प्रोक्त, तस्याधुना 'निर्देश' नि शेषतो देश उपदेश क्रियते श्रष्ठतरम् धारण यन्त्रमुप दिश्यते, तदेव चाङ्गादि देवता सहित मन्त्रवर्णसहित पूजन यन्त्रमित्यर्थ। त्रिधा रखा 'त्रिरेखा त्रिकोण, तस्या पुट द्वय षट्कोणम् आलिख्य 'मध्ये षट्कोणमध्ये 'तारद्वय प्रणवद्वय सव्यापसव्य लिखेत् ॥ ५८ ॥

तयोर्मध्ये आद्यवीजमालिख्य तस्याध साध्य षट्प्राम प्राप्यतर विषयमालिखेत्। कीदृश? द्वितीया विभक्त्यन्त

कुरुद्वयञ्च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजान्तरे रमाम् ।
तत् सर्वं प्रणवाभ्यास्त्र वेष्टयेद् द्वि-वृत्तिमान् ॥६०॥
दीर्घभाञ्जि षडस्रेषु लिखेद्बीजं हृदादिभिः ।
कोणपार्श्वे रमा-माये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥६१॥
क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्राभितो गिरम् ।

'तयोर्द्ध' बीजस्योर्द्ध भागे षष्ठीविभक्त्यन्त 'साधक' षष्ठ्यादि कारक लिखेत् । कुरु कुरु इति वर्णद्वय 'तत्पार्श्वे' बीजपार्श्वे बीजस्य वाम दक्षिणयो लिखेत् । 'बीजान्तरे' बीजमध्ये साध्यस्योर्द्ध भागे 'रमा' श्रीबीज लिखेत् । 'तत्सर्व' बीजादि 'प्रणवाभ्या' पूर्वोक्ताभ्या यथा वेष्टित स्यात्, तथा लिखेत् । वृत्तेर्वृद्धि, तद्वान् लिपिविचक्षण. ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दीर्घेति । 'षडस्रेषु' षट्कोणेषु 'हृदादिभि' सह, हृदयाय नम इत्यादि जातिसहित मूलस्य बीज लिखेत् । कीदृश बीज ? 'दीर्घभाञ्जि' दीर्घान् भजति तद्बीज दीर्घभाञ्जि षड्दीर्घयुक्तमित्यर्थः । कोणपार्श्वे त्रिकोणखण्डेषु रमाबीज मायाबीजे लिखेत् । 'तदग्रे' कोणाग्रे 'अनङ्ग' कामबीज लिखेत् । तेषामुद्धारो यथा—

"शान्तं वह्नि समारूढं वामनेत्रेन्दु सयुतम् ।
बीजमेतत्समुद्धृत्य प्रोक्तं चिन्तामणिमिवापरम् ॥
नकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्धचन्द्रवान् ।
बीज तस्या समाख्यात सेवितं सिद्धिकादिभि ॥
यक्षा भूम्या समारूढ शान्तिबिन्दु समन्वित ।
बीज मनोभुव प्रोक्त जगत्त्रय विमोहनम्" ॥ इति ॥६१

क्रोधमिति । 'क्रोध' हुङ्कार "हूं क्रोधबीज कवचम्"

वृत्तत्रयं साष्टपत्रं सरोजं विलिखेत् स्वरान् ॥६२॥
केसरेष्वष्टपत्रेषु वर्गाष्टकं तथा लिखेत्।
तेषु मालामन्त्र-वर्णान् विलिखेट्टर्मि सङ्ख्यया ॥६३॥
अन्ते पञ्चाक्षराणेवं पुनरष्टदलं लिखेत्।
तेषु नारायणाष्टार्णं लिखेत् तत् केसरे रमाम् ॥६४॥
तद्बहिर्द्वादशदलं विलिखेद् द्वादशाक्षरम्।
तथों नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ६५ ॥
आदिक्षान्तान् केसरेषु वृत्ताकारेण सं लिखेत्।

इति लक्ष्मीकुलार्णवे। त कोर्ध कोणाग्रेषु कोणान्तरेषु च 'लिख्य' लिखिला 'अमित' परित 'गिर' सारस्वत बीजम् ऐमिति लिखेत्। वृत्तत्रय षट्कोणस्योपरि एक वृत्त, मध्ये चैक, पत्राग्रे चैकम्, अष्टपत्र सहित 'सरोज' कमल विलिखेत्। स्वरान् केसरेषु च द्विशो लिखेत्। अष्टपत्रेषु स्वरोपरि वर्गाष्टकम् क च ट त प य श ळाद्य लिखेत्। तेषु पत्रेषु वक्ष्यमाण मालामन्त्र वर्णान् षट् सङ्ख्यया विलिखेत् ॥६२॥६३॥

'अन्ते' चरमपत्रे पञ्चाक्षराम् तावतामेवावशिष्टत्वात्। 'एवं' पूर्वोक्त वृत्तत्रय साष्टपत्रमित्यादि मार्गेण पुनरष्टदल लिखेत्, 'तेषु' दलेषु नारायणस्य अष्टाक्षरम् ओं नमो नारायणायेति प्रत्येक मेकैकाक्षर लिखेत्।

केसरेषु 'रमां' श्रीबीज लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्बहि' तदुपरि द्वादशदल पद्म विलिखेत्। द्वादशाक्षर माह, ओं नम इति। अथ द्वादशार्णो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

'आदिक्षान्तान्' अकारादि क्षकारान्तान् वृत्ताकारेण न तु

तद्बहिः षोडशदलं विलिखेत् केसरे ह्रियम् ॥६६॥
वर्म्मास्त्र नति-संयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम् ।
तत्सन्धिष्वीरजादीनां मन्त्रान् मन्त्री समालिखेत्॥६७
हं स्रं भ्रं ब्रं लं श्रं ज्रंश्च लिखेत् सम्यक् ततो बहिः ।
द्वात्रिंशार महापद्मं नाद बिन्दु समायुतम् ॥६८॥
विलिखेन्मन्त्र राजार्णान् तेषु पत्रेषु यत्नतः ।
ध्यायेदष्टवसूनेकादश रुद्रांश्च तत्र वै ॥ ६९ ॥

वैपरीत्येन प्रतिकेसरं चतुरश्चतुरो लिखित्वा बहिरिमे सर्वेति सम्भव 'ह्रिय' माया, 'वर्म्म हुं 'अस्त्र' फट् 'नति' नम शब्द 'दलेषु षोडशसु प्रत्येकमेकैको वर्ण 'तत् सन्धिषु षोडशपत्रसन्धिषु, ईरजादीनामिति। 'ईर' वायु, तज्जो हनुमान्, तदादीनाम् आवरणोक्तानां षोडशानां स्वाद्याक्षरा दीनि ऋकारबिन्दु सहितानि षोडश बीजानि, पञ्चदश त्व मिति, अक्षोपस्थाप्यमिति धृष्टधर्म्मपालस्य ध्रमिति, राष्ट्रवर्द्ध नस्य रूमिति, बीजानि, चकारसमुचितानि हनुमतो ह्रमिति, सुग्रीव सुराष्ट्रयो सुमिति, भरतस्य भ्रमिति, विभीषण विज ययोर्वृमिति, लक्ष्मणस्य लृमिति, शत्रुमर्दनस्य शृमिति, शाम्ब वद्धयन्तयोर्गृमिति एतानि पृथक् षोडश सन्धिस्थानेषु लिखेत् ।

नादेति। 'नाद' अर्द्धचन्द्र 'बिन्दु' चन्द्र, ताभ्यां प्रान्ते अन्वितम्। यद्वा नाद बिन्दु समायुत यथा स्यात्तथा 'मन्त्र राजार्णान्' नादविद्यान् सबिन्दुकान् लिखेत्।

ध्यायेदष्टवसूनिति। ते यथा,—

"धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनल ।

द्वादशैनांश्च धातारं वषट्कारस्य तद्बहिः।
भूपुरं वज्र-शूलाढ्यं रेखात्रय-समन्वितम् ॥७०॥

मन्युश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति।
रुद्रानिति। ते यथा,—
"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः।
स्थाणुर्भवश्च रुद्रश्च" इत्येकादश।
महायशा विशाम्पतिरिति विशेषणे॥१६।१७।१८।१९॥
'इनान्' सूर्य्यान्, ते यथा,—
"धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः"॥

इति द्वादश। धातारमिति, 'धाता प्रथमादित्यः', अयन्तु वषट्कारस्य विशेषणम्। पुनरुक्तो वषट्कारो हि दानार्थः, दानेन लोका धीयन्ते इति वषट्कारो धाता भवति। भुवादि वषट्कारान्तान् द्वाविंशत् पत्रेषु न्यसेत्। ततो वहिर्भागे 'भूपुरं' भूपुरं, तल्लक्षणन्तु "भूमौ चतुरस्रं समन्तक पीठञ्च" इति। दिक्षु वज्राढ्यं, कोणेषु शूलाढ्यञ्च। रेखात्रयन्तु, "चतुरस्रं समान्तरेखा सम्मुखाष्टवज्राणि कुर्य्यात्" इति केचित्। सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररेखास्वेवाष्टवज्राणि कार्य्याणि इति वदन्ति। स्वरूपन्तु अन्योऽन्याभिमुखसमानिचक्र रेखाद्वय परस्पर सम्बद्ध परस्परसम्बद्धमध्यरेखाद्वय मिति केचित्। रेखेति। सात्त्विकराजस तामस भेदेन॥७०॥

द्वारोपेतञ्च राश्यादि-भूषितं फणिसंयुतम् ।
एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ॥७१॥
नारसिंहञ्च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।
क-प-रेफानुग्रहेन्दु-नाद शक्त्यादिभिर्युतः ॥७२॥
यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रह-मारण-कर्मणि ।

'द्वारोपेतं' मण्डपवत्, 'राश्यादि भूषितं' ज्योतिषशास्त्र विहितं परितो राश्यादि स्थाप्यमित्यर्थः । भूपुरमेव भूतत्त्व मद्वाशिषञ्च भवति । 'फणिसंयुतं' फणिना शेषेण वृतमिति बोध्यम् ।

दिक्षु नारसिंहं, विदिक्षु वाराहं लिखेत् । नारसिंहमुद्धरति कपेति । क प योगे च, ततो रेफ, ततः 'अनुग्रह' औकारः, 'इन्दु' अनुस्वारः 'नाद' अनुस्वारानन्तरो वर्णविशेष नादाख्य चन्द्रार्धसन्निभः, ततः 'शक्ति' मन्त्र सामर्थ्यम्, आदि शब्दात् ब्रह्म प्रान्ताख्य क्ष्रौमिति रूपम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अस्य प्रातन्त्र्यमाह, य इति । 'ग्रह कर्मणि' भूतादि निग्रहणे, 'मारण कर्मणि' शत्रु वधादौ । अस्य ऋष्यादिक यथा,—

"ऋषिरत्रिश्च गायत्री छन्दः श्रीनृहरिः प्रभुः ।
देवता दीर्घयुग् बीजैनैवाङ्गं कल्पयेत् सुधीः ।
ध्यानं सर्वस्य देवस्यैकमेव प्रजपेन्मनुम् ।
सहस्राणां द्वात्रिंशत् दशांशे पायसैः शुभैः ।
अर्चां होमादिकं सर्वमस्य पूर्ववदाचरेत् ।
मन्त्रराजवदेवास्य प्रयोगानपि साधयेत् ।
इत्येषा सम्पुट केचित् सद्गिरन्ते मनुत्तमम्" ॥ इति ।

चन्त्यार्घीश युतो बिन्दु नादैर्बीजञ्च सोक्षरम् ॥७३॥
हुङ्कारस्त्वत्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरिता ।
तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥७४
रुद्रेण संयुता वह्निर्मेधामर-विभूषिता ।

ताराद्यमन्त्रमुद्धरति, चन्त्य इति । 'चन्त्य' केवलमाद्यया- र्णान्त्यो हकार 'घर्घीश' ऊकार तेन युत, 'बिन्दु नादै' बिन्दु नाद अक्षरादिभिरपि युत । 'सोक्षर' एकाक्षरमिदं बर्णा त्मकम् ॥ ७९ ॥

दशाक्षर राममन्त्र बीजमाह, हुङ्कारस्तत्र रामस्येति । रामस्य दशाक्षरस्य 'हङ्कार' ह्स्वोकार बिन्दुसहित हकार बीजं जानीयात् । तथात्र ताराद्यबीज समीपे निधेत् । दशाक्षरो यथा —

"आत्मकीयत्मभायाय भवेत् पावक वल्लभा ।
कुलादिरेव कथितो राममन्त्रो दशाक्षर" ॥ इति ।

मालामन्त्रोऽधुनेरितेति । रामस्य इत्येव । अधुना रामस्य मालामन्त्र ईरिता, लुट्, अपातर्भऽपि छान्दस । ईरिष्यते कथयिष्यते ।

'तार' प्रणव 'नति' नम शब्द 'निद्राया भकारात् परा 'स्मृति' भकार । प्रणव वाक्यात्र प्रायेणैतानि नामानि । अत्र स्वरानुक्तौ प्रथमत्वादकारो बोद्धव्य । 'मेदो धातु' वकार 'कामिका' तकार, सा 'रुद्रेण एकारेण एकादशत्वात्, संयुता सहिता, तेन चों नमो भगवते इति सिद्धम् ।

'वह्नि' रेफ 'मेधा' घकार, सा 'अमरविभूषिता' अमर उकार, तेन 'विभूषिता शोभमाना, तेन रघु इति सिद्धम् ।

दीर्घा-क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घा समानदा ॥७५॥
क्षुधा क्रोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया ।
युता दीर्घा ज्वालिनी च ससूक्ष्मा मृत्युरूपिणी ॥७६
सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेल प्रीतिश्च सामरा ।
ज्योतिस्तीक्ष्णाग्नि सयुक्ता श्वेतानुस्वार सयुता ॥७७
कामिका पञ्चमी लान्तस्तान्तान्तो धान्त यूत्यथ ।
स सानन्तो दीर्घयुतो वायु स्वच्छयुतो विष ॥७८॥

'दीर्घा' मात्रा नकार 'अक्रूरम' अनुस्वारेण सयुता न, 'ह्लादिनी' दकार, 'अथो' अनन्तर 'दीर्घा' नकार सा समानदा मानदया कलया आकारेण सह वर्त्तमाना, 'क्षुधा' यकार तेन नन्दनाय इति सिद्धम ।

'क्रोधिनी' रफ अमोघा घकार । अनन्ता वेति युक्त पाठ, प्रणवकलासु अनन्ताया घकार कलात्वात्, कौर्त्यादि अमोघायास्ततुपर्वाचर कामकलात्वाच । विश्वम् ओकार, अपि अथ मेधया घकारेण युक्ता दीर्घा नकार 'ज्वालिनी' वह्निकला वकार सा ससूक्ष्मा सूक्ष्मया श्रीकण्ठादि तृतीय रूपया ऊकारेण सहिता 'मृत्युरूपिणी मृत्यु प्रणवकला शकार, 'सप्रतिष्ठा' प्रतिष्ठया आकारेण सहिता 'ह्लादिनी' दकार त्वक यकार , तन रघोघ्न विश्वदायेनि सिद्धम् ।

'क्ष्वेल' मकार 'प्रीति धकारस्य सामरा' सोधारा, ज्याति रफ तीक्ष्णा पकार 'अग्नि सयुक्ता' रैफसयुक्ता श्वेता सकार 'अनुस्वार सयुता सानुस्वारा कामिका पञ्चम' तकारपञ्चम मकार 'लान्त' वकार 'तान्तान्त' तस्यान्त

कामिका कामिका-रुद्र-युक्ताथोऽथ स्थिरा स ए।
तापिनी दीर्घयुक्ता भूरनिलोऽनन्तगोऽनलः ॥७९॥
नारायणात्मकः कालः प्राणोऽम्भो विद्यया युतम्।
पीता रतिस्तथा लान्तो योन्या युक्तोऽन्ततो नतिः ८०
सप्तचत्वारिंशद्वर्णो गुणान्तः सगुणः स्वयम्।
राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमाल्लिखेत् ॥८१॥

धकारः, तस्यान्तो दकारः 'धान्तः' नकारः, सः 'सानन्तः' अनन्तेन आकारेण सहितः 'दीर्घस्वरेण' आकारेण युतः 'वायुः' यकारः सूक्ष्मेण इकारेण युतः 'विषः' मकारः 'कामिका' तकारः, पुनः सैव 'रुद्रेण' एकारेण युक्ता, 'अथो अथ' अनन्तरं 'स्थिरा' जकारः, ततः सः, सकारात् परं एकारः; तेन मधुर-प्रसन्नवदनायामिततेजसे इति सिद्धम्।

अत्र सन्धिर्न कार्यः। 'तापिनी' बकारः दीर्घयुक्ता 'भू' लकारः, 'अनिलः' यकारः; तेन बलायेति। 'अनन्तगः' आकारगः 'अनलः' रेफः, 'नारायणः' आकारः, तदात्मकः 'कालः' मकारः, 'प्राणः' यकारः; तेन रामायेति सिद्धम्। 'अम्भः' वकारः 'विद्यया' इकारेण 'युतं' सहितं 'पीता' धकारः, 'रतिः' णकारः, तेन 'युता' संयुता, 'लान्तः' वकारः 'योन्या' एकारेण युक्तः, तेन विष्णवे इति सिद्धम्। 'अन्ततः' अन्ते 'नतिः' नमः शब्दः ॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥

एवं सप्तचत्वारिंशत् 'वर्णः' वर्णं। 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्' स्वयं सगुणोऽपि भक्तानां 'गुणान्तः' त्रैगुण्यनाशकः मोक्षदत्वात्। अथवा, 'गुणान्तः' बीजत्रयान्तः 'सगुणः' बीजत्रयादिः। तदुक्तम्,—

"तारकं कामबीजेन सम्पुटं प्रजपेदमुम् ।
शिरस्याननयक्ष्णो च भ्रूमध्ये सिद्धयेऽपि च ॥
श्रोत्रयोर्घ्राणयोश्चैव गण्डयो रोष्ठयोरपि ।
दन्तयोरास्यदेशे च दो पत् सन्ध्यग्रकेषु च ॥
कण्ठे हृदि स्तनद्वन्द्वे पार्श्वयो पृष्ठदेशतः ।
जठरे चाप्यधिष्ठाने गुह्ये वर्णान् प्रविन्यसेत् ।
नव षट् सप्तदश षड् रुद्रसङ्ख्यैः षडङ्गकम् ॥
वन्दिष्ट नीलकमलामलकान्ति मम
चापासि बाण करसम्बुज पद्मनेत्रम् ।
पीताम्बरं स्मितसुधा मधुरं सुरारि
सञ्चिन्तयेन्निखिलराज-सुता-सहायम् ॥
जपेद् द्वादश लक्षञ्च ध्यात्वैव विजितेन्द्रियः ।
बिल्वे फले प्रसूनैश्च पद्मैस्त्रिमधुर प्लुतैः ॥
मधुरत्रय युक्तेन पयोऽन्नेन सिताम्बुजैः ।
होमं दशांशतः कुर्यात् तथा सर्वत्र तर्पणम् ॥
प्राक् प्रोक्ते पूजयेत् पीठे पूज्याश्च बाह्यदेवताम् ।
प्रथमाङ्का रति प्रोक्ता सप्तमी ज्या समीरिता ॥
लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च हनूमता ।
सुग्रीव पञ्चम प्रोक्त षष्ठ प्रोक्तो विभीषण ॥
अङ्गद सप्तम प्रोक्तो नीलोऽष्टम उदाहृत ।
नारदश्च वशिष्ठश्च वामदेवस्तृतीयकः ॥
जाबालिर्गौतमश्चापि भरद्वाजोऽथ काश्यप ।
वाल्मीकिश्चाष्टम प्रोक्तो लक्ष्मीश्चाथ सरस्वती ॥
रति प्रीति कीर्त्ति कान्ती तुष्टि पुष्टिरिमा क्रमात् ।
धृष्टिर्जयन्त विजयो सिद्धार्थ कार्य्य साधक ॥
अशोकश्चैव सर्वस्या श्रीवत्सश्च गदा तथा ।

इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमपि सेवितम्।
सेवकानां मोक्षकरमायुरारोग्य वर्द्धनम्॥ ८२॥
अपुत्रिणां पुत्रदञ्च बहुना किमनेन वै।
प्राप्नुवन्ति यथात् सम्यगत्र धर्म्मादिकानपि॥८३॥
इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम्।
एवं यन्त्र समाख्यातं न देयं प्राकृते जने॥ इति॥८४॥

पाञ्चजन्य कौस्तुभाख्यो वनमाला च दक्षिणे।
उत्तरे चक्र पद्मे च शार्ङ्ग चाथ मखाङ्कम्।
पश्चिमे धर्म्म गरुड धर्म्मपाल समन्वकान॥

इत्युक्तक्रमादेकैकस्मिन् षट् षट् यन्त्रे पद्मेति क्रमेण पञ्चो द्वारोऽमालाप्युक्त।

ओँ नमो भगवते ब्रूयाच्चतुर्थ्यां यदुनन्दनम्।
रक्षोघ्न विशदायेति मधुरादि ममीपयेत्॥
प्रमथ वदनायेति पश्चादमित तेजसे।
बलाय पश्चाद्रामाय विष्णवे मदनन्तरम्॥
प्रणवादि नमोऽन्तोऽयं मालामनुरुदीरित॥ ८१॥

'सुर्वात्मकम्' त्रैलोक्यमय 'प्रागुक्त' पूर्व्वाचार्य्यैरुक्तम् 'अनेन' यन्त्रेण, 'धर्म्मादिकान्' धर्म्मार्थ काम मोक्षान, धर्म्म ज्ञान वैराग्यैश्वर्य्याणि वा, 'अपि' शब्दात् अणिमादि सिद्धिरपि॥ ८२॥ ८३॥

'ईश्वरेण' सर्व्वशक्तिमतापि उपदेशं विना 'दुर्गमम्' अगम्यम्। इति श्रष्टो यन्त्राभिधान समाप्तो॥ ८४॥

भूतादिकं शोधयेद् द्वारपूजां
कृत्वा पद्माद्यासनस्थः प्रसन्नः ।
अर्चाविधावस्य पीठाधरोर्द्ध
पार्श्वार्चनं मध्यपद्मार्चनञ्च ॥ ८५ ॥

भूतादिकमिति । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि पञ्च, आदि शब्दात् हृदयद्वारादि, तत् 'शोधयेत्' आत्मनि विलापयेत् । भूतशुद्धि प्राणप्रतिष्ठाया मातृकान्यासस्य चोपलक्षणम्, भूत शुद्धिप्राणप्रतिष्ठे मातृकान्यासञ्च कुर्य्यादित्यर्थः । तत् करण प्रकारस्तु,—

भूतशुद्धि ततः कुर्य्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ।
पादादिजानुपर्य्यन्तं चतुरस्रं सवज्रकम् ॥
लयुतं पीतवर्णञ्च भुवः स्थानं विचिन्तयेत् ।
जान्वो रानाभि चन्द्रार्द्धनिभं रामेण लाञ्छितम् ॥
शुक्लवर्णं स्वबीजेन युतं ध्यायेदपां स्थलम् ।
नाभितः कण्ठपर्य्यन्तं त्रिकोणं रक्तवर्णकम् ॥
स्वबीजेन युतं .... वह्नेस्तु मण्डलम् ॥
कण्ठाद् भ्रूमध्य पर्य्यन्तं कण्ठ वायोस्तु मण्डलम् ॥
षट् कोणं विन्दुभिः षड्भिर्युतं बीजेन चिन्तयेत् ।
भ्रूमध्याद् ब्रह्मरन्ध्रान्तं वर्त्तुलं ख्यञ्च लाञ्छितम् ॥
धम्रवर्णं स्वबीजेन युक्तं ध्यायेन्नभस्तलम् ।
एवं ध्यात्वा पुनस्तानि भूतानि प्रविलापयेत् ॥
पृथ्वीमप्सु च ता वह्नौ वह्निं वायौ समीरणम् ।
प्रविलाप्य तथाकाशेऽप्याकाशं प्रकृतौ ततः ॥
परं ब्रह्मरूपां तां मायामद्धि परात्मनि ।

स्थै समस्तादेहादि-प्रपञ्चं परमात्मनि ॥
प्रविलाप्य पर ब्रह्मरूपाविस्थितेत् क्रियत् तथा ।
पुनरुत्थापयेदेवं पवित्रं परमात्मनः ॥
शब्दमात्राभिव्यक्ता जाता प्रज्ञातिः परमात्मनः ।
प्रजायत जगन्मातुरात्मनो • • • • • ।
तस्मात्तोऽभिव • • • • ।
नाभीरन्धाद्भूतकिर्यंग्रेरापस्तात • • • ।
स्त्रीयभ्योऽपि भूतेभ्यस्तेजो रूपं कलेवरम् ।
देवतारूपेणे योग्यमुत्पन्नमिति भावयेत् ।
तस्मिन् देहे परात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ।
समस्त-देवतारूपं सर्वसम्पत्समं प्रभुम् ।
आत्मानमेव देहे तं योजनाधीन भिन्नति ।
सर्वेषां भावना शुद्धा भूतशुद्धिरितीरिता ॥
षट्चक्र-प्रकारेण भूतशुद्धिविधीयते ।
धात्रीकन्द-सहस्रभूमं जाननां मं मुञ्चोभगम् ।
हिरण्यहिरण्मयेव पदं विराम कर्णिकाम् ।
कोटिचन्द्र समानं ध्यायेत् प्रथमेन निरञ्जनम् ।
तत्वा तत्वर्णिकामध्ये प्रदीपकलिकाकृतिम् ।
सुषुम्णा वर्त्मना तथा परमात्मनि योजयेत् ।
योगयुक्तेन विधिना योऽन्ते सम्यक् साधकः ।
तमेव सर्वतत्त्वानि विशोधानि विनिन्तयेत् ।
पृथ्व्यादि सतः पापत्रयादिगत संचितम् ।
ब्रह्महत्या शिरस्कन्ध स्वर्णस्तेयं भुजद्वयम् ।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्प कटिद्वयम् ।
तत्संसर्गि-पदद्वन्द्वाङ्ग-प्रत्यङ्ग पातकम् ।
उपपातक रोमाणि रक्त-श्मश्रु विलोचनम् ।

खड्ग चर्म धरं कृष्णं कुक्षौ दक्षिणतः स्मरेत् ।
ततः संशोधयेद्देह पूरकादि क्रमेण वै ।
विधाय प्राणसंरोध वायुबीजेन वायुना ।
वह्निबीजेन तेनैव सन्दहेत् सकलां तनुम् ।
भस्म तद्वामनासमार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ।
ततो वमिति बीजेन प्लावयेत् सकलां तनुम् ।
सञ्जाते निर्मले देहे देवतोपासन क्षमे ।
आत्मजीवादि तत्त्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ।
आत्मानं हृदयाम्भोजमानयेत् परमात्मनः ।
इत्यमन्त्रेण विधिवद्देवावश्यं विधीयते ।
भूतशुद्धि विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ।
भूतशुद्धिं विधायेत्थं ततो वै स्थापयेदसून् ।
पाशाङ्कुशेन पुटितां शक्तिमादौ समुच्चरेत् ।
यकारादि सकारान्तान् बिन्दु-मस्तक-लाञ्छितान् ।
तदन्ते उच्चरेत् प्राज्ञो व्योममर्द्धेन्दु-संयुतम् ।
ततो हंस पदात्मानौ ततोऽमुष्य पदं वदेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ।
अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्य पदं ततः ।
सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।
श्रोत्र-घ्राण पदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निवधू पूर्वं सत्यमुक्तपद युग ।
पाशादीनि प्रयोज्येव प्राणमन्त्रं समुद्धरेत् ।
अस्यर्षिर्ब्रह्मच्छन्दस्तु विराट् प्राणस्तु देवता ।
मयोऽग्निर्बिन्दुबीजं शक्तिस्त्वा मनोपिभिः ।
शिरो-वदन हृद्गुह्य पाद प्रणादि विन्यसेत् ।

चमुर्येति घटस्थाने साध्यमाम समुच्चरेत्।
विर्जपेत् साध्य मन्त्रं तत्वा मन्त्रमद्वारधी।
एष प्राण प्रतिष्ठाया' प्रकार परिकीर्तित।

या ग्राम, ह्रीं माया क्रोम् अङ्कुश। मातृकान्यासो यथा ऋष्यादिपूर्वं।

ऋषिर्ब्रह्मा वसुदिष्टो गायत्री च्छन्द ईरितम्।
सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमे।
चक्षोव ह्रस दीर्घान्तर्गते षडवर्गके क्रमात्।
षडङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिके॥
पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्त मुख दो पत्मध्य वक्षस्थलां
भास्वन्मौलि निबद्ध चन्द्र शकलामापीन तुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुण सुधाव्य कलश विद्याच हस्ताम्बुजै
र्बिभ्राणा विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतां माश्रये॥
ललाट मुख वृत्ताक्षि श्रुति घ्राणेषु गण्डयो।
ओष्ठ दन्तोत्तमाङ्गास्ये दो पत् सन्धग्रकेषु च।
पार्श्वं च पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके।
ककुदंसे च हृत्पूर्वं पाणी पादयुगे तत।
जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात्॥ इति॥

द्वारपूजा कर्त्तव्येति। सा यथा,—

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाह्णिका क्रिया'।
यायादब्धकृती मौनी यागार्थं यागमण्डपम्॥
चामन्य विधिवत्तत्र सामान्यार्घ्यं विधाय च।
द्वारमस्ताम्बुभि' प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत्॥
ऊर्द्धोडुम्बरके विघ्नं महालक्ष्मी सरस्वती।
ततो दक्षिण शाखायां विघ्नेशेन समन्वित'॥
तयो' पार्श्वगते गङ्गा यमुने पुष्पवारिभि'।

कृत्वा मृदु-श्लक्ष्ण-सतूलिकायां
रत्नासने देशिकमर्चयित्वा ।
शक्तिस्वाधाराख्यकां कूर्म्म नागौ
पृथिव्यब्जे स्वासनाधः प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

देहस्थामर्चयेदस्य प्रतिद्वारमिति क्रमात्" ॥ इति ॥
पद्माद्यासनस्य इति । पद्मासनन्तु,—

"वामोरूपरि दक्षिणन्तु चरणं संस्थाप्य वामं तथा
याम्योरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेत्
एतद्व्याधि विनाश कारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" ॥ इति

आदिशब्दात् स्वस्तिकादि । पूजाविधौ तु तन्निर्वाहार्थं मङ्गुष्ठ बन्धन हस्ताभ्यां न कर्त्तव्यम् । आदौ द्वारपूजां कृत्वा पद्मासने उपविश्य प्रसन्नचित्तो भूतशुद्ध्यादिकं कुर्य्यादित्यन्वयः ।

अर्घ्यादिविधाविति । 'अस्य' रामस्य 'अर्घ्यादिविधौ' पूजाविधौ, पीठस्य अधरदेशार्चनम्, ऊर्द्ध्वदेशार्चनम्, पार्श्वदेशार्चनं, मध्यवर्त्तिनः पद्मस्य चार्चनं कृत्वा पीठस्थाङ्घ्रिषु अर्घ्यादिकानर्पये दिति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

रत्नमये आसने 'मृदु' कोमला, 'श्लक्ष्णा' मनोहरा 'समाना' रत्नासनतुल्य परिमाणा या तूलिका, तस्यां 'देशिक' देशः अपदेशोऽस्यास्तीति देशिक आचार्य इति ठक् । उपदेष्टा, तत्र 'अर्चयित्वा' सम्पूज्य । पीठाधार मायादिपूजनक्रमं विशदयति, शक्तिमिति । 'शक्त्याधाराख्यकाम्' आधारशक्तिं 'कूर्म्मं' कश्यप

विघ्नं दुर्गां क्षेत्रपालञ्च वाणीं
बीजादिकांश्चाग्नि-देशादिकांश्च।
पीठस्याङ्घ्रिष्वेषु धर्म्मादिकांश्च
नञ्पूर्वां स्तांस्तस्य दिक्ष्वर्च्चयेच्च ॥ ८७ ॥

'नाग शेष तौ च पृथिवीलक्षणे च 'भजे' कमले एता स्तास नस्य देवता, स्थानतश्च मध्य प्रकाल्य। तदुक्तम् —

"आधारशक्तिं प्रजपेत् पङ्कजद्वयधारिणीम्।
मूर्ध्नि तस्याः समासीनं कूर्म्मं नीलाभमर्च्चयेत्।
तदूर्द्ध्वं ब्रह्म शिलासीनमनन्तं कुन्द सन्निभम्।
यजेच्चक्रधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम्।
तमाल श्यामलां तस्मिन् नीलेन्दीवर धारिणीम्।
अभ्यर्च्चयेद्वसुमतीं स्फुरत्सागर मेखलाम्।
तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिंश्च मणिमण्डपम्" ॥ इति।

एवं मण्डपान्तं पूजयित्वा मण्डपं प्रविशेत्। द्वारे वि विघ्नाय नमः, दु दुर्गायै नमः, क्ष क्षेत्रपालाय नमः वा वाण्यै नमः, इति बीजादिकान् यथास्थानमभ्यर्च्य अग्नि देशादिकान् धर्म्मादीन्, तदुक्तम्,—

"यजेत् कल्पतरुं तस्मिन् साधकाभीष्ट सिद्धिदम्।
अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डलोज्ज्वलाम्।
पश्चादभ्यर्च्चयेत्तस्याः पीठं धर्म्मादिभिः पुनः।
रक्त श्याम हरिदिन्द्र नीलाभान् पाद रूपिणः।
वृष केशरि भूतेभरूपान् धर्म्मादिकान् यजेत्।
गात्रेषु पूजयेत्तांस्तु नञपूर्व्वाननुक्रमात्।
आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाद्यान्युजं यजेत्" ॥ इति।

मध्ये क्रमादर्क-विध्वग्नि-तेजां-
स्युपर्य्युपर्य्युत्तमैरर्चितानि ।
रजः सत्त्वं तम एतानि वृत्त-
त्रयं बीजाद्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ८८ ॥
आशा-व्याशास्वप्ययात्मानमन्तः
स्वात्मानञ्च परमात्मानमन्तः ।
ज्ञानात्मानञ्चार्चयेत्तस्य दिक्षु
माया-विद्ये ये कला पारतत्त्वे ॥ ८९ ॥

'षड्क्षु' पादेषु 'नञ्पूर्वान्' धर्म्मादिकान् 'तस्य' पीठस्य 'दिक्षु' पूर्वादिषु ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

मध्ये इति । सूर्य्येन्दुवह्नयः क्रमेण पूज्याः, यत् 'वृत्तत्रयं' तत् रजः सत्त्वं तमः एतानि यानि गुणरूपाणि तद्‌बीजाद्यम् 'बीजाद्यं' कलिकारूपं 'क्रमात्' अनुक्रमेण 'भावयेत्' पूजयेत् ॥ ८८ ॥

आशेति । 'आशा व्याशासु' दिक्षु-विदिक्षु च अष्टौ पद्म पत्राणि पूजयेदिति शेषः । अर्च्चयेति । 'आत्मानं' लिङ्गम् 'अन्तरात्मानं' जीवं 'परमात्मानम्' ईश्वरं 'ज्ञानात्मानं' यत्र बिन्दु नाद शक्तियात्मात्मकान् एतान् 'अन्तः' मध्ये अर्च्चयेत् । माया, विद्या, कला, पारतत्त्व' इति तत्त्वञ्च, एतानि चत्वारि तत्त्वानि दिक्षु पूज्यानि । तदुक्तम्,—

"आनन्दकन्दं प्रथमं अविद्यात्ममनन्तरम् ।
सर्वतत्त्वात्मकं पद्ममभ्यर्च्य तदनन्तरम् ॥
मध्ये प्रकृति पत्राणि विकारमय केसरान् ।

सम्पूजयेद्विमलादींश्च शक्ती-
रभ्यर्च्चयेद्देवमावाहयेच्च ।

पद्मावरणे-बीजाभ्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः ।
कलाभिः पूजयेत् मध्ये तस्यां सूर्य्येन्दुपावकान् ।
प्रणवस्य त्रिभिर्मन्त्रैश्च सत्त्वादिकान् गुणान् ॥
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्च्चयेत् ।
ज्ञानात्मानञ्च विधिवत् पीठं मन्त्रासनात्मकम्" ॥ इति ।
तत्त्वपूजायां, मां मायातत्त्वाय नमः, विं विद्यातत्त्वाय नमः, मं कमलातत्त्वाय नमः, प परतत्त्वाय नमः इति प्रयोगः ॥ ८८ ॥

विमलादींश्चेति । 'विमला' उत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगेति शक्तयः,

"प्रह्वी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी मता" ।
इत्यासनमन्त्रमुक्तम् ।
"पीठशक्ति-केशरेषु मध्ये च सर्वरामया" ।
इति पीठमन्त्रो नारायणीये उक्तः ।

देवमावाहयेच्चेति, मूलमन्त्रेण आहूतो भव इत्यावा-हनादिमुद्राः प्रदर्शयेत् । ता यथा,—

"आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणी मता ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिका मूलपर्वणी ।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत्स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तः प्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधिनी मता ॥ ४ ॥

अङ्गव्यूहानि जलाद्यैश्च पूज्य
धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ६० ॥

उत्तानमुष्टियुगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥
अन्योऽन्याभिमुखाश्लिष्टकनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।
अमृतीकरणं कुर्यात् तया साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योऽन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ।
महामुद्रेयमाख्याता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्मणि" ॥ ९ ॥ इति ।

अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलाद्यैः' उदकादानाद्यैः पाद्यादिभिः सम्पूज्येत्यर्थः । अङ्गव्यूहानिलजाद्यैरिति पाठे, अङ्गव्यूहैः 'अनिलजाद्यैः' हनुमदाद्यैश्च साकं देवं पूज्येत्यन्वयः । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्तः पाठः । 'अनलाद्यैः' नीलाद्यैः षोडशभिः सहेत्यर्थः । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिषु कोणेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमग्रे दिशास्वस्त्रम्" इति ।

अङ्गमुद्रा यथा—

"अङ्गन्यासस्य या मुद्रास्तासां लक्षणमुच्यते ।
अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा भवेन्मुद्रा हृदये शिरस्यपि ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करद्वयाङ्गुलयो वर्मणि स्युः ॥
नाराचमुष्ट्युद्धृतबाहुयुग्मकाङ्गुष्ठतर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
विष्वग्विषक्तः कथितास्त्रमुद्रा यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे स्तु ।

वशिष्ठाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यै-
राराधयेद्राघवं चन्दनाद्यैः ।
मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य
तस्मै जपादींश्च समर्प्य सम्यक् ॥ ८१ ॥

नैवेद्यं तथा भवेदनामा षडङ्गमुद्रा कथिता यथावत्" ॥ इति ।
ध्वजादिकैरिति । ध्वजादीनन्ये पठन्ति । तथा हि,—

पूजयेद्देवतापीठे मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
श्री सीतायै दिगन्तेन सीता पार्श्वगता यजेत् ॥
यजेत् पार्श्वद्वये शार्ङ्गं शरानङ्गानि तद्बहिः ।
हनूमन्तं ससुग्रीवं भरतं सविभीषणम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशत्रुघ्नान् जाम्बवन्तं दलेष्विमान् ।
वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥
यजेद्भरतशत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ ।
धृतातपत्रं हस्ताभ्यां लक्ष्मणं पश्चिमे यजेत् ॥
दृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
अकोपं धर्म्मपालाख्यं सुमन्त्रञ्च दलाग्रतः ॥
सर्वाभरणसम्पन्नांल्लोकेशानर्च्चयेत्ततः ।
तदस्त्राणि ततो बाह्ये वज्रादीनि च पूजयेत्" ॥ इति । ८०

वशिष्ठाद्यैरिति । वशिष्ठ वामदेव जावालि गौतम भरद्वाज कौशिक वाल्मीकि नारद सनक सनन्दन सनातन सनत्कुमारान् द्वादश कमण्डलुधरान् सर्वान् अक्षसूत्रधरान् मुनीन् द्वादशाग्रे अर्च्चयेत् पूर्वादिक्रमेण च तत्परान् । नीलमुख्यैरिति । नील सुषेण मैन्द शरभ द्विविद धनद गवाक्ष किरीट-कुण्डल-ग्रैवेय कौस्तुभ शङ्ख चक्र गदा पद्मानि षोडशाग्रे अर्च्चयेत्

एवम्भूतं जगदाधारभूतं
रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
गदारि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ८२॥
विश्वव्यापी राघवोऽथो तदानीम्
अन्तर्दधे शङ्ख-चक्रे गदाब्जे ।
भूत्वा रमासहितः सात्वतश्च
ससपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ८३ ॥
तद्भक्ता ये लब्धकामांश्च भुक्त्वा
तथा पदं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिक्क्रमेण सनाथनीम् । 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः । जपादीनिति । आदिशब्देन उपचाराः । जपसमर्पणे मन्त्रः,—

"गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिता." ॥ इति ।

'सर्वत' सर्वस्मात् बन्धनात् । सर्वः इति तु युक्त. पाठ. ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

राघव, अथो, तदानीम्, इति पदच्छेदः । 'अन्तर्दधे' लोकादृश्यो बभूव, न तु देशान्तरं गतः, रामायणेऽपि तेनैव रूपेण ब्रह्मलोके गमनमुक्तम् । 'सात्वत.' आवरणैः परिवारैः सहित, 'ससपत्नज.' सपत्नजेन वैरिसन्तानेनापि सहित, समदर्शित्वात् 'सर्वलोकी' सर्वदर्शी ॥ ८३ ॥

ये तद्भक्ता, ते कामान् लभन्ते, लब्धांश्च कामान् भुक्त्वा परमं पदं यान्ति ।

इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ।
ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ इति॥९४॥१०

इत्यथर्ववेदे रामपूर्वतापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥२२॥

उपनिषत् पाठे फलमाह, इमा इति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। दशावरण पूजा यथ संहितायामुक्ता —

"षट्कोणे प्रथमा वृत्तिः स्यादङ्गैरग्निनं क्रमात् ।
द्वितीयात्मादिभिः प्रोक्ता देवैरष्टाब्जमूलके" ॥ इति ।

तथा, आत्मा १ । निवृत्ति २ । अन्तरात्मा ३ । प्रतिष्ठा ४ । परमात्मा ५ । विद्या ६ । ज्ञानात्मा ७ । शान्ति ८ । इत्यादय ।

"तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।
चतुर्थी वासुमुख्याद्यैः पत्राग्रे पूर्ववत् क्रमात् ॥
धृष्ट्याद्यैः पञ्चमी वृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।
षष्ठी द्वादश पत्रेषु नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥
सप्तमी षोडशारे स्याद्नीलाद्यैः कपिपुङ्गवैः ।
ध्रुवाद्यैरष्टमो वा द्वात्रिंशद्दलपङ्कजे ॥
इन्द्राद्यैर्भूगृहे चाद्यैर्नवमावरणं भवेत् ।
तदस्त्रैर्वज्रमुखाद्यैर्दशमावरणं शुभम् ।
दशावरणपूजैव कर्त्तव्या साधकोत्तमैः" ॥ इति ।

पूजायन्ते चैतान्यावरणानि यस्य धारणं यस्मादेव विशेषः । यत्र हि षट्कोणादि भूपुरान्ते देवरूपाणि भवन्ति । धारणयन्त्रे तु सत्यत्वा इति आवरणक्रमोऽप्ययमेव श्रुतौ द्रष्टव्यः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् ।

रामोत्तरतापनीयोपनिषत्।

ओं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम्। यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। तस्माद् यत्र क्वचन गच्छति, तदेव मन्येतेति।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपदवाक्यानां रामपूर्वस्य दीपिका॥
इति रामपूर्वतापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ २२॥

ओं रामोत्तर तापनीय स्वरूप महिमोच्यते।
रामचन्द्रस्य षट्त्रिंश खण्ड पञ्चक मण्डितम्॥ १॥

ऋषि संवादेन रामचन्द्रस्य मन्त्रतोऽर्थतश्च सविमान स्वरूपञ्च प्रकाशयितुमादौ क्षेत्रोत्तमं विविनक्ति, बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यमिति। यत् क्षेत्रम् 'अनु' हीनं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रादपि यस्मान्महिम्ना अधिकं, कुरुक्षेत्रं हि 'कुरो' ब्रह्मणो वरदानात् क्षेत्रोत्तमं प्रसिद्धं, तस्मु यतो हीनमित्यर्थः। हीने द्योत्ये च अनु कर्मप्रवचनीयम्, तद्योगे यदिति द्वितीया। तथा देवानामपि देवपूजास्थानं, तथा सर्वेषां प्राणिनां ब्रह्मलोकतुल्यं, तत् वाक्यमिति याज्ञवल्क्यं प्रति 'उवाच' तस्मात्तो निद्र तत्र दर्शयेति पप्रच्छेत्यर्थः। याज्ञवल्क्यस्तु उत्तरयन् तावत्तन्नामतो निर्दिशति, अविमुक्तं वै इति। 'अविमुक्तम्' ईश्वरेणापरित्यक्तम् अविमुक्तं वाराणसीक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं, कुरु इति

इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति। तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद् याज्ञवल्क्यः॥

प्रथमः खण्डः॥ १॥

देवैः पार्थिवेन शिवेन कृतत्वात् कुरुक्षेत्रम्। तथा देवाना मित्यादि विशेषणद्वयम् उत्तरेऽप्यनुदितम्। देशान्तरं तद्वच्छी पात्यमित्याह, तस्मादिति। 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मन्येत' जानीयात्।

तस्य मननीयत्वमाह, इदं वा इति। 'इदं' यत्र यत्र विद्यते, तदेव विशेषणत्रययुक्तमविमुक्तमिति मन्येतेत्यन्वयः। एवं कृते सति अविमुक्तनिवासफलं भवतीति भावः। अन्य स्थानेभ्यः क्षेत्रेभ्यः को विशेषः? अत्राह, अत्र हीति। 'जन्तोः' प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारकं' षडक्षरं मोक्षं वा। तस्य किं फलम्? अत आह, येनेति। 'अमृतीभूत्वा' अमृतीभूय मोक्षी भवति, मोक्षीऽस्याप्नोति अस्मादृचितो भवति। कर्तव्यमाह, तस्मादिति। निषेवत' विस्तमादि। देशान्तरस्थस्यापि मनस्तीत्यत तत्र न विमुञ्चेदिति। 'एवमेवैतत्' भवदुक्त याज्ञवल्क्येति आह बृहस्पतिः, याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं स्वीकृतवान्। 'एवमेव भगवन्' इति पाठे, हे भगवन्। 'एव'

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, किं तारकं ? किं तरतीति ? । स होवाच याज्ञवल्क्यः, तारकं बिन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । ओं तत् ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ।

भयदुःखोऽयं एव, नान्यथा, इति याज्ञवल्क्य श्रोता बृहस्पतिराह इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं बृहस्पति प्रोक्तार्थतत्त्वं याज्ञवल्क्यं प्रश्नस्वरूपम् आह, किं तारकमिति । ननु तरणक्रिया कर्म्म सविषयमेव इत्याशङ्क्य प्रश्नस्य विषयतामाह, किं तरतीति । यत् 'तरति' संसारं तारयति, तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । तरतिरन्तर्भूतण्यर्थः । यद्वा कर्म्मप्रश्नोऽयं, यस्य गर्भत्वाद्युत्तर भावि, उत्तरमाह, स होवाचेति ॥ 'दीर्घानलं' दीर्घे आकारे आरूढः 'अनलः' रेफः यस्मिन् तत्, तच्च 'बिन्दुपूर्वकं' बिन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं रा सिद्धम् । दीर्घानल रा इति । पुनर्माय नमः इति स्वरूपम् । चन्द्राय नमः, भद्राय नमः इति द्वौ मन्त्रौ पृथक् । तदुक्तम्,—

"रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति" ॥ इति ।

ओं रूपा तद्रूपा ब्रह्मरूपा, तथा सदाख्याचिदाख्या आनन्दाख्याचेत्येवमेता रामाद्याख्या उपासितव्या । तदुक्तं गीतायाम्,—

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा" ॥ इति ।

अकारः प्रथमाक्षरो भवति, उकारो द्वितीयाक्षरो भवति, मकारस्तृतीयाक्षरो भवति, अर्द्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति, विन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति, नादः षष्ठाक्षरो भवति, तारकत्वात्तारको भवति ; तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्धि, तदेवोपास्यमिति ज्ञेयम् ; गर्भ-जन्म-जरा-मरण संसार-महद्भयात् सन्तारयतीति ; तस्मादुच्यते तारकमिति।

य एतत्तारकं ब्राह्मणो नित्यमधीते, स सर्वं पाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, स ब्रह्महत्यां तरति, स भ्रूणहत्यां तरति, स वीरहत्यां तरति, स सर्वहत्यां तरति, स संसारं तरति, स सर्वं तरति, सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ओङ्कारात्मिका रामाख्याख्या इत्युक्तम्, तेन रामादीनां तारकत्वमुपपादयितुं ओङ्कारस्य तारकत्वमुपपादयति, 'अकार' इत्यादिना। अकारादयस्त्रयो मूर्त्ताः, अर्द्धमात्रादयस्त्रयोऽमूर्त्ताः, नादात् परे शक्तिशान्तात्यौ अव्यक्ते वेदितव्ये। 'तदेव रा चौभत्सेव प्रणवात्मकत्वाद् ब्रह्मणो वाचकम्, 'अविमुक्त' वाराणसीक्षेत्रम्, यत्र सदा स्थितो वाराणस्यामेव स्थितो भवति,

अथैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सम्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।
उकाराक्षर-सम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥ १ ॥
प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।
अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥
श्रीराम सान्निध्य वशाज्जगदानन्द-दायिनी ।
उत्पत्ति-स्थिति संहार-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥३॥
सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-सञ्ज्ञिता ।
प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ४

यत्र तत्र मृतो वाराणस्यामेव मृतो भवतीत्यर्थः । भाविनो भवतीत्यस्यानन्तरं स महान् भवतीति कैश्चित् पठ्यते, तेन भुक्तिरुक्ता, अमृतत्वञ्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव पदाक्षराणां प्रतिपाद्यार्थमाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना। 'विश्वभावनः' विश्वाभिधानं जाग्रदभिमानी सङ्कर्षणः 'तैजसात्मकः' स्वप्नाभिमानी प्रद्युम्नः 'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यभिमानी अनिरुद्धः रामः ॥ १ ॥ २ ॥

तुरीयावस्था ब्रह्मात्मकस्य विमर्शमाह, श्रीरामेति । भगवन्दस्य सान्निध्यमात्रात् केवलया प्रकृत्या स दातुमशक्यः, कार्यं कर्तुं विन्दते वाच्या कार्योन्मुखी नादांशवाच्या सा रुक्मिणी । सीतायाः शक्तिमात्रात्ये अव्यक्ते आह, प्रणवत्वादिति । वाच्य वाचकभावं त्यक्त्वा प्रणवेन यदाऽभेदं गता, तदा प्रकृतिरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिनः' ज्ञानिनः । इति शब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं, भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं, तदप्योङ्कार एव। सर्वं ह्येतद्ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः, स्थूलभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः।

स्वप्नस्थानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी, एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां, नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानमदृष्ट-मव्यवहार्य्य-मग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्य-मव्यपदेश्य-मेकात्म प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते।

'त्रिकालातीतम्' आत्मस्वरूपम्। ननु कथमिकस्य मूर्त्तामूर्त्तरूपता? विरोधात्, अत आह, सर्वं ह्येतद् ब्रह्मेति।

स आत्मा स विज्ञेयः सदोज्ज्वलोऽविद्या-तत्कार्य्यहीनः स आत्मा ब्रह्मरः सर्वदा द्वैत-रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो निरस्ताविद्या-तमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्योऽहमिस्त्यों तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

चिदात्मकः सोऽहमों तद्रामभद्रः परंज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकीकुर्य्यात् । सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः प्रवदन्ति ; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

मायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भाव । ननु तथापि जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमैक्यसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा ब्रह्मेति । योऽयम् 'आत्मा' जीव प्रसिद्ध , सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य आत्मनो ब्रह्मत्व ओङ्कार वाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे वाच्य भेद व्यवहार ? इत्याद्यज्ञोपाधि भेदादित्याह, सोऽयमिति । चतुर्थ मन्यन्ते इत्यन्तौ ग्रन्थौ माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यात । स आत्मेत्यादि स्पष्ट । 'अहमिस्त्यों तत्सदिति' एतच्छब्द-चतुष्टयवाच्य यत् पर ब्रह्म, स रामचन्द्र ।

स किं मूर्त्तात्मक ? न इत्याह, चिदात्मक इति । अनेक विग्रह , सोऽहमिति, 'स ' प्रसिद्ध अमुकपुत्रोऽमुकनामा अह मस्मि । स मनुष्यादिरूपो न, किन्तु ओङ्काररूप तद्रूप पर ज्योतीरूप , इत्येवमात्मान प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणेन 'ब्रह्मणा' अविकृतेन सह

संशयः, इत्युपनिषत्, य एवं वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः।

तृतीयः खण्डः॥ ३॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य! य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। सोऽविमुक्त उपास्य, य एषोऽचरोऽनन्तोऽव्यक्तः परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः? इति। वरणायां नाश्यास्त्र मध्ये प्रतिष्ठित इति। का वै वरणा? का च नाशी? इति। सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति। सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति।

कोकुर्य्यात्। एकीकरणे फलमाह मदेति। 'उपनिषत्' परमार्थस्तत्र याज्ञवल्क्य आह भरद्वाज प्रतीति शेषः॥ २॥

अविमुक्ताधिष्ठान पुरुष स्वरूपमाह, य एष इति। 'अव्यक्त' इन्द्रियाग्राह्य। अविमुक्ते किमित्युपास्य? इत्यत उक्तम् अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। अन्याविमुक्तो देशो न ज्ञायते अतः पृच्छसि, स इति। 'वरणाया' वरण नामिकाया नद्या, 'नाश्या' नाशी नामिकायाश्च मध्ये यो देश एतन्नि प्रसिद्ध तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्तः। प्रवृत्ति निमित्त पृच्छति, का वै

कतमच्चास्य स्थानं भवति ?। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः, स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति, एतद्वै सन्धिं सन्ध्या ब्रह्मविद उपासत इति। सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे, यो वै तदेवं वेदेति। अथ तं प्रत्युवाच स्वयमेव याज्ञवल्क्यः।

वरणा इति। उत्तरमाह, सर्वानिति। यत्र स्थाता पापदोषरहिता भवन्ति। तदुक्तम्,—

"असी वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोश महत्तरम्।
अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः" ॥ इति।

स्कान्दे साध्यस्य प्रसिद्धत्वेन ज्ञातत्वादान्तराभिप्रायेण पृच्छति कतमच्चेति। 'अस्य' अविमुक्तस्य। भ्रुवोर्घ्राणस्य च य सन्धि भ्रूमध्यस्थानमित्यर्थं, तत्र हि इडा पिङ्गले सङ्गते। सन्धिशब्दस्य निमित्तान्तरमाह, स एव इति। द्यौरिति पदिवस्य लोकस्य परस्य दिवो ज्योतिषश्च 'एतत्' वस्तु सन्धिरूप 'ब्रह्मविद' योगिन सन्ध्येत्युपासते, सोऽविमुक्त सन्धिधिया उपास्य इत्यर्थं। इति शब्दो वाक्यसमाप्तौ। स राम परमात्मा अविमुक्त क्षेत्रे उपास्य इति विधिफलमाह, स इति। 'अवि मुक्त ज्ञानम्' अविमुक्त प्रदेशे ध्यानवशेन यत् ज्ञानम्। यद्वा 'अविमुक्तम्' अत्यक्त नित्य 'ज्ञान सच्छास्त्र यत्, तत् 'आचष्टे' कथयति। 'य पुमान् 'वै' निश्चित 'तत्' अविमुक्त स्थानम् उक्तप्रकार 'वेद' जानाति।

अथेति। 'तम्' अत्रि प्रति याज्ञवल्क्य कथान्तरमुवाच,

श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ।
मन्वन्तर-सहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभिः ॥ ५ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम् ।
वृणीष्व यदभीष्टं तद्दास्यामि परमेश्वर ॥६॥इति॥
अतः सत्यानन्द-चिदात्मा श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।
मणिकर्ण्यां वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।
म्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥७॥इति

अथ सहोवाच श्रीरामः ।

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश ! यत्र कुत्रापि वा मृताः ।
क्रिमि कीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥८

श्रीरामस्येति । वृषभध्वजः काश्यां श्रीरामस्य मनुं मन्त्रं जजाप । ततः श्रीरामः प्राह, अहं परमेश्वर, यदभीष्टं तत् दास्यामि । 'इति' वाक्यसमाप्तौ ।

अतः परं श्रीराममीश्वरः 'पप्रच्छ' ययाचे इति । सत्यानन्दचिदात्मेति द्वितीयार्थे प्रथमा, सत्यानन्दचिदात्मानं श्रीरामम् ईश्वरः पप्रच्छ इति । यस्य स्वामी महादेवेति क्वचित् पाठः ।

'मणिकर्ण्यां' मणिकर्णिकायां 'मत्क्षेत्रे' काश्यां यो म्रियते, तज्जन्तोर्मुक्तिं देहि, अतः परं वरान्तरं न प्रार्थनीयम् ।

तव क्षेत्रे इति क्षेत्रमपि तुभ्यं मया दत्तमिति भावः । क्रमेरिक्षोपधाया इतीत्वम् इन् । क्रिमि' कृमचारी पिपीलि

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।
अहं सन्निहितस्तत्र पाषाण-प्रतिमादिषु ॥ ९ ॥
क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ! ।
ब्रह्महत्यादि-पापेभ्यो मोचयिष्यामि मा शुचः ॥१०॥
त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् ।
जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते॥११॥
मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव! १२॥ इति

श्रीरामचन्द्रेणोक्तं योऽविमुक्तं पश्यति, स जन्मान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाच । अथ कैर्मन्त्रैस्तुतः श्रीरामः प्रीतो भवति, स्वात्मानं

कादि । कीट बन्ध वर्णयो, कीटति बध्नातीति । 'कीट' लूतादि । न चाव्यया इति महाकव्रीप । 'अनेन' पडक्ष रेण । 'मा शुच' पाणिदु खेन शोक मा कुरु । 'मुक्ता' त्यक्तदेहा । 'यस्य कस्यापि' पशु पक्षि मृगादेरपि । 'जन्मा न्तरितानिति' जन्मान्तरार्जितानपि दोषान 'नाशयति' छिनत्ति । तेन वरेणेति क्वचित् पाठ, श्रीराम दत्तेन वरेण । इति शब्द खण्डसमाप्तौ । इद वाराणसी शब्दस्य व्युत्पत्त्य न्तरम्, वरेण नाशयति दोषान् वाराणसीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेणेति, यद्यपि शङ्कर प्रकरणाणापि समयान्तरे

दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवन्निति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । श्रीरामेणैवं शिक्षितो ब्रह्मा पुनरेतया गदया नमस्करोति ।

विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम् ।
पूर्णानन्दैक-विग्रहं परं ज्योतिः स्वरूपिणम् ।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥

ओँ यो वै श्रीरामः, स भगवानद्वैत-परमानन्दात्मा, यः परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥

ओँ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चाखण्डैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

ओँ यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मानन्दामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मापि एव वाराणसी वृत्तान्त रामेण शिक्षित सविस्मयं । 'गदया' गद्येन गाथया व्यक्तवाचा, गद् व्यक्तायां वाचि । 'य' प्रसिद्ध 'वै' निश्चित श्रिया जुष्टो रामचन्द्र, स 'भगवान्' षड्विधैश्वर्य्य सम्पन्न 'अद्वैत परमानन्दात्मा' अद्वैतो य परमानन्द तदात्मा य परम्' उत्कृष्ट ब्रह्मापि सन् 'भूर्भुव स्व' त्रैलोक्यरूप स्थूल सूक्ष्म कारणरूप, 'नमो' एव रूपाय 'वै' निश्चित नमो नम ।

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ता. ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मा विष्णुरीश्वरो य सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च सर्वे वेदा साङ्गाः सशाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो जीवात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्वभूतान्तरात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये देवासुरमनुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ९

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मत्स्यकूर्माद्यवतार भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः १०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च प्राणो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तःकरण चतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च यमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मृत्युः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च पञ्च महाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः॥१७॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यः स्थावर-जङ्गमात्मको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥१८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च पञ्चा-ग्नयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सप्त व्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥२०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या विद्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च सर-स्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च लक्ष्मी-र्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च गौरी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च जानकी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च त्रैलोक्य भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सूर्यो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सोमो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च नव-ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ वसवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥३२॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चैकादश रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च द्वादशादित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्व्याप्नोति विराट् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च हिरण्यगर्भो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च प्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चोङ्कारो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३९ ॥

ओं यो वै श्रीराम स भगवान् यश्च चतस्रोऽर्द्धमात्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमपुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महादेवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चों नमो भगवते वासुदेवाय महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ज्ञानात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सच्चिदानन्दाद्वैतैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४७ ॥

एतान् ब्रह्मवित् सप्त-चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं

एव सप्तचत्वारिंशत् पर्य्याया पूर्वोद्धृत मालामन्त्राक्षर-सङ्ख्याका नारसिंहस्यैवानुष्टुमाक्षर-सङ्ख्याका द्रष्टव्या ; चत प्रतिपर्य्याय क्रमेण मालामन्त्राक्षराणीकैकस्य चादावुच्चार्य्याणि। अथ षडक्षर वाच्य राममूल व्यूहस्य मालामन्त्र वाच्य सप्तचत्वारिंशद्व्यूह । तदुक्तम्,—

"कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि कल्पना"। इति।

देवं स्तुवन्; ततो देवः प्रीतो भवति; तस्माद् य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति, स देवं पश्यति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति।

पञ्चमः खण्डः॥ ५॥

इत्यथर्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत् समाप्ता॥ २३॥

'शरीरस्य' मूलव्यूहस्य 'सेनादि कल्पना' समयत्वादिम इ्यूहस्य कल्पना इत्यर्थः। इति मन्त्र स्तुतिसमाप्तौ।

'एतान्' पूर्वोक्तान् अद्वैत परमानन्दात्मादीन् ब्रह्मत्वेन 'वित्' वेत्ता एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' प्रत्यहं 'देवं' रामं स्तुवन् भवेत्। 'ततः' स्तवनात् देवः 'प्रीतः' अनुकूलो भवति। तस्मात् यत अयं स्तवः प्रीतिकृत्, तस्मात् 'यः' पुमान् एतैर्मन्त्रैः 'नित्यं' विसृज्य देवं स्तौति 'सः' स्तोता 'देवं' विष्णुं 'पश्यति' साक्षात् करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति। द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था। उक्तमेव पुनरुच्यते, उत्तर ग्रन्थाभावादिति द्विः विरुक्त्या सूच्यते।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्टपद वाक्यानां रामोत्तर प्रदीपिका॥

इति रामोत्तर तापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ २२॥

रामोत्तरतापन्याः बहुषु मूल पुस्तकेषु पञ्च खण्डाः सन्ति क्वचित् पुस्तके तु सप्त खण्डा दृश्यन्ते। दीपिकायामवसानविरिक्त खण्डद्वयस्य व्याख्या नास्ति ततस्तद्द्वयम् अत्र निवेश्यते। यथा,—

अथैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।
श्रीरामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन् ! इति ।
स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥
स्वप्रकाशः स्वयं ज्योतिः स्वयम्भूरेक-चिन्मयः ।
तदेव रामचन्द्रस्य मनुरध्यक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥
अखण्डैक रसानन्द-तारक ब्रह्म वाचकः ।
रामायेति सुविज्ञेयः सदानन्द चिदात्मकः ॥ २ ॥
नमः पदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैक विग्रहम् ।
सदा रमन्ति हृदये सर्ववेदा मुमुक्षवः ॥ इति ॥ ३ ॥

य एतं मन्त्रराजं रामचन्द्रस्य षडक्षरं नित्यमधीते, सोऽग्निपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स ब्रह्मणा पूतो भवति, स विष्णुना पूतो भवति, स रुद्रेण पूतो भवति, स सर्वेण पूतो भवति, स सर्वयज्ञ क्रतुभिरिष्टवान् भवति, स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति, इतिहास पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, गायत्र्याः षष्टियुत सहस्राणि जप्तानि भवन्ति, प्रणवानामयुतानि जप्तानि भवन्ति । दश पूर्वान् दशोत्तरान् पुनाति, स पङ्क्ति पावनो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ पुराणेषु उदाहरन्ति,—
गाणपत्येषु शैवेषु शाक्त-सौर्येषु मन्त्रेष्वथ ।
वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः ॥ १ ॥
गाणपत्यादि मन्त्रेषु जप कोटिगुणाधिकः ।
मन्त्रराजस्तनाथाय फलदोऽय षडक्षरः ॥ २ ॥
षडक्षरोऽयं मन्त्रस्तु सर्वाघौघ-विनाशनः ।
मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ ३ ॥

कृत दैन्येन दुरित पञ्च मासत्तु वर्धजम् ।
स हरेत नि शेषन्तु चलाचलमिवाचल ॥ ४ ॥
ब्रह्महत्या सहस्राणि ज्ञानाज्ञान कृतानि च ।
स्वर्णस्तेय सुरापान गुरुतल्पायुतानि च ॥ ५ ॥
कोटिकोटि सहस्राणि उपपातकजान्यपि ।
सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राम मन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ६ ॥
भूत प्रेत पिशाचाद्या कुष्माण्ड ब्रह्म राक्षसा ।
दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्र प्रभावत ॥ ७ ॥
ग्राम्यारण्य पशुघ्नत्वे सञ्चित दुरितञ्च यत् ।
मद्यपानेन यत् पाप तदप्याशु विनाशयेत् ॥ ८ ॥
अभक्ष्य भक्षणोत्पन्न मिथ्याज्ञान समुद्भवम् ।
सर्वं विलीयेत पाप राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥
श्रोत्रिय स्वर्णहरणात् यच्च पापमुपस्थित ।
रत्नादि चौर्य हरणाच्चयेन तद्विनाशयेत् ॥ १० ॥
गत्वापि मातर मोहादगम्याश्चैव योषितम् ।
उपासितेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ ११ ॥
महापातकया मध्या सङ्गत्य सञ्चितश्च यत् ।
बुद्धिपूर्वमघ कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत ॥ १२ ॥
कृच्छ्रै सप्त पराकाद्यैर्नानाचान्द्रायणैरपि ।
पाप दुरपनाद्य यत् तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १३ ॥
प्राक्तनस्य सुवर्णाद्यैर्दानैर्बहुविधैरपि ।
एतदप्यपरिक्षीणं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥
भवस्यान्तु लयस्यैव मूलबन्धमघस्य यत् ।
तन्मन्त्र स्मरणादेव न शेष तत् प्रणश्यति ॥ १५ ॥
तत्तद्गुरूपदिष्टेन वर्त्मनानुष्ठितस्य यत् ।
रामात्मा मनुरवाय पापराशि विनाशकृत् ॥ १६ ॥

—

हनुमदुक्त रामोपनिषत् ।

ओं सनकाद्यो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनुमन्तमिदं ब्रुवन् ॥ १ ॥

या ब्रह्मबीजदोषाश्च नाशयेत पृथक् तथा ॥ १७ ॥
पितृ मातृ वधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघञ्च यत् ।
निःशेषं नाशयेत्तं य राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ १८ ॥
पितृ मातृ स्वसृभ्रातृ यद्वा विप्रास घातिनाम् ।
यद्वा बालघोधोत्पन्नं स्त्रया भस्त्वानुसाययाम् '१' ॥१८॥
गुरुपुत्र फलत्रादि-वधोत्पन्नमघञ्च यत् ।
तदनुध्यानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ २० ॥
य प्रयागादि तीर्थेषु मध्ये कुरुक्षेत्रादिषु ।
सूर्ये नियमादि क्रमाद् भूय ० ० ० ० ॥ २१ ॥
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणां स्वाम्यस्वेणानेन दीयते ॥ २२ ॥
येषु येषु विरोधेषु रामभद्रमुपासते ।
दौर्बल्यादि भयान्येषु न भवन्ति कदाचन ॥ २३ ॥
शान्त प्रसन्न वदनो भक्तोधो भक्तवत्सल ।
अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ २४ ॥
सम्यगाराधितो राम प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्य्यमन्ते विष्णु पदञ्च यत ॥ २५ ॥
तदेतदृचाभ्युक्त तद्विष्णो परम पदम् ॥ २६ ॥
स मुक्तो भवति, स मुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इत्याथर्वण रहस्ये रामोत्तर तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

पूर्वतापनीये साङ्गस्तारको वर्णित । उत्तरतापनीये प्रणवस्यापि तारकत्वमुक्तम्, रामस्य परब्रह्मत्व प्रणव बीजा

वायुपुत्र। महाबाहो। किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम्।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्वपि ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वास्वध्यात्म-विद्यासु च।
सर्वेषु विष्णुभिधानेषु विघ्न-सूर्येश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल ।।
हनुमानुवाच ।
भो भो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥४॥

श्याद्य वाच्यत्वमुक्तम्। इदमिदानीं सन्दिह्यते किं विघ्नराजादय पञ्चापि तुल्यसामर्थ्या एव ? आहोस्विदन्यतरस्मिन् विशेषोऽस्ति ? किं श्रेष्ठं नाम ? अथ के च रामस्याङ्गमन्त्रा ? तथा प्रणवे गृहस्थ ब्राह्मणानामधिकारोऽस्ति ? उत यतीनामेवेति ?। अधिकारपक्षे कियान् प्रणवो जप्य ? कियांश्च षडक्षर ? इति। विभीषणकृता रामस्तुतिश्च किमित्यप्रसिद्धा ? कियता च पुरश्चरणेन परमपुरुषार्थसिद्धि ? का च पुरश्चरणानुकल्पा ? इति। तदर्थं रामोपनिषदारभ्यते, यां सनकादय इति।

अस्य अनुष्टुप्छन्द। अन्ये च नारदादय अब्रुवन्' अनुमन् बहुल छन्दसोत्यमाङयोगेऽप्यडभाव। ब्रह्मवादिनामभिमतमिति शेष। पुराणादिषु प्रतिपाद्यं किं तत्त्वं ? सर्वेषु विष्णो 'अभिधानेषु नामसु मध्ये किं 'तत्त्वं' ? श्रेष्ठं नाम ?। विघ्न' गणेश्वर 'सूर्य' आदित्य ईश रुद्र शक्ति चण्डी, प्रकृतत्वात् विष्णुश्च, एतेषु मध्ये किं 'तत्त्व' ? परमदैवतम् ?।

शृणुत मामकीं वाचं भवबन्ध-विनाशिनीम् ।
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वञ्च ब्रह्म तारकम् ॥ ५ ॥
राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः ।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥

वायुपुत्रेणोक्ता योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ताः पुनः पप्रच्छुर्हनुमन्तं, रामस्याङ्गान् नो ब्रूहि हनुमन् ।। स होवाच वायुपुत्रः, विघ्नं वाणीं दुर्गां क्षेत्रपालं सूर्य्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वासुदेवं वाराहम् अन्यांश्च कांश्चित् सर्वान् मन्त्रान् श्रीसीतां लक्ष्मणं हनुमन्तं शत्रुघ्नं विभीषणं सुग्रीवम् अङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवम् एतान् रामस्याङ्गानि जानीयात् । अङ्गान् विना रामो विघ्नकरो भवति।

भो भो इत्यादौ वीप्सा। 'एतेषु' शास्त्रेषु तत्त्व प्रति पाद्य, देवेषु तत्त्व परमदैवत, नामसु तत्त्व सर्वाधिकारक ब्रह्म तारक, 'राम एव' श्रीराम एव तारक ब्रह्म ।

राममन्त्र जपता के चाङ्गमन्त्रा जप्तव्या ? इति तृतीय सन्देह पृच्छन्ति, वायुपुत्रेणोक्ता इति। 'अङ्गान्' अङ्गस्थानीयान् मन्त्रान् देवाश्च ब्रूहि हे हनुमन् ।। 'वाणी' सरस्वती, विघ्नादयो वाराहान्ता दशाङ्गदेवता, अन्यांश्च कांश्चि- वशिष्ठ वामदेवादीन, अन्यथामप्राधान्य सूचनाय सामान्यशब्द प्रयोग । श्रीबीज पूर्विका सीता, सीताशब्द चतुर्थ्यन्त

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनुमन्तं पप्रच्छुः। आञ्जनेय! महाबल! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति।

पुनरुवाच हनुमान्।

अयोध्यानगरे रम्ये समासीनो रामो मया पृष्टः, सीतापते! योगि मानस हंस! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात्? इति। स होवाच रामः। येषामेव षडक्षराधिकारो वर्त्तते, तेषां प्रणवाधिकारः स्यात्, नान्येषाम्।

स्वाहान्त, सीतादय प्रणवान्ता इत्थ एतान रामस्य 'षड्गान्' षड्मन्त्रान् जानीत। यथा प्रणवादि विन्दुसमायुक्त बीज, चतुर्थ्यन्त नाम मन्त्र। तदुक्त डामरे।—

"भाद्दार बिन्दु मध्यस्थ नाम चतुर्थ्यन्तमक्षरम्।
देवताना स्वबीज तत् पूजायामपि सिद्धिदम्" ॥ इति।

एतन्मन्त्रोपासने साधकमाह, षड्गान विनेति। विघ्नकारित्व जप पूजनादिकमेव न सिध्यति।

चतुर्थं प्रश्नं पृच्छन्ति, आञ्जनेयेति। अञ्जनाया अपत्यम आञ्जनेय, तत् सम्बोधनम। महाबलेति संशय निराकरण सामर्थ्य सूचितम्। कथं स्यादिति यतीनामिव स्नातकोऽस्य तदुपासन विधानात्।

सीतापते। इत्यादि हनुमदुक्त रामस्य सम्बोधनम्। येषामिति। गृहस्थ साधूना षडक्षराधिकार सम्प्रतिपन्न प्रणव स्याङ्गत्वात्, तत्समान योगक्षेम प्रणवाधिकार, 'नान्येषां'

प्रणवं केवलम् अकारमकार मकारमर्द्धमात्रा-सहितं जपित्वा यो रामचन्द्रमन्त्रं जपते, तस्य शुभकरोऽहं स्यात् ; तस्मात् प्रणवस्य चाकारस्य चोकारस्य च मकारस्य चार्द्धमात्रस्य च ऋषि-च्छन्दो-देवताः तद्वत् वर्ण-चतुःस्थान-स्वर-वेदाग्नि-गुणादीन्युच्चार्य्य न्यासं कृत्वा प्रणवमन्त्रान् द्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रमाद्यन्त-प्रणवं यो जपते, स रामो भवेत्, इति रामेणोक्तम् ; तस्मात् रामाङ्गं प्रणवः कथित इति वायुपुत्रेणोक्ताः पुनर्हनुमन्तं पप्रच्छुः ।

स होवाच हनुमान् रामभक्त-विभीषणकृत-रामपरिचर्य्यायां सप्त सहस्राणि संस्कृतवाक्यानि,

---

पञ्चरैवाद्दोषितानाम् । प्रणवजपं विना राममन्त्रजपेऽधि-कार एव नास्तीत्याह, प्रणवमिति । अकारादि-चतुरक्षर सहितमिति वक्तव्यम् । अकारादिषु पृथगविभक्त्युच्चारणं स्यात् तेन च छन्दऋष्याद्यभिधान-सूचनार्थम् । तदेवाह, तस्मादिति । एतामर्थादयोऽथर्वशिरसि, माण्डूक्ये, आरम्भेऽपि चोक्ताः । न्यास कृत्वा प्रणवकलोक्त मन्त्रान् पञ्चाक्षरान्, 'आद्यन्त प्रणवम्' आदौ अन्ते च प्रणवोऽस्य त, प्रणव पुटितमित्यर्थः, 'जपते' जपति । उपसंहार, स्यादिति । इत्यमृतकलौ उक्ता । पुन प्रश्नम समाय पप्रच्छुरित्यन्वय ।

रामस्य भक्तो यो विभीषण, तेन कृता 'रामपरिचर्या'

सप्त सहस्राणि गद्यानि, पञ्चशतान्यार्य्याः, अष्टौ सहस्राणि श्लोकाः, चतुर्विंशति सहस्राणि पद्यानि, दश सहस्राणि दण्डकाः, इत्येवमनुक्रमं ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवेदिति। इति हनुमदुपनिषत्।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

हनुमानुवाच।

सिंहासने समासीनं रामं पौलस्त्यसूदनम्।
प्रणम्य दण्डवद्-भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥७

रघुनाथ! महाबाहो कैवल्यं कथितं मया।
अज्ञाना-सुलभञ्चैव कथनीयञ्च सौलभम् ॥ ८ ॥

रामस्तुति, सा विस्तरेण सम्प्रति श्रोतुमशक्या बहुत्वात्, उद्देशतस्तु वक्ष्यामीत्याशयेनाह, स होवाचेति। 'गद्यानि' संस्कृत-प्राकृत साधारणानि, 'आर्य्या' गणच्छन्द, 'श्लोका' वृत्तानि 'पद्यानि' अनुष्टुप्प्राया, 'दण्डका' षड्विंशत्याद्यक्षरपादा। ननु उद्देशमात्रेण तदर्थाज्ञानात् फलासम्भव? इत्याशङ्क्य फलमाह, इत्येवमिति। उद्देशेन अनुक्रमो ज्ञात, तावतापि ज्ञातार्थो भवेदित्यर्थ। इति हनुमदुक्त रहस्यज्ञानम। प्रति विस्तृतत्वात् सा न सर्वजनप्रसिद्धेति भाव।

षष्ठ सन्देह निरस्यति, हनुमानुवाचेति।

'पौलस्त्य' पुलस्त्यापत्य रावण तस्य 'सूदन' निवर्त्तितारम्; सूद निरसने। 'पौलस्त्य' विभीषण। कैवल्यमिति। अन्यदा संक्षेपतवाक्यादिषु कैवल्य 'कथित' निरूपित, तत् 'अज्ञानानाम्'

श्रीराम उवाच ।

अथ पञ्च दण्डकाः, पितृघ्नो मातृघ्नो जारो गुरुहानेककोटि-यतिघ्नोऽनेक-कृतपापो यो मम षण्णवति-कोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते ; स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न किम् ? ।

पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तो यः, स किं करोतीति ? । स होवाच रामः । पञ्चाशदक्षर-मन्त्रमन्त्र माद्यन्त-प्रणवं मन्त्रन्ताद्विगुणः प्रणवो यो जपते, स स्वयमेवाहं भवेन्न किम् ? । पुनरुवाच मार्कण्डेयः । तत्राप्यशक्ता ये, ते किं कुर्वन्तीति । स होवाच रामः । अथ तीर्थानि पद्यानि पुरश्च-

---

भक्ततुष्टीनाम् 'मत्सुलभ' इत्यादि, च शब्दो हेतौ, तत. 'सौलभ' सुलभस्य भावस्य इद कारण सौलभं सुलभज्ञान-प्राप्तिसाधन त्वया कथनीयमिति प्रार्थितो राम उवाच ।

'अथ' शब्दः मङ्गलार्थः । पञ्च दण्डकाः पठनीयाः विभीषणोक्त दशसहस्रेभ्य उद्धृत्य पञ्च पठनीयाः । 'जार' गुरुतल्पग, चतुर्न्यून-शतकोटिनामानि रामेत्यादीनि । सच्चिदानन्दरूप स्वयमेव किं न भवेत् ? अपि तु भवेदेव । इद मुख्य पुरश्चरणम् ।

सप्तमं सन्देह निरस्यन् अनुकल्पान् प्रश्नपूर्वकमाह, पुनरिति । इति । मन्त्रस्य यो जपते इत्यन्वयः । मन्त्रान्ताद्विगुण, प्रणवो

रणानि, तत्राप्यशक्तो यो मम गीता मन्नामसहस्रं मद्विश्वरूपं मदष्टोत्तर शताभिधानं नारदोक्तं स्तवराजं हनुमदुक्तं मन्त्रराजात्मक स्तवञ्च सीता-स्तवञ्च राम! रसेत्यादिभिः स्तवैरेतैर्यो मां नित्यं स्तौति, स मत्सदृशो भवेन्न किम् इति।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्याथर्वण-रहस्ये रामोपनिषत् समाप्ता ॥ २४ ॥

सर्वोपनिषत्सार ।

ओं कथं बन्धः कथं मोक्ष काऽविद्या का विद्येति जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तं तुरीयञ्च कथम् अन्न

जातव्य इति शेष । स स्वयमेव 'मत्' राम कि न भवेत् ?। पद्यान्तर पुनरिति। कर्णंभाया भपत्य कार्णेय । स्तौषि 'पद्यानि' श्लोका, गीतादीन्यह ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्ट पद वाक्याना रामोपनिषद्दीपिका ॥
इति श्रीमद्रत्नाकरसूनु भट्टनारायण विरचिता
श्रीरामोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २४ ॥

ओं बन्धादिमाययापर्यन्त लक्षण तैत्तिरीयके ।
सर्वोपनिषदा सार सप्तत्रिंशे चतुर्दशे ॥ १ ॥
द्वयोविंशति र्यानामादौ स्वरूप सघापमन्ये बन्धस्वरूप

मयः प्राणमयो मनोमय आनन्दमयः कथं कर्त्ता जीवः क्षेत्रज्ञः साक्षी कूटस्थोऽन्तर्य्यामी कथं प्रत्यगात्मा परमात्मा आत्मा माया चेति। कथमात्मेश्वरः। अनात्मनो देहादीनात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः; तन्निवृत्तिर्मोक्षः तमभिमानं कारयति या, साऽविद्या; सोऽभिमानो यया निवर्त्तते, सा विद्या; मन आदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन् विषयान् स्थूलान् यदोपलभते, तदात्मनो जागरणम्।

तद्वासनारहितश्चतुर्भिः करणैः शब्दाद्यभावे-

तावदाह, आत्मेश्वर इति। अनात्मन. स्थूलत्वात् देहेन्द्रियादीन् 'आत्मत्वेन' ग्राह्यत्वोऽहं, स्थूलोऽहं, गच्छामीत्यात्मत्वेनाभिमन्यते, सोऽभिमानी बन्ध; तत्त्यागो मोक्षः; तत्कारिका अविद्या, तन्निवर्त्तिका विद्या। मन आदीति, मनो बुद्धि-चित्ताहङ्कार श्रोत्र त्वक्-चक्षूरसना घ्राण वाक् पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यैर्ज्ञान कर्मकरणै 'पुष्कलै.' बहिराविर्भूतैश्चन्द्राच्युत शङ्कर-चतुर्मुख-दिक् वातार्क प्रचेतोऽश्वि वह्नीन्द्रोपेन्द्र मित्र ब्रह्मभिरनुगृहीतैः सहत्वाध्यवसाय चेतनाभिमान-शब्द स्पर्श-रूप-रस गन्ध-वक्तव्यादानगमनविसर्गानन्दान् स्थूलान् बहिर्भूतान् यदोपलभते, तदा आत्मनो जाग्रद् व्यवहारः।

तद्वासनारहित इति। देवतानिमित्ते अदृष्टनिमित्ते च

ऽपि वासनामयान् शब्दादीन् यदोपलभते तन्मन. स्वप्नम्। चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेष विज्ञानाभावात् यदा, तदा आत्मन. सुषुप्तम्। अवस्थात्रयाभावाद्-भावसाक्षि स्वय भावरहित नैरन्तर्य्यं चैतन्यं यदा, तदा तत्तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते।

अन्नकार्य्याणां यथा कोशानां समूहोऽन्नमय कोश इत्युच्यते। प्राणादि-चतुर्दश वायु-भेदा

स्वप्न इति बोद्धव्यम् चिन्ताख्ये वासनाया निमित्तत्वात्, अतएव वासनामयानित्युक्तम्। अरहित इति वा च्छेद। देवताहृष्टत्वे तु वासनाहये वासनाशब्देन देवेच्छा धर्माधर्मौ च व्याख्येयौ। तन्मन स्वप्नमिति। या मनोवृत्ति स्वप्न इत्यर्थं। तदा आत्मन स्वप्नमिति तु युक्त पाठ जागरण सुषुप्त्योरात्मशब्दप्रयोगात्। चतुर्दशेति, स्वप्ने तु दशानामेवोपरम, चतुर्णामन्त करणाना व्यापार करणाभावे विषयाणा शब्दादीनां विशेषतो ज्ञानाभावात् यदा आत्मनोऽवस्थानमिति शेष तदा आत्मन 'सुषुप्त' सुषुप्तिरित्यर्थं। तन्मन सुषुप्तमिति क्वचित् पाठ, तदा तन्मन सुषुप्तम् उपरम इति व्याख्येयम्। 'भावसाक्षि' भावानां साक्षि साक्षाद्द्रष्टृ, साक्षिशब्द साक्षाद्द्रष्टृवाची, स्वय भावरहित निर्लेपत्वात् 'नैरन्तर्य्ये' स्वार्थे भावप्रत्यय, व्यवधायकावस्थान्तर रहित चैतन्य ज्ञानमात्र यदा अवतिष्ठते इति शेष, तदा तुरीयम्।

अन्नेति। षट्कोशा यथा—

"अस्थि मज्जा मेद त्वङ्मांस शोणितम्।

अन्नमये कोशे यदा वर्त्तन्ते, तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते। एतत्कोशद्वयसंयुक्तो मन आदिभिश्चतुर्भिः करणैरात्मा शब्दादिविषयान् सङ्कल्पादिधर्मान् यदा करोति, तदा मनोमयः कोश इत्युच्यते। एतत् कोशत्रय संयुक्तास्तद्गत-विशेषाविशेषज्ञो यदा भासते, तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते। एतत् कोशचतुष्टय स्वकारण-विज्ञाने वटकणिकायामिव वृक्षो यदा वर्त्तते, तदा आनन्दमयः कोश इत्युच्यते।

वटकोशिकमिद प्रोक्त सर्वदेहेषु देहिनाम्" । इति।

प्राणादिचतुर्दशेति। प्राणापान व्यानोदान समान-नाग कूर्म्म कृकार देवदत्त धनञ्जया दश, चत्वारोऽन्ये,—

वैरम्भण स्थानमुख्य प्रद्योत प्रकृतस्तथा।

"वैरम्भणादयस्तत्र सर्वनाडु वमाहृता" । इति।

एते चतुर्दश वायवो देहे यदा क्लृप्तास्तदा, तदा प्राणमय कोश। एतादिति, 'एतौ' अन्नमय-प्राणमयौ कोशौ, तयोर्द्वय, तैन संयुक्त आत्मा 'शब्दादिविषयान्' शब्दादय पञ्च विषया येषा ते तान्, सङ्कल्पादयो ये धर्मास्तान्। एतदिति, 'एतेन' पूर्वोक्त-कोशत्रयेण संयुक्त 'तद्गत विशेषा विशेषज्ञ' तद्गत सङ्कल्पादिगत विशेष ब्राह्मणत्वादि, 'अविशेष' मनुष्यत्वादि सामान्य, तयोर्ज्ञाता, स विकल्प कल्पनादिमान्, 'स्वकारण विज्ञाने' स्वस्य कारणीभूत यदा एतत् कोशचतुष्टय पूर्वोक्त ज्ञान ब्रह्म तत्र वर्त्तते। तत्र दृष्टान्त, वटबीजे यथा

सुख-दुःख-बुद्ध्याश्रयो देहान्तःकर्त्ता यदा, तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः, अनिष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः, शब्दस्पर्श रूप रस-गन्धाः सुख-दुःख हेतवः ।

पुण्य पाप कर्म्मानुसारी भूत्वा प्राप्त-शरीर-सम्बन्ध-वियोगम् अप्राप्तशरीर-संयोगमिव कुर्व्वाणो यदा दृश्यते, तदोपहितत्वाज्जीव इत्युच्यते ।

घटो वर्त्तते तद्वत्, स च निर्विषये जाग्रति मनसि सुषुप्ते च भवति ।

कर्त्तृलक्षणमाह, सुखेति । सुखं मे भवतु, दुःखं मे मा भूदिति यद्भ्यः सुख दुःखयोरनुभविता देहान्त स्थूल सूक्ष्म-देहोपाधि कर्त्तव्यं । यदा तदेति पूर्व्वेण सम्बध्यते, यदा देहोपाधिस्तदा कर्त्तव्यं ।

सुख दुःखबुद्ध्योर्लक्षणे लक्षणान्तरया आह, इष्टेति । इष्टानिष्ट विषयावाह, शब्देति । अनुकूलवेद्या सुखहेतव, प्रतिकूलवेद्या दुःखहेतव ।

सुख दुःख हेतून् निदर्शयन् जीवलक्षणमाह, पुण्येति । पुण्य पापानुसारित्व ज्ञान संस्कारयोरप्युपलक्षणम्, "तमेतं विद्या कर्म्मणी समन्वारभते पूर्व्वप्रज्ञा च" इति श्रुते । प्राप्तस्य शरीरस्य य सम्बन्ध, तस्य वियोगमिव कुर्व्वाण अप्राप्तस्य शरीरस्य संयोगमिव शब्दो वस्तुतोऽसङ्गत्वात् । उपहितत्वात् स्थूला शरीरोपाधिमत्त्वात् जीव इत्युच्यते । प्राप्त शरीर सम्बन्धि-योगमिति पाठे प्राप्त शरीर योग सम्बन्धि येन स । एकशरीर

मन आदिश्च, प्राणादिश्च, सत्त्वादिश्च, इच्छादिश्च, पुण्यादिश्चेते पञ्च वर्गा इति।

एतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मज्ञानादृते न विनश्यति। आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते।

तत्र यत् प्रकाशते चैतन्यं, स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते। ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभाव-

---

त्यागेन आपर शरीर ग्रहणम्। सन्धियोगमित्यस्यैव व्याख्यानम् आत्मस-शरीर संयोगमिति।

क्षेत्रज्ञ लक्षयितु लिङ्ग लिलक्षयिषुः पञ्च वर्गानाह, मन आदिरिति। मनो बुद्धिश्चित्तमहङ्कारश्च; 'प्राणादि.' पञ्च वायव; 'सत्त्वादि.' त्रयो गुणा; 'इच्छादि' कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा, श्रद्धाऽश्रद्धा, धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीश्च; 'पुण्यादि' पुण्यपाप-ज्ञान संस्काराः; पञ्च एते वर्गाः, 'इति' वाक्यसमाप्तौ।

लिङ्गस्य मन आदिमत्त्वमाह, एतेषामिति। 'धर्मीभूतात्मज्ञानात्' भूतसिद्धौ य आत्मा, तस्य ज्ञान विना न नश्यति, आत्मज्ञाने तु नश्यति "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इत्यादिश्रुते।

इदानीं लिङ्गलक्षणान्तर्भूतमात्मान्तरमाह, आत्मसन्निधाविति। आत्मनो नित्यत्वधर्माध्यासात् नित्य इव भासमान इति स्वरूपकथनम्, एवंविधो य आत्मोपाधिः, तस्य द्वे संज्ञे, लिङ्ग हृदयग्रन्थिरिति च।

यदयं लिङ्गलक्षणमुक्त, तल्लक्षणमाह, तत्रेति। 'ज्ञाता'

ज्ञाता स्वयमेव-माविर्भाव-तिरोभाव-हीनः स्वयं ज्योतिः, स साक्षीत्युच्यते। ब्रह्मादि-पिपीलिका-पर्य्यन्तः सर्वप्राणि बुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणि-बुद्धिस्थो यदा, तदा कूटस्थ इत्युच्यते। कूटस्थाद्युपहितभेदानां स्वरूप-लाभ-हेतुर्भूत्वा मणिगणसूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा प्रकाशते आत्मा, तदान्तर्यामीत्युच्यते। सर्वोपाधि-विनिर्मुक्त सुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्र-स्वभाव आत्मा यदावभासते, तदा त्वं पदार्थः प्रत्यगात्मेत्युच्यते।

प्रमाता, 'ज्ञान' चित्तवृत्तिः, 'ज्ञेयाः' विषयाः, तेषामुत्पत्तिविनाशौ जानाति स्वयमेव ज्ञात्रादिवत् यस्य तौ न स्तः, किन्तु निर्विकारः, स्वप्रकाशश्च, स 'साक्षात्' अव्यवधानेन तद्द्रष्टृत्वात् साक्षीत्युच्यते। 'अविशिष्टतया' विशेषरहितेन चेतनस्वरूपेण सर्वप्राणिबुद्धिस्थ ध्यायतीव लेलायतीव सुधीरिति श्रुतेः, 'कूटे' घटादौ मिथ्याभूते तिष्ठति कूटस्थः, कूटस्थादयो उपहिता 'भेदाः' उपाधियुक्ता विशेषाः, तेषां स्वरूपलाभं प्रति हेतुः सन् मणिगुणस्यसूत्रवत् सर्वशरीरेष्वनुगतत्वेन यदा आत्मा तदान्तर्यामि संज्ञो भवति। तदुक्तम्—

"अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव"। इति।

सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म, सत्यमविनाशि, नाम-देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति, तदविनाशि ज्ञानमिति उत्पत्ति-विनाशरहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते। अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव, सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव, तन्तुकार्य्येषु तन्तुरिव, अव्यक्तादि-सृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते। आनन्दो नाम सुखचैतन्य-स्वरूपोऽपरिमितानन्दसमुद्रः।

अविशिष्ट-सुख-स्वरूपश्च आनन्द इत्युच्यते।

त्वम्पदार्थं शोधित इति शेषः, न त्वशोधिते त्वम्पदार्थे सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वादि विशेषणसम्भवः।

परमात्मानं तत्पदार्थं वक्तुं ब्रह्मणो रूपचतुष्टयमाह, सत्यमिति। चतुष्टयं क्रमेण लक्षयति, सत्यमविनाशीति। अविनाशीत्यस्य कोऽर्थः? इत्यत आह, नामेति। नामादिषु नष्टेष्वपि यत् तत्त्वं स्थिरं, तदविनाशि सत्यमिति शेषः। ज्ञानपदार्थमाह, ज्ञानमितीति। आद्यं ज्ञानपदं प्रतीकम्, उत्तरमर्थनिर्देशः। एवमनन्तानन्दयोरपि द्रष्टव्यम्। 'पूर्वं' कार्य्यात् प्राक् वर्त्तमानकार्य्यजातस्य च व्यापकं रूपाच्छादकं शुक्तिरिव रजतव्यापिका। सुखेति, सुखात्मकं यच्चैतन्यं तद्रूपं, न तु ज्ञानाद्भिन्नं सुखमस्ति। तस्य निरवधितामाह, अपरिमितेति। दृष्टसुखं क्षीणसुखमितिवत्।

विशेषोऽत्र नास्तीत्याह। अविशिष्टेति। सवर्णमिति।

एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षण देश-काल-निमित्तेष्वव्यभिचारि, स तत्पदार्थः परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते । त्वंपदार्थादौपाधिकात् तत्पदार्थादौपाधिकाद् विलक्षणः आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः सत्तामात्रस्तत्पदार्थस्यात्मेत्युच्यते ।

अनादिरन्तर्वत्नी प्रमाणाप्रमाणसाधारणा, न सती, नासती, न सदसती, स्वयमविकारा-

---

एतच्चतुष्टय रूपमित्यर्थः । 'अव्यभिचारि' सदोपलभ्यमान यद्रूप, स तत्पदार्थ ईश्वर इत्युच्यते । अस्यैव पुनर्नामद्वयमाह, परमिति । परमित्युभयत्रान्वयः । तत्र यदलक्षितमर्थं लक्षयति, त्वम्पदार्थादिति । अतत्पदार्थश्च तत्पदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण इत्यर्थः । 'आत्मा' अत्र ब्रह्मेत्यर्थः ।

मायालक्षणमाह, अनादिरिति । 'अनादि' पूर्वावधिविधुरा, 'अन्तर्वत्नी' गर्भिणी कार्योत्पादनसमर्था । अन्तर्वतीति पाठे कार्यरूपेण नश्वरा, चिद्रूपेण कारणात्मना तु नित्यैव शक्तिशक्तिमतोरभेदात् चिच्छक्तित्वाच्चास्याः कदाचिदपि ब्रह्मणो अस्वमायासामर्थ्यासम्भवात् स्वभावहानिप्रसङ्गात् प्रागभावात् सत्वात् मान्तेति सम्प्रदायविदः ।

प्रमाणेति । उभयोरतत्त्वविषयत्वात् ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणाविषयत्वात् 'न सती' ब्रह्मातिरेकेण 'नासती' उपलब्धिविरोधात्, 'न सदसती' विरोधात्, किन्तु सदसद्विलक्षणा निर्वचनीया ज्ञानबाध्या इति साम्प्रदायिकाः । वयन्तु ब्रूमः ब्रह्मरूपेण सती, कार्यरूपेणासती, तेन उभयात्मका सती,

विकारहेतौ निरूप्यमाणे असती, अनिरूप्यमाणे सती, लक्षणशून्या, सा मायेत्युच्यते।

इत्यथर्ववेदे सर्वोपनिषत्सारः समाप्तः॥२५॥

हंसोपनिषत्।

गौतम उवाच।

भगवन् सर्वधर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः।
ब्रह्मविद्या-प्रबोधो हि केनोपायेन जायते? ॥१॥

नाप्यसती, नापि सदसती, सद्रूपेणासत्त्वाभावात् असद्रूपेण सत्त्वाभावात्, एतदुपपादितम् अथवा स्वयमधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽविकारात् विकारहेतौ निरूप्यमाणे 'असती' आत्मानमदर्शयन्ती ब्रह्मातिरेकेणानुपलभ्यमाना 'अनिरूप्यमाणे' अविवेकदशायां 'सती' स्वकार्यं दर्शयन्ती 'लक्षणशून्या' ईदृशी तादृशीति निर्वक्तुमशक्या सा माया। माशब्दो निषेधे, याशब्द प्राप्तौ, प्राप्तापि सती या नास्ति, सा माया।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट-पद वाक्यानां सर्वोपनिषद्दीपिका॥
इति सर्वोपनिषत्सारस्य दीपिका सम्पूर्णा॥२५॥

श्री हंसोपनिषद् विद्यादर्शिभ्यस्तस्मै नमः।
आथर्वणे चतुःखण्डा हंसज्ञान-पटीयसीम्॥१॥

गायत्री यद्यपि ज्ञाते सति तस्मात्-नारायणोपाय उप-

सनत्सुजात उवाच।

विचार्य्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः।
पार्वत्यै कथितं तत्त्वं शृणु गौतम! तन्मम ॥२॥
अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोष-सन्निभम्।
हंसस्यागति-विस्तारं भुक्ति मुक्ति फल प्रदम् ॥३॥

अथ हंस परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः, ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंस हंसेति सदा अयं सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्त्तते, यथा ह्यग्निः काष्ठेषु, तिलेषु तैलमिव। तं विदित्वा न मृत्युमेति। गुदमवष्टभ्य आधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य मणिपूरकञ्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ प्राणान् निरुध्य आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽहमित्येव सर्वदा ध्यायन्। अथो

दृश्यते। तथापि ग्रामाख्य दार्ढ्याय भाष्याधिकारभ्यते, अथ मिति। ब्रह्मविद्याया प्रबोधे "आदिधाम्न दलस्यार्थान् संहरेत् कमलासन" इत्यादि कुण्डल्यनुसारेण वायोरपि चोर्द्ध्व गच्छत त्रि परिवृत्ति, 'मणिपूरक नाभिचक्रं 'गत्वा' प्राप्य 'अनाहतम्' अनाहतचक्र हृदि चक्रम् 'अतिक्रम्य' उल्लङ्घ्य 'विशुद्धौ' कण्ठदेशे 'प्राणान्' वायून् निरुध्य 'आज्ञाम्' आज्ञा चक्रं भ्रूमध्यवर्त्ति अनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं सहस्रदलपद्मे

नादमाधाराद्-ब्रह्मरन्ध्र-पर्य्यन्तं शुद्धस्फटिक-सङ्काशं स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते ॥ १ ॥

अथ हंसऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः परमहंसो देवता-ऽहमिति बीजं स इति शक्तिः सोऽहमिति कीलकं षट्सङ्ख्यया अहोरात्रयोरेक-विंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्य्याय सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्ष्म

ध्यायन् 'विभाव' ओङ्कारः अहमित्येव 'सर्वदा' नित्यं ध्यायन् । अथो नादं ध्यायन्, कीदृशं ? 'आधारात्' आधार-मारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं प्रतीयमानं तथा उज्ज्वलं स वै ब्रह्म आत्मा परमात्मैव ॥ १ ॥

हंसमन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह, अथ हंस इति । अन्यत्र तु भिन्ना ऋष्याद्य उक्ता, यथा,—

"ऋषिर्मैथा स्मृतो देवी गायत्रीच्छन्द ईरितम् ।
देवता जगतामादिः सम्भोक्ता गिरिजापतिः" ॥ इति ।

तत् हंसस्य बाह्यपुरश्चरण विषयं ज्ञातव्यम् । षट्सङ्ख्यया ऋष्यादयो ज्ञेया इति शेषः । यद्वा 'षट्शतानि' षट्सङ्ख्यया अधिकानि भवन्तीत्यन्वयः, षट्शतोपरि षट् इत्यर्थः । २१६०६ इत्यङ्कतः । अमृतबिन्दौ तु—

"अशीतिः षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश ।
लक्षयैकोऽपि निश्वासा अहोरात्र-प्रमाणतः" ॥ इति
सङ्ख्याभेद उक्तः, स तत्रैव समाहितः ।

षडङ्गन्यासः, ओं सूर्य्याय हृदयाय नमः, ओं सोमाय शिरसे स्वाहा, ओं निरञ्जनाय शिखायै वषट्, ओं निराभासाय

प्रचोदयादिति, अग्नीषोमाभ्यां वौषट्, हृदया-द्यङ्गन्यास कराङ्गन्यासौ भवतः एवं कृत्वा हृदये अष्टदले हंसात्मानं ध्यायेत्।

अग्नीषोमौ पक्षावोङ्कारः शिरो बिन्दुस्तु नेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ बाहू कालश्चा-ग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः। पश्यत्यनागारश्च शिष्टो-भयपार्श्वे भवतः।

एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटि प्रतीकाशः

मायचाय हुं, ओं तनु सूक्ष्म नेत्रत्रयाय वौषट्, ओं प्रचोदयात् अस्त्राय फट्। एभिरेवादौ करन्यासः। हंसा हंसोभित्यादिना षडङ्गानीत्यपरे। हंसा सूर्य्यात्मने हृं, हंसीं सोमात्मने शिर इत्यादिनेत्यन्ये। अग्नीषोमाभ्यां वौषडिति यथा शेष। 'हस्' अग्नि 'स' सोम "ह पुमान् प्रकृतिस्तु स" इति चोक्तम्। हृदयादीनि यानि अङ्गानि तेषां न्यास करन्यासश्च तौ भवतः। एवं न्यास कृत्वा हृदये अष्टदल, तत्र हंसात्मान ध्यायेत्।

ध्येयस्वरूपमाह, अग्नीषोमाविति। हंसस्य पक्षित्वात् पक्षिरूपेण ध्यान ताभ्यां जगत् प्रवृत्ते। ओङ्कार शिर उत्तमाङ्गत्वात्, बिन्दुस्तु नेत्र प्रकाशकत्वात्, मुख रुद्रो वक्तृत्वात्, रुद्राणी चरणौ सर्वाधारत्वात्, बाहू कालश्च सर्वदात्वात्, अग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वासौ सत्वसाम्यात्, 'पश्यति' दृशधातु लक्षणया ज्ञानम, 'अनागारः' अनिकेत वैराग्य, ते अवशिष्टे उभयपार्श्वे भवतः पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वा।

ध्यानमुपसंहरति, एषोऽसाविति। तस्याष्टसु दलेषु स्थितस्य

येनेदं व्याप्तम्, तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति। पूर्वदले पुण्ये मतिः, आग्नेय्यां निद्रालस्यादयो भवन्ति, याम्ये क्रूरे मतिः, नैरृते पापे मनीषा, वारुण्यां क्रीड़ा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये रतिप्रीतिः, ईशाने द्रव्यादान मध्ये वैराग्यं,

---

अष्टधा वृत्तिमाह, तस्येति। तत्र दिक्पाल-गुणानुसारेण फलं बोद्धव्यम्। इदञ्च दिगभिप्रायेण सामान्यतः फलमुक्तम्, तत्तद्दलाभिप्रायेण तु विशेषफलमध्यात्मविवेके उक्तम्, तद्यथा—

गुद-लिङ्गान्तरे चक्रमाधारन्तु चतुर्दलम्।
परमः सहजस्तद्वदानन्दो वीरपूर्वकः॥
योगानन्दश्च तस्य स्यादीशानादिदले फलम्।
स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले षट्पत्रं चक्रमस्य तु॥
पूर्वादिषु दलेष्वाहुः फलान्येतान्यनुक्रमात्।
प्रश्रयः क्रूरता गर्वं नाशो मूर्च्छा ततः परम्॥
अवज्ञा स्यादविश्वासो जीवस्य चरतो ध्रुवम्।
नाभौ दशदलं पद्मं मणिपूरक-सञ्ज्ञकम्॥
सुषुप्तिरत्र तृष्णा स्यादीर्ष्या पिशुनता तथा।
लज्जाभय-घृणा-मोह कुधियोऽथ विषादिता॥
हृदयेऽनाहतं चक्रं दलैर्द्वादशभिर्युतम्।
लौल्य प्रणाशः कपटं वितर्कोऽप्यनुतापिता॥
आशाप्रकाशश्चिन्ता च समीहा ममता ततः।
क्रमेण दम्भो वैकल्यं विवेको ह्यहङ्कृतिस्तथा॥
फलान्येतानि पूर्वादि-दलस्यास्यात्मनो विदुः।
कण्ठेऽस्ति भारतीस्थानं विशुद्धिः षोडशच्छदम्॥

केसरे जाग्रदवस्था, कर्णिकायां स्वप्नं, लिङ्गे सुषुप्तिः, पद्मत्यागे तुरीयं, यदा हंसो नादे लीनो भवति, तदा तुर्य्यातीतमुन्मननमजपोपसंहार-मित्यभिधीयते ।

एवं सर्वं हंसवशात्; तस्मान्मनो हंसो विचार्य्यते; स एव जपकोट्या नादमनुभवति, एवं सर्वं हंसवशात् ।

तत्र प्रणव उद्गीथ हुं फड्वषड् स्वधा ।
स्वाहा नमोऽमृत सप्तस्वरा षड्जादयो मता ॥
इति पूर्वादिपत्रस्थे फलान्यात्मनि योजय" ॥ इति ॥१॥

स्थानान्तरेषु नियममाह, मध्य इति । 'लिङ्गे' नाले 'पद्मत्यागे' पद्मादूर्द्ध्वं निरालम्ब प्रदेशे 'नादे' वक्ष्यमाणे 'तुर्य्यातीतं' तुरीयात्परम्, 'उन्मननम्' मनन रहितम् 'अजपोपसंहार' प्राणव्यापार रहितम् । त्रय एते पर्य्याया ।

एवं सर्वमित्यादि । 'एवं' तुरीयातीतपर्य्यन्तमुक्तं सर्वं फलं 'हंसवशात्' हंसजप निवेदनाधीनं वेदितव्यम् । 'तस्मात्' सर्वफलदत्वात् मनो 'हंस' हन्ति गच्छति हंस सदसदात्मक लिङ्ग मनो विचार्य्यते मम स्वरूपमेव विचार्य्य निर्णेतव्यम्, येन त्वमर्थोऽवभासते, 'स एव' हंसोपासक 'जपकोट्या कोटिसङ्ख्यकजपनिवेदन पूर्वकमनो नियमे सति नादं वक्ष्यमाणम् अनु भवति । तस्यैवेति पाठे हंसस्यैव, पुनरेवमित्यादिकमुपसंहार नादहेतुत्वस्याधिकस्योक्तत्वात् ।

नादो दशविधो जायते। चिणीति प्रथमं, चिञ्चिणीति द्वितीयं, घण्टानादस्तृतीयः, शङ्खनादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, षष्ठस्ताल नादः, सप्तमो वेणुनादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो भेरीनादः, दशमो मेघनादः; नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत्।

प्रथमे चिञ्चिणी गात्रं, द्वितीये गात्रभञ्जनम्।
तृतीये खेदनं याति, चतुर्थे कम्पते शिरः॥
पञ्चमे स्रवते तालु षष्ठेऽमृतनिषेवणम्।
सप्तमे गूढविज्ञानं परा वाचा तथाष्टमे॥
अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तथामलम्।
दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्म-सन्निधौ॥

तस्मिन् मनो विलीयते मनसि सङ्कल्प-

नवप्रकारां नादोत्पत्तिमाह, नाद इति। चिण्यादयोऽनुकरणशब्दाः, इति शब्दा अनुकरणत्वद्योतकाः, 'घण्टानाद' घण्टाया इव नाद, एवमग्रेऽपि। नवमं परित्यज्येति, नवममपर्यन्तान् त्यक्त्वा ब्रह्मभवनफलं दशममेव अभ्यसेत्॥

दशानां प्रत्येकं लक्षणानि, फलानि चाह, प्रथमे इति। चिञ्चिणीशब्दाकारं तद्ददिद भवति। 'गात्र भञ्जन' गात्रभङ्ग इव भवति, 'खेदन' खिन्न इव भवति, 'अमृतनिषेवणम्' अमृत पानमिव। दशममिति, दशमभेदमभ्यस्यति परम ब्रह्म भवेत्।

तस्य फलमाह, ब्रह्मात्मेति। तस्मिन् ब्रह्मणि आत्मनः सन्निधौ

विकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो निरञ्जनः प्रकाशते इति ॥ २ ॥

इति मनो 'विलीयते' विलीनं भवति, मनसि सङ्कल्प विकल्प रूपे गते सति, पुण्यस्य पापस्य तयोः समाहारे दग्धे सति, सदाशिवो भवति। शक्त्यात्मा च शिवशक्ति रूपो भूत्वा सर्वत्रावस्थितादिरूपो ब्रह्मरूप प्रकाशते ब्रह्मैव भवति। इति शब्दो हंसवर्णन समाप्त्यर्थं ॥ २ ॥

सनत्सुजातेन गौतमं प्रति पार्वती परमेश्वर संवादे हंस वर्णनमुक्तम्। स संवादो यथा,—

श्रीईश्वर उवाच।

अजपाराधनं देवि! कथयामि तवानघे!।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥
हंसः परं महेशानि! प्रत्यहं जपते नरः।
मोहान्धो यो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥२॥
श्रीगुरोः कृपया देवि! ज्ञायते जप्यते यदा।
तच्छोच्छासैस्तु निश्वासैस्तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥३॥
उच्छासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षर द्वयम्।
तस्मात् प्राणस्तु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥४॥
नाभेरूर्द्ध्वं म निश्वासो हृदयाग्रे व्यवस्थितः।
षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥५॥
षष्टिनाड्या ह्यहोरात्रं जपसंख्या क्रमो मतः।
एकविंशति साहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि! ॥६॥
प्रत्यहं जपते प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्।

उत्पत्तिर्जप आरम्भोऽमृतिरस्य निवेदनम् ॥ ७ ॥
विना खर्पेन देवेशि । जपो भवति मन्त्रिय ।
अजपेय तत प्रोक्ता भवपाश निकृन्तनी ॥ ८ ॥
एव जपे महेशानि । प्रत्यह विनिवेदयेत् ।
गणेश ब्रह्म विष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि । ॥९॥
जीवात्मने क्रमेणैव तथा च परमात्मने ।
षट शतानि सहस्राणि षडेव च तथा पुन ॥ १० ॥
षट सहस्राणि च पुन सहस्रञ्च सहस्रकम् ।
पुन सहस्र गुरवे क्रमेण विनिवेदयेत् ॥११॥
आधारे खर्णवत् भूत्वा वादि सान्तानि सस्मरेत् ॥१२॥
द्रुतमौवर्ण वर्णानि दलानि परमेश्वरि । ।
स्वाधिष्ठाने हि हेमाभे वादिलान्तानि च स्मरेत् ॥१३॥
विद्युत्पुञ्ज प्रभाभानि सुनीलमणिपूरके ।
डफान्तानि महानील प्रभाणि च विचिन्तयेत् ॥१४॥
पिङ्गवर्ण महावह्नि कणिकाभानि चिन्तयेत् ।
कादिठान्तानि पत्राणि चतुर्थेऽनाहते प्रिये । ॥१५॥
विशुद्धौ धूम्रवर्णे तु रक्तवर्णान् स्वरान् स्मरेत् ।
आज्ञाया विद्युदाभाया हक्षौ वर्णौ विचिन्तयेत ॥१६॥
कर्पूर द्युति संराजत सहस्रदल नीरजे ।
नादात्मक ब्रह्मरन्ध्र जानीहि परमेश्वरि । ॥ १७ ॥
एतेषु सप्त चक्रेषु स्थितेभ्य परमेश्वरि । ।
जप निवेदयेदेनमहोरात्र भव प्रिये । ॥ १८ ॥
अजपा नाम गायत्री योगिना मोक्षदायिनी ।
अस्या सङ्कल्पमात्रेण नर पापै प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
अनया सदृशी विद्या अनया सदृशो जप ।
अनया सदृश पुण्य न भूत न भविष्यति ॥ २० ॥

ओं वेदप्रवचनं वेदप्रवचनम् ॥
इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

परमहंसोपनिषत् ।

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः ?

मन्त्रो तत्परमामिताहं प्रशिना सखिलमाद्य स्वरम् ।
मन्त्री मन्त्रमिम जपन् विष गदोत्पादापमृत्यु ज्वरान्
जित्वा वर्षशतं समग्र विभवो जीवेत् सुख बन्धुभि "
इति ॥ ११ ॥

ओं वेदप्रवचनमिति । इदं हंसनिरूपणम् अकाराद्या त्मकस्य वेदस्य 'प्रवचन' निर्वचनहेतु । तथाहि हंसमन्त्रस्यैव पुम्प्रकृत्यात्मकस्य वर्णविपर्यासे सोऽहं भवति, स च परमात्ममन्त्रः, तस्य चतुष्टयवद्व्यञ्जन परित्यागे पूर्वरूपे च ओमिति भवति, स च शब्दब्रह्मवाची, तत्प्रतीकस्य ओङ्कारा त्ततो व्याहृतय, ताभ्यस्त्रिपदा, त्रिभ्य पदेभ्यस्त्रयो वेदा, वेदेभ्यो लोकत्रयमिति । इदञ्च समासार्थः ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद वाक्यानां हंसोपनिषद्दीपिका ॥
इति हंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २६ ॥

यो मुख्यो परमो हंसस्तस्योपनिषदुच्यते ।
त्रिपञ्चाशत्पर्वगिर्यग्रे चत्वारिंशत्तमो मता ॥ १ ॥
संन्यासोपनिषदि परमहंस संन्यास उक्तः, हंसोपनिषदि

तेषां का स्थितिः? इति नारदो भगवन्तमुपगम्योवाच। तं भगवानाह।

च योग उक्त, तत्र परमहंसाख्य योगिनः कीदृशी लोके स्थितिः? इति सन्दिह्यते। यदुक्तम् —

"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा? समाधिस्थस्य केशव॥
स्थितधीः किं प्रभाषेत? किमासीत? व्रजेत किम्?"॥ इति।

तथा च, पामरत्व शङ्कया अवज्ञा स्यात् ततो महान् प्रत्यवाय इत्येतत् स्वरूपज्ञानार्थं परमहंसोपनिषदारभ्यते। 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः', तद्वतो योगिनः परमहंसस्य उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य मन निरुद्धचित्तोऽप्यणिमादि सिद्धिषु विमुक्ति दशायां समासक्त सन् आत्मनि सक्तीनो विपर्य्यस्तस्य परमपुरुषार्थोऽस्त्यस्तीति परमहंसमयद्, परमहंसस्य विवेकेनैव व्यवहारता सदा विरज्यति। तदुक्तम् —

"चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः।
इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम्"॥ इति।

परमहंसा विद्याबलेन विधिनिषेधान् लङ्घयति तत्र शिष्टविगानं स्यात्। तदुक्तम् —

"सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सम्प्राप्ते तु कलौ युगे।
नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय! शिश्नोदरपरायणाः"॥ इति॥

तदर्थं योगिलक्षणम्। अधिकारप्राप्त निष्काम कर्मानुष्ठानमपि योग एव। विशेषणद्वयेन स्थितप्रज्ञत्व गुणातीतत्वासङ्गत्वादयोऽपि विशेषा दर्शिताः। यदुक्तं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वाशिष्ठे,

"एवं स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः।

योऽयं परमहंसमार्गो लोकेषु दुर्लभतरो न

अपूर्वातिशय कोऽसौ भवत्यात्मविदांवर ।" ॥ १ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

"नास्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति भवत्यतिशयेन धी ।
नित्यव्रत प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥
अन्यनिर्देशाप निर्देयोग निर्देश भूरिश ।
कालमाकाश यानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥
एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभि ।
सर्वत्रास्था परित्याग सदा निर्वासन मन ॥
एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्ग मूर्त्ते
संशान्त सङ्गति चिरभ्रम निर्वृतस्य ।
तज्ज्ञस्य यन्मदन कोप विषाद मोह
लोभापदामनुदिन निपुण तनुत्वम्" ॥ ५ ॥ इति ॥

को मार्ग इति प्रष्टव्ये कथमिति वचनमदृष्टपूर्वं प्रत्ययतो दर्शय इति प्रश्नार्थम्। प्रकृतान्वयेनैव सिद्धे पुनस्तेषामिति वचन गौरवार्थम्। 'नारद' ब्रह्मपुत्रो देवर्षि 'भगवन्त' सनत् कुमार, स हि नारदाय शोकतरणाय भूमानमुपदिष्टवान्। यथा "अन्दोगानामाम्नातमधीहि भगव। इति हो समसाद सनत्कुमार नारद" इत्यारभ्य "तस्मै मृदितकषायाय तमस पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमार" इत्यन्तेन। स ततो लब्धसाक्षात्कारो मार्गं स्थितो पृच्छति विज्ञानदार्ढ्याय 'उप गम्य' न्यायेनोपगम्य मन् 'उवाच' पप्रच्छ। उत्तरोपक्रम, तमिति। 'आह' ब्रवीति, कालसामान्ये लट्।

श्रद्धातिशयस्य प्रशंसामाह योऽयमिति। य दृष्ट सोऽय

तु बाहुल्योऽपि, यद्येकोऽपि भवति, स एव नित्य-पूतस्थ इति, स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यते ॥

मनसि स्फुरन् परमकाष्ठां प्राप्तस्य वैराग्यात् दृष्टचरत्वात् दुर्लभतरत्वम्। अत्यन्तासत्त्वमाशङ्क्याह, न त्विति। बाहुल्यमस्यास्तीति बाहुल्य औप्रत्ययश्च॥

अथ मार्गोऽतिदुर्लभश्चेत्यादर्तव्य,

"भक्तिमन्तो ये त्वर्था भगवांस्ते मता मम"।

इति न्यायादित्याशङ्क्याह, यद्येति।

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः" ॥

इति न्यायेन यद्येकः कश्चिद् भवति पुरुषधौरेयः। यथा जाबालोपनिषद्युक्तं "तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणि श्वेतकेतु दुर्वास ऋभु निदाघ जडभरत-दत्तात्रेय रैवतक प्रभृतयो ऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त" इति। स एव 'नित्यपूत' परमात्मा, तत्र तिष्ठति नित्यपूतस्थ स एव न केवलो योगी, नापि केवलं परमहंस, स एव 'वेदपुरुष' वेदप्रतिपाद्य पुरुषो ब्रह्मेति 'विदुष' विद्वांस ब्रह्मानुभव विश्रान्ति प्रतिपादक शास्त्रपारङ्गता, मन्यते, वचनव्यत्यय। तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वन्तु अन्येऽपि मन्यन्ते, विद्वांसस्तु ब्रह्मत्वमेव मन्यन्ते। तथा च स्मृति,—

"दर्शनस्पर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन्! ब्राह्मणो ब्रह्मवित् स्वयम्"॥ इति।

न तु बाहुल्योऽपि यद्येकोऽपि इत्यपिशब्दद्वयमार्य्यपाठे दृश्यते. तत्र पदार्थे अपिशब्दाभावता द्योतयत,

महापुरुषो यच्चित्तं तत् सदा मय्येवावतिष्ठते ; तस्मादहञ्च तस्मिन्नेवावस्थीयते ।

असौ स्वपुत्र-मित्र-कलत्र बन्ध्वादीन् शिखां

नित्यपूतम्यस्त्व वेदपुरुषत्वस्य मुखतो विपदयन् अर्थात् का स्थितिरिति प्रश्नस्योत्तरं सूचयति, महापुरुष इति। महापुरुषत्वे हेतुः 'यत्' यस्मात् चित्त तदीय 'मय्येव' भगवत्यात्मनि अवतिष्ठते, तत् तस्मात् महापुरुषः ससारगोचराणां मनोवृत्तीनाम् अभ्यास वैराग्याभ्यां निरुद्धत्वादात्मन्येव स्थापनात् भगवान् आत्मनिष्ठं परमात्मानं स्वानुभवेन परामृशन् अयीति व्यपदिशति, यस्मात् योगी मय्येव चित्तं स्थापयति, तस्मात् 'अहञ्च' अहमपि परमात्मस्वरूपत्वेन 'तस्मिन्नेव' योगिनि प्रादुर्भूत' 'व्यवस्थीयते' अवतिष्ठे, पुरुषादिष्वस्यथ', नान्येषु योग्यताहीनेषु ।

इदानीं इष्टमार्गमुपदिशति, असाविति । 'असौ' जनकयाज्ञवल्क्यादिन्यायेन गार्हस्थ्य एवोत्पन्नज्ञानोऽयं विद्वान् चित्तविश्रान्ति सिद्धये स्वपुत्रादि सम्बन्ध कौपीनादि परिग्रहेत् । यद्यपि विदुषोऽर्थसिद्ध एव सन्न्यास', तथापि ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयेदिति प्रतिपत्तिवदयं लौकिको वैदिकश्च त्याग. । न च

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" ॥

इत्यादि स्मृति-विरोध , सत्यपि ज्ञाने विश्रान्ति रहितस्य दृश्यभावेन विश्रान्ति-सम्पादन लक्षण कर्त्तव्य सद्भावेन कृतकृत्यत्वाभावात् चित्त-विश्रान्ति-प्रतिबन्ध वारणस्य दृष्टफलस्य

यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डञ्च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनञ्च स्वशरीरस्योपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत्।

सम्पादयेत् श्रवणादि विधिवशादादृष्ट फलकल्पना, तस्मात् विविदिषुरपि विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुख श्राद्धोपवास जागरणादि विधिपूर्वकमेव संन्यसेत्, प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्याये नात्र विविदिषा संन्यासवत् प्रैषमन्त्रेणैव पुत्रवित्तादि त्याग। यज्ञादीत्यादिशब्देन सत्य पद्य चैवादि-लौकिक परिग्रहादि विशेषा मन्तव्याः। हित्वा यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्याय चेति चकारेण तदर्थोपयुक्तानि पद वाक्य प्रमाण शास्त्राणि, वेदोपबृंहणादीनि, इतिहास पुराणानि च समुच्चिनोति। लौकिकानिष्टुतिमात्र प्रयोजनानां काव्य नाटकादीनां त्याग कैमुतिकन्याय सिद्ध। सर्वकर्माणीति सर्वशब्देन लौकिक वैदिक नित्य नैमित्तिक निषिद्ध काम्यानि संगृह्यन्ते। पुत्रादि त्यागेनैहिकभोगा परिहृता। सर्वकर्मत्यागेन चामुष्मिक भोगाश्च चित्तविक्षेप कारिणो परिहृता। अयमसौ परिग्रहे दित्यन्वय, अयमसौ अहमागममितिवत्। ब्रह्माण्डञ्चेति ब्रह्माण्ड त्यागेन तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्याग। चकारेण सूत्राव्याकृताख्य प्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य तत्प्राप्ति हेतूनां श्रवणादीनां समुच्चयश्च। पुत्रादि अध्यात्मतोपा सनान्तमैहिकमामुष्मिकञ्च सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य कौपीनादिकं परिगृह्णीयात्। आच्छादनञ्चेति चकारेण पादुकादि परिग्रह समुच्चित। स्मृतिश्च,—

तत्र न मुख्योऽस्ति, को मुख्य ? इति चेदय मुख्यो न दण्ड न कमण्डलुं न शिख न यज्ञोपवीतं न स्वाध्याय नाच्छादनं चरति परमहंस, न च शीत न चोष्णम् ।

"कौपीन युगल वास कन्था शीत निवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्य्यान्नान्यस्य सङ्ग्रहम्" ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगो नाम कौपीनेन लज्जाच्छादनम्, दण्डेन गो सर्पाद्युपद्रव परिहार, आच्छादनेन शीतादि परिहार । चकारेण पादुकाभ्यामुच्छिष्टदेश स्पर्शादि परिहार समुचिनोति । लोकस्योपकारो नाम दण्डादि लिङ्गेनैतदीयमुत्तम माश्रम परिज्ञाय तदुचिताभिवन्दन भिक्षा प्रदानादि प्रवृत्त्या सुकृतसिद्धि । चकारात् सन्न्यास मर्य्यादाया शिष्टाचार प्राप्ताया पालन मनुचीयते ।

कौपीनादि परिग्रहस्यानुकल्पत्वमभिप्रेत्य मुख्यत्व प्रतिषेधति, तत्र न मुख्योऽस्तीति । यत् कौपीनादि परिग्रहण मस्ति तदस्य योगिन परमहंसस्य मुख्य कल्पो न भवति ; किन्त्वनुकल्प एव, विविदिषा सन्न्यासिनस्तु दण्डग्रहण मुख्य मिति, दण्डवियोगस्य निषेध स्मर्य्यते,—

"दण्डात्मनोस्तु सयोग सर्वदैव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयाद् बुध" ॥ इति ।

प्रायश्चित्तमपि दण्डत्यागे प्राणायामशत स्मर्य्यते,

"दण्डत्यागे शत चरेत्" इति । योगिन परमहंसस्य मुख्य कल्प पृच्छति, कोऽयं मुख्य इति चेदिति । उत्तरमाह, अय मुख्य इति । अयं क ? इत्यत आह, न दण्डमित्या

न सुखं न दुःखं न मानापमानश्च षडूर्म्मिरहितं न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवं निन्दा गर्व मत्सर दम्भ दर्पेच्छा द्वेष सुख-दुःख-काम क्रोध रोष लोभ-मोह मद-हर्षासूयाहङ्कारादींश्च हित्वा स्वं वपुः कुणपमिव दृश्यते।

दिशा। त्रिषम् इति छान्दसो ह्रस्वः। न स्वाध्यायमिति पाठः। 'चरति' गच्छति निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतादि नास्ति तत्प्रत्ययाभावात्। यथा बालस्य लीलासक्तस्य शीताद्यभावः तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः। न चोष्णमिति वर्षाभावसमुच्चयार्थश्चकारः, शीतादिनिषेधे तज्जन्यसुखादेरप्यभावात्।

न सुखमित्यादि। 'मानः' पुरुषान्तरेण सम्पादितः सत्कारः, 'अपमानः' तिरस्कारः, यदा योगिनः स्वात्मव्यतिरिक्तः पुरुषान्तरमेव न प्रतीयते, तदा मानापमानौ दूरापास्तौ। चकारशब्दः मित्र राग द्वेषादि द्वन्द्वाभावं समुच्चिनोति। 'षडूर्मयः' —

"क्षुत् पिपासे शोक मोहौ जरा मरणमेव च"।

तेषां त्रयाणां द्वन्द्वानां प्राण मनो-देह धर्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगिनः तद्वर्जनं युज्यते। न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवमित्यादिग्रन्थः स्पष्टैरव्याख्यातः। यद्येवं समाधिदशायां शीताद्यभावाद्व्युत्थानदशायां निन्दादिक्लेशः संसारिणमिवैनं बाधेतैव इत्यत आह निन्देति। रोषमदावनाय्यौ, विरोधिभिः पुरुषैः क्षमियापादितदोषोक्तिर्निन्दा, अन्येभ्योऽहमधिक इति चित्तवृत्तिर्गर्वः विद्या

यतस्तद्देहपुरमपध्वस्तं संशय-विपरीत-मिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः।

धनादिभिरस्य सदृशो भवामीति बुद्धिर्मत्सरः, परोपासमये स्वध्यानादि-प्रकाशनं दम्भः, सज्जनादिषु बुद्धिर्दर्पः, धनाद्यभिलाष इच्छा, शत्रुवधादि-बुद्धिर्द्वेषः, अनुकूल-लाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखं, तद्विपर्ययो दुःखं, योषिदाद्यभिलाषः कामः, कामितार्थ-विघातजन्यो बुद्धिविक्षोभः क्रोधः, प्राप्तस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धिर्मोहः, चित्तगत-सुखाभि-व्यक्ति-मुख-विकासादि हेतुर्धीर्हर्षः, परगुणेन दोषारोपणमसूया, देहेन्द्रियादि-सङ्घातेष्वात्मत्वभ्रमोऽहङ्कारः। आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममत्वाकार-समीचीनत्वादि बुद्धयो गृह्यन्ते। चकारो यथोक्त-निन्दादि-विपरीत-स्तुत्यादि-समुच्चयार्थः। एतान् निन्दादीन् 'हित्वा' पूर्वोक्तवासनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्य अवस्थीयते इति पूर्वेणान्वयः।

ननु विद्यमाने देहे कथं निन्दादि-परित्यागः? तत्राह, स्वं वपुः कुणपमिव दृश्यते इति। पूर्वं यत् स्वकीयं वपुः तदानीं योगिना चैतन्यभूतेन मृतकमिवालोक्यते इत्यर्थः। लोकः स्पर्शभीत्या कुणपं यथा दूरस्थोऽवलोकयति, तथा योगी तदात्मबुद्ध्युदय-भिया तटस्थो देहं नित्यमात्मनो विविनक्तीति भावः।

तत्र हेतुमाह, यतस्तद्देहपुरमपध्वस्तमिति। 'यतः' हेतोः, तद्वपुः आचार्योपदेशानुभवैः 'अपध्वस्तं' चिदात्मभावान्निराकृतम्, 'अतः' चैतन्य-वियुक्तस्य देहस्य शवतुल्यतया दृश्यमानत्वात् सत्यपि देहे निन्दादित्यागो घटते इत्यर्थः।

तन्नित्यबोधं, तत् स्वयमेवावस्थितिरिति।

ननु उत्पन्नो दिग्भ्रमो यथा सूर्योदयदर्शनेन विनष्टोऽपि कदाचिदनुवर्त्तते, तथा चिदात्मनि संशयाद्यनुवृत्तौ निन्दादि क्लेश पुन प्रसज्येत इत्याशङ्क्याह, संशयेति। आत्मा कर्त्तृत्वादि धर्म्मोपेत स्याद्रहितो वा इत्यादि संशयज्ञान, देहादिरूप आत्मेति विपरीतज्ञानम्। तद्धेतुश्चतुर्विध, अनित्याशुचि दु खा नात्मसु नित्य शुचि सुखात्म ख्यातिरविद्येति पतञ्जलिसूत्रात्। 'अनित्ये गिरि नदी समुद्रादौ नित्यत्व मिथ्या भ्रान्तिरेका अविद्या, 'अशुचौ' पुत्र कलत्रादौ शुचित्वबुद्धि द्वितीया, 'दु खे' कृषि वाणिज्यादौ सुखत्व भ्रान्तिस्तृतीया, 'गौणात्मनि' पुत्रादौ अन्नमयादिके तु मुख्यात्मत्व भ्रान्तिश्चतुर्थी, एषा संशयादीना 'हेतु' अद्वितीय ब्रह्मतत्त्वावरक मज्ञान, तद्वासना च, तत्राज्ञान तत्त्व महावाक्यार्थ बोधेन निवृत्तम्, वासना च योगाभ्यासेन निवृत्ता। दिग्भ्रान्तौ त्वज्ञाने निवृत्तेऽपि तद्वासनाया सद्भावात् यथापूर्व्व व्यवहार, योगिनस्तु भ्रान्तिहेतु राहित्यात् कुत संशयादीन्यनुवर्त्तेरन्। तदयमर्थ, संशयादीना यो हेतुरज्ञान तद्वासना च, तेन हेतुद्वयेन त्यक्तो 'नित्यनिवृत्त, अभिकरणे क्त, अज्ञान तद्वासनयोर्निवृत्तिस्तत्र नित्या, पुनस्तयोरनुद्भवादिति तेन नित्यनिवृत्त अज्ञान रहित इति यावत्।

सवासनाज्ञान निवृत्तेर्नित्यत्वे हेतुमाह, तन्नित्य बोध इति। 'तस्मिन् परमात्मनि नित्यो बोधो यस्य स, नित्यपूतस्य इत्यर्थ। योगी हि विचार्य प्रज्ञां कुर्व्वीतेति मतमनुसृत्य चित्तविक्षेपान् योगेन परिहृत्य नैरन्तर्य्येणात्मस्वरूपमात्म

तं शान्त मचल-मद्वयानन्द-विज्ञानघन एवास्मि ; तदेव मे परमं धाम, तदेव शिखा च, तदेवोपवीतञ्च, यदा परे नित्यपूतस्थः तदेवावस्थानम् ।

सिपयामेव प्रज्ञा करोति, येन बोधस्य नित्यत्वम्, तन्नि त्यत्वात् ।

तच्छिखासूत्रयोरज्ञान तत्साधनयोरपि निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । "तन्नित्य पूतस्थ" इति केषाञ्चित् पाठः । 'तत्र' तस्मिन् 'नित्यपूते' परमात्मनि स्थित इत्यर्थः ।

मुच्यमानस्य परमात्मनस्तात्विकमस्वरूपत् तटस्थत्व यद्वा धारयति, तत् स्वयमिति । यत् वेदान्तवेद्य परं ब्रह्मास्ति, तत् स्वरूप, न तु तस्मादन्य इत्येव निश्चित्य योगिनोऽत्र स्थितिर्भवति ।

अनुभव प्रकारमाह, स शान्तमिति । पदत्रये द्वितीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या । य परमात्मा 'शान्त' क्रोधादि विक्षेप रहित, 'अचल' गमनादि क्रिया रहित, 'अद्वय' स्वगत सजातीय विजातीयभेद रहित, सच्चिदानन्दैक रसोऽस्ति, स एवाहमस्मि 'तदेव' ब्रह्मतत्त्व 'मे' मम योगिनः 'परम धाम' वास्तव स्वरूप, अन्येतत् कर्तृत्व भोक्तृत्वादि युक्त तस्य मायिकत्वात् ।

आचार त्यागे दोषमाशङ्क्य निरस्यति, तदेव शिखा च तदेवोपवीतञ्चेति । 'तदेव' ज्ञानमेव शिखा चोपवीतञ्च । यज्ञा स्वार्थं मम द्रव्यरूपे अपि कर्माङ्गे । ज्ञानमेव यदात्मलाभार्थं विवेकिभिर्बोधनिर्यादि, "सशिखं वपनं कृत्वा" इत्यादि । अत

परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः, या सा सन्ध्या। सर्वान् कामान् परित्यज्याद्वैते परमस्थितिः ॥ २ ॥
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञान-वर्जितः।

"यदा पदे नित्यपूतस्यस्तदेवावस्थानम्" इति मन्त्रः शिष्टैर्गृहीतः।

सन्ध्यालोपे दोषमाशङ्क्याह, परमात्मात्मनोरेकत्व ज्ञानेन 'तयोर्भेद एव विभङ्ग', या सा सन्ध्येति। जीव ब्रह्मणोरैक्य-ज्ञानेन महावाक्यत्वेन तयोर्यः प्रतीतो भेदः विशेषेण भग्नः पुनर्भावानुदयात्, 'या' इयमेकत्व-बुद्धिः सैवोभयोरात्मनोः सन्धौ जातत्वात् सन्ध्या, अहोरात्रयोः सन्धावनुष्ठीयमाना क्रिया सन्ध्या यथा, तद्वत्, तथा च नास्य प्रत्यवायः।

कोऽयं मार्गं इत्यस्य पन्थाः स्वपुष्यत्यादिना उत्तरमुक्तम्। का स्थितिरित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना मद्विष्योत्तरमुक्तम्। संशय-विपर्ययेत्यादिना तदेव प्रपञ्च्य इदानीमुपसंहरति, सर्वान् कामान् परित्यज्याद्वैते परमस्थितिरिति। क्रोध-लोभादीनां कामपूर्वकत्वात् काम परित्यागेन चित्तदोषाः सर्वे त्यज्यन्ते। अतएव वाजसनेयिनाम् "अथो खल्वाहुः काममयः स एवायं पुरुष" इति ॥ २ ॥

ननु माभूत् कर्ममार्ग-त्यागे दोषः, चतुर्थाश्रम-लिङ्गत्याग-निमित्तो दोषस्तस्य स्यादेव इत्यत आह, ज्ञानदण्ड इत्यादि। त्रिदण्डिनो यथा वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रिविधो

स याति नरकान् घोरान् महारौरव-सञ्ज्ञकान् ॥
इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ।
आशाम्बरो ननमस्कारो नस्वधाकारो ननिन्दा-स्तुतिर्नवषट्कारो यादृच्छिको भवेद्भिक्षुः ।

दण्डः ; एवमेकदण्डिनो द्विविधः, ज्ञानदण्डः, काष्ठदण्डश्चेति । तेषां स्वरूपञ्च दर्शितम्,

"वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनीहता ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते" ॥ इति ॥

एवं सति मौनादीनां वागादि-दमनहेतुत्वात् यथा दण्डत्वं, तथैव मनस तत्कार्ययोर्दमनहेतोर्ज्ञानस्यापि दण्डत्वम् । अयं ज्ञानदण्डो 'येन' परमहंसेन धृत, स एव मुख्य एकदण्डी-त्युच्यते । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य चित्तविक्षेपेण विस्मृतिर्मा-भूदिति स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते । एतदेव ज्ञात्वा वेष-मात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य येन परमहंसेन काष्ठदण्डो धृतः, स बहुविधयातनोपेतत्वात् घोरान् महारौरव सञ्ज्ञ-कान् नरकान् 'याति' प्राप्नोति । तत्र हेतुः, यतः 'सर्वाशी' वर्ज्यावर्ज्यमकृत्वा सर्वमश्नाति । 'इदं' ज्ञानदण्ड-काष्ठदण्ड-योर्यत् 'अन्तरम्' उत्तमत्वाधमत्व लक्षणमुक्तं, तज्ज्ञात्वा उत्तमं ज्ञानदण्डं यो धारयति, स एव परमहंसो मुख्यो ज्ञेय इत्यर्थः ।

ननु ज्ञानदण्ड काष्ठदण्ड, अन्या च चर्या कीदृशी ? इत्याशङ्क्याह, आशाम्बर इत्यादि । आशा एवाम्बरं यस्य सः दिग्वासाः, न नमस्कारः कर्त्तव्यो यस्य स ननमस्कारः । निषे-धार्थ-नकारस्य समासस्थस्य नलोपाभावः । तदुक्तं, "निर्नमस्कार-मस्तुतिम्",इति । श्राद्धादावपि न स्वधाकारोऽस्य न तथा,

नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रो न ध्यानं नोपासनञ्च, न लक्ष्यं, नालक्ष्यं, न पृथक्, नापृथक्, नाहं, नत्वम् न सर्वञ्चानिकेत-स्थिति रेव स भिक्षु-शाटकादीनां नैव परिग्रहेत्, न लोकं नावलोकनञ्च।

न निन्दास्तुति। निन्दागर्वेत्यादि वाक्ये परैः क्रियमाणया निन्दया यस्य क्षोभो निवारितः, अत्र तु स्वकृते निन्दा स्तुती निषिध्येते। 'याहच्छिक' निर्बन्धरहित 'भवेत् स्यात्' 'भिक्षु' परमहंस।

नन्वस्ति निर्बन्ध,

'भिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्यानं सुरार्चनम्।
कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वदा नृपदण्डवत्' ॥

इति मुख्यस्य भेदादर्शित्वात्तस्य भवति इत्यभिप्रायेणाह, नावाहनमित्यादि। 'ध्यानं' स्मरणम् 'उपासनं' परिचर्य्येति भेदः। यथा स्तुति निन्दादि लौकिकं न, यथा देवपूजादि धर्म्मशास्त्रीयं न, तथैव तत्त्वमस्यादि ज्ञानशास्त्रीयमपि।

तथा—वाच्यादि व्यवहार्य्यं योगिनामित्याह, न लक्ष्य मिति। साक्षिचैतन्य त्वम्पदेन तत्पद देहादि विशिष्ट चैतन्य त्वपदेन वाच्य, न लक्ष्य भागस्य तदपि तस्य न व्यवहार्य्य मित्यर्थः। चित्पदार्थो जडात् पृथक्, तत् त्वम्पदार्थोऽपि पृथक्, तस्य पृथक्त्वमपि योगिनो नास्ति, स्वदेह निष्ठो वाच्यो ऽर्थोऽहं परदेह—निष्ठस्त्व, तदप्यस्य नास्ति, सर्वं खल्विद ब्रह्मेत्यपि न, चकारादयं न किञ्चिदस्तीत्यपि तस्य नास्ति, तदित्तस्य ब्रह्मणि विश्रान्तत्वात्, अतएव अनिकेत स्थितिरेव

दु खे नोद्विग्न , सुखे निस्पृह , त्यागी रागे,
सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेह , न द्वेष्टि, न प्रमोदस्त,

कारात् ब्रह्म तेन हतमिव भवति, तेन ब्रह्महा भवेत्। यत् स्मृति,

"ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूयात् द्वेष्टि ब्रह्मविदश्च य ।
अभूतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्म घातका ॥ इति ॥

ब्रह्म महाघ्न इति तस्य नरको भवति। पौल्कस इति निषादाच्छूद्रायां जात पुत्रम, प्रज्ञादित्वात् पौल्कस वर्ण व्यत्ययेन पौल्कस, तत्तुल्य इति यावत्। यत् स्मृति,

"वनत्यक्षी भुव भिक्षुर्यस्य भिचोर्हय भवेत्।
धीपूर्वं रेत उत्सर्गो द्रव्यसङ्ग्रह एव च" ॥ इति ॥

आत्महा इति, असत्स्वाभोक्तुरात्मनो हिरण्यसङ्गित्व भोक्तृत्वाङ्गीकारात्। यत् स्मृति,

"अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" ॥ इति ।

श्रुतिरपि तस्यान्धतामिस्र लोकानाह —

"असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना" ॥ इति ॥

न द्रष्टव्य न स्पृष्टव्य यात्रचेति इच्छेदिति शेष । चकारे श्रुतस्य कथितस्य अवकृतस्य नेच्छेदिति समुच्चय । इमम सम्पन प्रकृष्य यदभिलाप पूर्वक हिरण्य हस्तान्त यवच तद्गुण कथन तदीय क्रियादि व्यवहारा अपि प्रत्यवाय-हेतव इत्यर्थं । हिरण्य वर्जनस्य फलमाह, सर्वे कामा मनोगता इति। पुत्र भार्यादीनां हिरण्य मूलकत्वादिति भाव ।

कामविहते स्थितप्रज्ञत्व फलमाह दुःखेनोद्विग्न इति।

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-सदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्; तस्मात् यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव; इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिनां परमहंसानां मार्गे स्थिती उक्ते। इदानीं तादृशेन परमहंसेनात्मा कथं ध्येय? तदुपासना च कस्मिन् देशे कस्मिंश्च देहभागे कर्त्तव्या? कीदृशे च वयसि पारमहंस्याधिकार? तदङ्गीकारे कश्च विधि? तेषां क आचार? किञ्च फल? कुतो वायं सम्प्रदाय प्रवृत्त? के च सम्प्रदायिका? कथं वा देहं त्यजेत्? इति मातृ सत्यकाम नामक जाबाल पुत्रोपज्ञातोपनिषदारभ्यते, बृहस्पतिरित्यादि। आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच' पप्रच्छ। किं पप्रच्छेत्यत आह, यदनुमिति। यतो हीन कुरुक्षेत्रं यत्र देवानामपि देवपूजास्थान सर्वेषोमप्रदस्थ, तत् पप्रच्छेत्यर्थं। याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्र-मिति। अविमुक्त नामतस्तत् क्षेत्र मुक्तये कुर्वन्ति देवै प्रार्थितेन शिवेन स्वीकृतम् अतोऽविमुक्त कुरुक्षेत्र देवाना-मिति, देवैः पुण्यार्थमधिष्ठित सर्वप्राणि ब्रह्मप्राप्ति स्थानत्वाद्वि मुक्तमेव विद्धि इत्युत्तरमत तस्मादित्यादि ग्रन्थ।

ब्रह्मापत्त्या भक्त्योऽतिशयमाह, अत्र हीति। 'तारक'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति, तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेत्, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्य, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ।

पञ्चाक्षरं तारमिति शेषः 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतश्च उपदिशति । 'अमृती' अमृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी' मोक्षवान् । फलितमाह, तस्मादिति । परमहंस कर्त्ता । एवकारेण देशान्तरसेवने निषिद्धेऽपि तत्सेवा न कर्त्तव्या इत्यत आह अविमुक्तं न विमुञ्चेदिति । वाक्यपतिरङ्गी करोति एवमेवैतद् याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देशे प्राप्तेऽपि निष्कृतोऽपि आत्मार्थं पृच्छत्यत्रिरित्याह, अथ हैनमत्रिरिति । अत्र हि बृहदारण्यक इव यदि मधु प्रष्टा, याज्ञवल्क्यः समाधाता जनकः श्रोता परन्तु नाम अन्य, किन्तु नाद इति ज्ञेयम् । अनन्तत्वाद्यविज्ञेयत्व दुर्बोधत्व-ख्यापनाय, कथमिति अधिकरणप्रश्नः । इतरा विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति । तत्र हेतुः सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । स आत्मा परमशिवाख्य अविमुक्त क्षेत्रे प्रतिष्ठित इत्यर्थः ।

सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते, ज्ञाने स्थिरस्थः, य आत्मन्येवावस्थीयते, स एव योगी च, स एव ज्ञानी च।

दुःखे सति उद्वेगं न गतः, सुखे अभिलाषरहितः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः। सुखदुःखयोरविक्षेपकत्वेन तत्साधनयोरप्यविक्षेपकत्वमाह, त्यागो रागे इति। 'रागे' इत्यत्र हेतौ, ऐहिकामुष्मिके सुखे तस्य त्यागो भवति फलानपेक्षत्वात्। रागत्यागं विवृणोति, सर्वत्र शुभाशुभयोरिति। अनभिस्नेहोऽनभिद्वेष इत्यपि ज्ञेयम्।

रागत्यागस्य फलमाह, न द्वेष्टि, न प्रमोदश्चेति। प्रतिकूलान् न द्वेष्टि, अनुकूलं दृष्ट्वा प्रमोदश्च न याति। ततः किं स्यादत आह, सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते इति। सुखप्राप्तये दुःखपरिहाराय च इन्द्रिय-प्रवृत्तिः, तदुभयस्य योगिनोऽनुद्देश्यत्वादिन्द्रियोपरम इति भावः।

ननु निर्बीजो योगो दुःसाध्य इत्याशङ्क्य परमप्रेमास्पदात्मलाभत्वात् सुसाध्य एवेत्याशयेन आत्मनिष्ठामुपसंहरति, य आत्मन्येवावस्थीयते इति। अवतिष्ठते इति वाच्ये व्यत्ययः। तदुक्तम्,—

"न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्तिनः।
यत् सुखं वीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः" ॥ इति।

इन्द्रियोपरतौ च न कदाचिदात्मनि निर्विकल्पक समाधेर्विघ्ना भवन्ति, तेषां का स्थितिरिति प्रश्नस्य सङ्क्षेप विस्ताराभ्यामुत्तरं पूर्वमुक्तं, तदेवात्र पुनरपि स्थिरस्य निषेध प्रसङ्गेन स्पष्टीकृतम्।

यत् पूर्णानन्दैकरस-बोधः तद् ब्रह्माहम-स्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ।

इत्यथर्ववेदे परमहंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २७ ॥

अथ जाबालोपनिषत् ।

ओं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं, यदनु कुरु-

अथ विद्वत्संन्यास-मुपसंहरति, यत् पूर्णानन्दैक-रसबोधः तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति । अधिक प्रविष्ट यन्य निरासाय सम्पूर्ण-मतीकोपादानम् । 'यत्' ब्रह्म वेदान्तेषु 'पूर्णानन्दैकरसबोधः' परमात्मेति निरूपितं, तद् ब्रह्माहमस्मीति अनुभवन् योगी परमहंसः 'कृतकृत्यः' कृतार्थो भवतीत्यर्थः । यत् स्मृति ।

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" ॥ इति ।

विवृतिः समाप्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रीमच्छ्रुति-विवेकतः ।
श्रुत्यर्थापार-परम-हंसोपनिषद्दीपिका ॥ १ ॥
सच्चिदानन्द-पूर्णोऽहं कूटस्थाद्वैत-रूपतः ।
महावाक्य-प्रबोधेन कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ २ ॥

इति परमहंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २७ ॥

ओं जाबालोपनिषत् खण्डषट्कयुक्ता हि याजुषी ।
एकचत्वारिंशत्तमी वर्ण्या मुनिजनप्रिया ॥ १ ॥

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्। अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्; तस्मात् यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव; इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिनां परमहंसानां मार्गे स्थिती उक्ते। इदानीं तादृशेन परमहंसेनात्मा कथं ज्ञेयः? तदुपासना च कस्मिन् देशे कस्मिंश्च देहभागे कर्त्तव्या? कीदृशे च वयसि पारमहंस्याधिकारः? तदङ्गीकारे कश्च विधिः? तेषां च आचारः? किञ्च फलं? कुतो वाऽत्र सम्प्रदायः प्रवृत्तः? के च सम्प्रदायिकाः? कथं वा देहं त्यजेत्? इति ज्ञातुं सत्यकाम-नामक-जाबाल-पुत्रोपज्ञातोपनिषदारभ्यते, बृहस्पतिरित्यादि। आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच' पप्रच्छ। किं पप्रच्छेत्यत आह, यदन्विति। यतो होनं कुरुक्षेत्रं यत्र देवानामपि देवपूजास्थानं सर्वमोक्षप्रदञ्च, तत् पप्रच्छेत्यर्थः। याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति। अविमुक्तं नामतस्तत् क्षेत्रं मुक्तये कुर्वन्ति देवे, पार्थिवेन शिवेन स्वीकृतम्, अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानामिति, देवैः पुण्यार्थमधिष्ठितं सर्वप्राणिनां ब्रह्मप्राप्तिस्थानञ्चाविमुक्तमेव विद्धि इत्युत्तरमत्र तस्मादित्यादि ग्रन्थः।

प्राणोत्क्रमणे [illegible]

ब्रह्म व्याचष्टे, येनामृतीभूत्वा मोक्षीभवति; तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेत्, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं विजानीयामिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति।

पश्चात् ब्रह्मेति वीक्ष्य 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतश्च उपदिशति। 'अमृती' अमृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी' मोक्षवान्। फलितमाह, तस्मादिति। परमहम कर्त्ता। एवकारेण देशान्तरसेवने निषिद्धेऽपि तत्सेवा न कर्त्तव्या इत्यत आह अविमुक्तं न विमुञ्चेदिति। आदरमतिशयं करोति एवमेवैतद् याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देशे ज्ञातेऽपि लिङ्गतोऽपि ज्ञानार्थं पृच्छत्यत्रिरित्याह अथ हैनमत्रिरिति। अत्र हि बृहदारण्यक इव अपि सह प्रश्नाः, याज्ञवल्क्यस्य समाधाता जनकसभ्य, परन्तु भाव जल्प, किन्तु वाद इति ज्ञेयम्। अनन्तस्याव्यक्तविशेषणे दुर्बोधत्व-ख्यापनाय, कथमिति अधिकारणप्रश्नः। इतरो विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति। तत्र हेतुः सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति। स आत्मा परमशिवाख्ये अविमुक्ते नित्यं सन्निहित इत्यर्थः।

सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति। वरणायां नाश्याञ्च मध्ये प्रतिष्ठित इति। का वै वरणा, का च नाशीति। सर्वानिन्द्रिय कृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति। सर्वानिन्द्रिय कृतान् पापान् नाशयतीति; तेन नाशी भवतीति।

कतमच्चास्य स्थानं भवतीति। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धि, स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति।

इदानीं तदाश्रितं पृच्छति स इति। उत्तर वरणायां नाश्याञ्चेति। यत् स्कान्दे,

"असी वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोश महत्तरम्।

अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जना"॥ इति।

वरणा नाशी शब्दयो प्रवृत्ति निमित्त पृच्छति, का वै इति। अन्वर्थं निर्वचनेनोत्तरयति, सर्वानिति।

लोक पुराण प्रसिद्धाधिभूतमविमुक्त ज्ञातम् तस्माध्यात्माभिप्रायेणाविमुक्त स्थान पृच्छति, कतमच्चास्येति। 'च' पुन, एतस्मादन्यदप्यविमुक्तस्य किं स्थानमिति प्रश्न, उत्तरं विदिताभिप्राय माह, भ्रुवोर्घ्राणस्य चेति। भ्रुवोर्घ्राणस्य च य सन्धि कूर्पाख्य, तदविमुक्तस्य स्थानमित्यर्थं। तदुक्तम्,

"इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी।

तयोर्मध्ये प्रयागस्तु यस्त वेद स वेदवित्"॥ इति।

नासाग्रञ्च प्रयाग, तेन तत पूर्वभागे भ्रूमध्ये अविमुक्त

मिति ज्ञेयम्। स प्राण सर्वे सन्धिले निमित्तान्तरमाह, स एष इति। 'द्यौर्लोकस्य' द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च यत् परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, तस्य च एष एव सन्धि। प्राणमूला दर्वाक द्युलोक, ललाटादारभ्य पर सत्यलोक। अनेन शरीरेऽपि ब्रह्माण्ड सन्निवेशोऽस्तीति सूचितम्। तदुक्त गरुड पुराणे,—

"ब्रह्माण्डे ये गुणा सन्ति शरीरे तेऽप्यवस्थिता।
पाताल भूधरा लोकास्तथोऽन्ये द्वीप सागरा ॥ १ ॥
आदित्याद्या ग्रहा सर्वे पिण्डमध्ये व्यवस्थिता।
पदोऽधस्तु तल प्रोक्त पादोर्द्ध वितल स्मृतम् ॥ २ ॥
जानुभ्या सुतल विद्धि निलत्र सर्व मन्मने।
तथा तलातलश्चार्द्ध गुह्यदेशे रसातलम् ॥ ३ ॥
पाताल कटिसस्थन्तु पादादौ लक्षयेद् बुध।
भूर्लोक नाभिमध्ये तु भुवर्लोक तदूर्द्धकम् ॥ ४ ॥
स्वर्लोक हृदये विद्यात् कण्ठदेशे महस्तथा।
जनलोक वक्त्रदेशे तपोलोक ललाटत ॥ ५ ॥
सत्यलोक महारन्ध्रे भुवनानि चतुर्दश।
त्रिकोणे सस्थितो मेरुरध कोणे च मन्दर ॥ ६ ॥
दक्षिणे चैव कैलासो वामे कोणे हिमाचल।
निषधश्चोर्द्ध भागे तु दक्षिणे गन्धमादन ॥ ७ ॥
रमणो वामरेखायां सप्तैते कुलपर्वता।
कुशद्वीप स्थित मासे क्रौञ्चद्वीप शिरास्थितम् ॥ ८ ॥
अस्थि स्थाने स्थित जम्बु शाकं मज्जासु सस्थितम्।
त्वचायां शाल्मलिद्वीप प्लक्ष केशे प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
नखस्य पुष्करद्वीप ज्ञेयेदं रोमसञ्चये।
क्षीरोदश्च तथा मूत्रे क्षीरे क्षीरोद सागर ॥ १० ॥

एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते इति, सोऽविमुक्त उपास्य इति। सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥

सुरोदधिः श्लेष्मसंस्थो मज्जायां घृतसागरः।
रसोदधिं रसे विद्याच्छोणिते दधिसागरम् ॥ ११ ॥
स्वादूद लाम्बिकास्थाने गर्भोदं शुक्र-संस्थितम्।
नादचक्रे स्थितः सूर्यो बिन्दुचक्रे च चन्द्रमाः ॥ १२ ॥
लोचनाभ्यां कुजो ज्ञेयो हृदये च बुधः स्मृतः।
कण्ठदेशे गुरुं विद्यात् शुक्रः शुक्रे व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
नाभिस्थाने स्थितो मन्दो मुखे राहुः स्थितः स्मृतः।
वायुस्थाने स्थितः केतुः शरीरे ग्रह-मण्डलम् ॥ १४ ॥
विभज्यैवं समाख्यानमापाद तलं मस्तकम्" ॥ इति।

तेन द्युलोक परलोकयोः सन्धिः।

ननु सन्ध्यादि कर्महीनस्य योगिनः कथं ब्राह्मण्यम्? अत आह, एतद्वै सन्धिं सन्ध्यामिति। एतदिति क्रियाविशेषणम्, सन्धिं सन्धेयमित्येतदुपासनं कुर्वन्ति। तदेतत् परम ज्योतिर्ध्यानमेव ब्रह्मविदां सन्ध्यादि फलदमित्यर्थः। सर्वस्य कर्मफलसुखस्य ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावात्। तदुक्तं गीतायाम्,—

"यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः" ॥ इति ॥

उपसंहरति, स इति। 'स' आत्मा 'अविमुक्ते' वाराणस्यां स्थित 'अविमुक्ते' भ्रूमध्ये 'उपास्यः' ध्येय इत्याहत्या योज्य। 'इति' उपदेश-समाप्तौ।

उपासनाज्ञाने फलमाह, सोऽविमुक्तमिति। 'यो वा' यस्तु

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः, किं जप्येना-मृतत्वं ब्रूहीति। स होवाच याज्ञवल्क्यः। शत-रुद्रियेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि, एतैर्ह वा अमृतो भवतीति, एव-मेवैतद् याज्ञवल्क्यः॥३॥

'एतत्' आत्मोपासनम् 'एवम्' अविमुक्ताधिकरणकं 'वेद' जानाति, सः 'अविमुक्तं' नित्यमुक्तं ज्ञानम् 'आचष्टे' शिष्येभ्यः उपदेष्टुं क्षमो भवति॥२॥

अव्यक्तानन्तमात्मानं ज्ञातुं चिन्तयितुमशक्ताः प्रथमाधिकारिणः सरलोपायं पृच्छन्तीत्याह, अथ हैनं ब्रह्मचारिण इति। 'ऊचुः' पप्रच्छुः 'किं जप्येन' केन जपनीयेन 'अमृतत्वं' मोक्षं सत्त्वशुद्धिद्वारा गच्छामीति तत् जाप्यं वदेति शेषः। ब्रूहीति पाठे स्पष्टम्। यथाधिकारमुत्तरयति, शतरुद्रियेणेतीति।

"षट्षष्टिर्नील-सूक्तञ्च षोडशर्चस्तथैव च।
एष ते द्वे नमस्ते द्वे नत विद् द्वयमेव च॥
मीढुष्टम चतुष्कञ्च एतद्धि शतरुद्रियम्"॥

नमस्ते इत्यादि. षट् षष्टिः, नीलसूक्तञ्च यः सोमित्यष्टौ, षोडशर्चो नमस्ते इत्यादिरेवानुवाका, ततो द्विकद्वय, मतयतु-ष्कमिति शतसंख्यो रुद्राध्यायं यजुर्विदाम्, "रुद्राध्यायी दहेत् पापम्" इति स्मृते.। ज्ञानं सत्त्वशुद्ध्या प्राप्य अमृता भवन्ती-त्यर्थः। द्रोणपर्व पठितं वा स्तोत्रं परम-हंसानान्तु कैवल्योप-निषदाम्नातमेव शतरुद्रियमुचितम्। तत्र हेतुमाह, एतान्येव ह, वा, इति.।

'अमृतस्य' मोक्षस्य 'एतैः' जपैः, 'इति' वाक्यसमाप्तौ। एव

अथ हैनं जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच, भगवन्! सन्न्यासं ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः, ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।

मेवैतद् याज्ञवल्क्येति ब्रह्मचारिणामङ्गीकार वाक्यम्। याज्ञवल्क्य इति पाठे याज्ञवल्क्यो यदाह, एवमेवैतदिति श्रुते र्वच ॥ १ ॥

ननु सन्न्यासिनामेव अविमुक्तोपासन द्वारा मुक्तिः, तर्ह्याश्रमान्तर परिग्रहं न कोऽपि कुर्यादित्याशङ्का जनक पृच्छति, अथेति। पितृव्याहत्यर्थं वैदेह इति विशेषणम्। 'उपसमेत्य' समीपमागत्येति विनय प्रदर्शनार्थम्। अमत्यपि सन्न्यासे भवत सिद्धिं पश्यामीति प्रदर्शनार्थं भगवन्निति सम्बोधनम्। 'सन्न्यास' सन्न्यासाधिकार, तद्विधिञ्च। इतरो विदिताभिप्राय क्रमेणोत्तरयन्नादौ क्रमसन्न्यासमाह, स होवाचेति। ब्रह्मचर्यं परिसमाप्येति, अन्यथा अनधीत वेदस्य कर्मण्यनधिकारात्। गृहीभूत्वेति, अन्यथा सन्तत्यभावे पितृऋणानपाकरणात्। वनीभूत्वेति, "तपसा हन्ति किल्बिषम्" इति सकिल्बिषस्या नधिकारात्। अतएव स्मृति,

"ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्" ॥ इति।

तथा। "अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्।

शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मन कुर्यात्तु नान्यथा" ॥ इति च।

"न्यायागत धनस्तत्त्व ज्ञान निष्ठोऽतिथि प्रिय।

श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते" ॥

यदि वेतरथा, ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद् वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।

तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। तदु तथा

इति क्रमेणाश्रमान्तरस्यापि ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानिनोऽपि याज्ञवल्क्यादेः क्रमसंन्यासो न विरुद्ध इति भावः।

ननु तृतीयखण्डे ब्रह्मचारिभिरात्मज्ञानोपायः पृष्टः, ब्रह्मचारिणश्च विवाहादिकाम्यव्यवायाः कथमात्मज्ञानाय स्युः? इत्याशङ्क्य वैराग्यपाटवे क्रमातिक्रमेणापि संन्यास सम्भवात् ज्ञानसम्प्रोपपत्तिरित्याशयेनाह यदि वेति। 'यदि वा' इत्यनियमे, 'इतरथा' गार्हस्थ्यादिक्रमोल्लङ्घ्य व्युत्क्रम प्रकारेणापि परमविरक्तस्य कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरर्थात् संन्यासं सिद्धिरिति भावः। गृहाद्वनाद्वेति वा शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। 'वनात्' तृतीयाश्रमात्। एतच्चाश्रमावच्छिन्नमव्रतादि न संन्यासबाधकमित्याह अथ पुनरिति। अव्रती अधीतवेदाध्ययनाङ्गव्रत 'स्नातक' व्रतविधौ समाप्तव्रत, 'उत्सन्नाग्नि' मृतदार, 'अनग्निक' अगृहीताग्निकः। यदहरेवेत्येवकारोऽविलम्बार्थः "इदं चैतमतोऽलिङ्ग" इति लिङ्ग।

संन्यासविधिमाह तद्धैक इति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

"वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि" ॥ इति।

मान्ते मन कुर्य्यादिति दूषयति, तदु तथा न कुर्य्यादिति।

न कुर्य्यादाग्नेयीमेव कुर्य्यात्; अग्निर्हं वै प्राणः प्राणमेव तथा करोति। त्रैधातवीयामेव कुर्य्यात्; एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्व रजस्तम इति।

अय ते योनि ऋत्विजो यतो जात प्राणा-

तर्हि किं कुर्य्यादत आह आग्नेयीमेव कुर्य्यादिति। प्रजापतये इत्यपहाय अग्नये त्वा जुष्ट निर्वपामीति प्रयोग। आग्नेयेष्टिकरणे हेतु अग्निर्हं वै प्राण इति। प्रजापतीष्टिस्तु मन प्राण मनसोऽथ प्राण एव बलीयान् सुह्य दृष्टान्तेन छान्दोग्ये तथोपपादानात्। आग्नेयेष्टे सामर्थ्यमाह, प्राणमेव तथा करोतीति। यत्र प्राणस्तत्र मन यत्र मनस्तत्र सर्वेन्द्रियाणि, तत्र विषया इत्याग्नेय्या सर्वं सिध्यति।

ततोऽधिक वीर्य्यमाह, त्रैधातवीयामेव कुर्य्यादिति। त्रयाणा वेदाना धातव रसगर्भास्त्र इव येरतेऽस्या त्रैधातवीया इष्टि, तस्या ऐन्द्री वैष्णवी द्वादशकपाल पुरोडाशो हवि, तत्र तण्डुल पिष्ट वेष्टित यवपिष्टरूप, सर्वसदानात् इष्य सप्तमाधिकार। तदुक्त शतपथब्राह्मणे,

"द्वे सहस्रे भूयो वा दद्यात् स एतया यजेत्" इति।

तस्या सामर्थ्यमाह, एतयैव त्रयो धातव इति, वर्द्धन्ते इति शेष। के ते इत्यपेक्षाया तान् धातून् निष्कृष्य दर्शयति, यदुत सत्त्व रजस्तम इति। त्रिविधा अपि त्रैविधा रसा अनया वर्द्धन्ते इत्यर्थ। तिसृणामिष्टीना यथोत्तरमधिक वीर्य्यत्व द्रष्टव्यम्।

आघारेणाग्नेरात्मनि समारोप तत्र मन्त्रमाह, अय ते योनिरिति। 'अय' प्राण 'ते' तव अग्ने. 'योनि' उत्पत्ति-

दरोचथाः। तं प्राण जानन्नग्ने! आरोह, अथा नो वर्द्धय रयिम् इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत्। एष ह वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह। ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाघ्रापयेत्।

यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात्; आपो वै

स्थानम्, "वायोरग्नि" इति श्रुतेरनुभवाच्च। 'ऋत्वियः' ऋतु-गर्भाधानसमयः प्राप्तोऽस्य इति वचनात् समये "तदस्य प्राप्तम्" इत्यधिकृत्य ऋतोरणश्छन्दसि घस्। अग्ने प्राण-योनित्वे प्रमाणमाह, यत इति। 'जातः सन् यतः' प्राणात् 'अरोचथाः' रुचिदीप्तौ, दीप्तिमापन्नोऽसि, पितुः सयोनिरेव पुत्रः, तेन ते प्राणयोनित्वमिति मन्यते। तं प्राणं स्वयोनिं जानन् अग्ने। 'आरोह मत्प्राणारूढो भव मत्प्राणमाविशेत्यर्थः। अथ प्राणमाविष्टः सन् नः' अस्माकं कुले 'रयिं' धनम् ऐश्वर्यं वर्द्धय पोषयेति। पुत्रादि श्रेयसि प्रार्थनामन्त्रं व्याचष्टे एष ह वा इति। तृतीय पादं व्याचष्टे, प्राणं गच्छेति। एतन्मन्त्र-रूपमग्निं प्रति गच्छ स्वाहेत्येवमेव 'आह' प्रतिपादयति।

यद्यनग्निकः स्यात्, तदा श्रुत्यनधिकारात् किं कार्य्यम्? अत आह, ग्रामादिति। पूर्ववत् अयं ते इति मन्त्रेण, अत्रापि सन्न्यासोपनिषदुक्तो होमविधिर्द्रष्टव्यः, प्राणायाने त्यादिमन्त्रैर्होमश्च।

ननु महावनादौ यदि सन्न्यासेच्छा स्यात् तदा तदह रेवेति नियमविधानात् तत्कालश्च अग्न्यलाभात् किं

सर्वा देवताः ; सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वा, उद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं हविरनामयं मोक्षमन्त्रः त्रय्येवं वदेत्, एतद् ब्रह्मैतदुपासितव्यम्, एवमेवैतद् भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम्, पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य ! अयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण

कार्य्यम् ? अत आह, यथाग्नि न विन्देदिति। आपो वा इति। "आपो वा इदमग्र आसन्" इति श्रुतेरपां सर्वदेवताकारणत्वात् कार्य्यस्य च कारणानतिरेकादाप एव सर्वा देवता । तत्र मन्त्र सर्वाभ्य इति।

हवि शेषस्य प्रतिपत्तिमाह, हुत्वेति। 'उद्धृत्य' पात्राद् गृहीत्वा 'प्राश्नीयात्' भुञ्जीत, 'साज्यम्' आज्यसहितं 'हवि' चरुम्। सन्न्यासस्य फलमाह, अनामयं मोक्षमन्त्र इति। सन्न्यासो निस्पृहस्य मोक्षोपाय इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह, त्रय्येव वदेदिति। वेदत्रयो एव सन्न्यासिनामनामयं मोक्षमन्त्र इत्येव 'वदेत्' वदतीत्यर्थः। वेदेति क्वचित् पाठः। एतद् ब्रह्मेति। 'एतत्' सन्न्यासलक्षणवस्तु ब्रह्म ज्ञातव्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्, अत एव सन्न्यासानन्तरं ब्रह्मेति सन्न्यासिन व्यवहरन्ति। एतदुपासितव्यमिति। मोक्षार्थिभि. 'एतत्' सन्न्यासरूपम् उपास्यम् अङ्गीकार्य्य "त्यागेनैके अमृतत्वमानशु" इति श्रुते। एवमेवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

उपवीतत्यागे ब्राह्मण-सन्देहं प्रश्नपूर्वकं निराकरोति, अथ

इति। स होवाच याज्ञवल्क्यः, इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं य आत्मा प्राश्याचम्यायं विधिः परिव्राजकानाम्।

वीराध्वाने वा अनाशके वा अपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा।

हैनमत्रिरिति। उक्तं यज्ञोपवीतं किमित्यत आह, य आत्मेति। आत्मध्याने सर्वं कर्मफलमन्तर्भूतमित्यर्थः। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

"ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः"। इति।

शङ्कां निवर्त्य प्राश्नीयादिति पूर्वांशमनुसरति, प्राश्याचम्येति। प्राशनमनूद्याचमनं विधिः, आचम्य अग्निमाधापयेदिति पूर्वेणान्वयः। अन्यभावे अन्तमेवोपसंहरति अय विधिः परिव्राजकानामिति। एवं परिव्रज्या कार्येत्यर्थः।

इम विधिं पञ्चस्वतिदिशति, वीराध्वाने वेत्यादिना। वाशब्दः पञ्चक समुच्चये। एतेष्वपि पञ्चसु यथाधिकारम् अयम् इष्ट्यादिविधिः। ते चोक्ता आदित्यपुराणे,—

"समायुक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः।
दुर्भिक्षैर्महारोगैः पीड़ितो वा भवेत्तु यः॥१॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः।
अथ ब्राह्मणो वा स्वर्गादि महाफल जिगीषया॥२॥
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा।
अगाध तोयराशिं वा भृगो पतनमेव वा॥३॥
गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात्।
प्रयागे वट शाखाग्राद् देहत्यागं करोतु वा॥४॥

अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षणो ब्रह्मभूयाय भवतीति। यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा संन्यसेत्।

उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित्।
महापापक्षयात् सद्यो दिव्यान् भोगान् समश्नुते ॥५॥
एतेषामधिकारस्तु समस्ता सर्वजन्तुषु।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा' ॥६॥ इति।

वीराध्वाने अग्निपुराणे फलमुक्तम्,—

"यस्तु शास्त्रमनुसृत्य वीर्यवान् वाजिनी मुखे।
सम्मुखे वर्त्तते शूर न स्वर्गान्न निवर्त्तते।
वीराध्वा च वीराध्वा वीरस्थान स्थिति स्थिरा" ॥ इति।

अध्वान शब्दोऽध्वपर्याय।

अनाशके फलमुक्तं भविष्योत्तरे,—

'समा सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश।
महाहवे षष्टि रशीति गोग्रहे अनाशके भारत चाक्षया गति"।
इति।

अनेनापां प्रवेशे अग्निप्रवेशे च फलमुक्तम्।

महाप्रस्थाने ब्रह्मपुराणोक्तं फलमाह,—

"महाप्रस्थान यात्रा तु कर्त्तव्या निश्चितोपरि।
आश्रित्य सत्य धैर्यञ्च सद्य स्वर्गप्रदा च सा" ॥ इति।

आतुरपक्षमुक्त्वा प्रकृत परिव्राजमाह, अथ परिव्राडिति। विवर्णे' गैरिकादिना त्यक्त स्वाभाविकवर्णं वासो यस्य स विवर्णवासा 'मुण्ड' मुण्डितशिरा। अत्राप्यलोऽपि क्वचित् पाठ। अपरिग्रह इति, स्त्रिया सन्न्यासिना सह न गन्तव्यमित्यर्थः। 'शुचि' बाह्याभ्यन्तरशौचवान् 'भैक्षण' नित्यभागसाधन

एष पन्था ब्रह्मणा ह्यनुवित्तः तेनैवेति संन्यासी ब्रह्म विदित्येवमेवैष भगवन् याज्ञवल्क्य ।॥ ५ ॥

तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणि-श्वेतकेतु-दुर्वासा-ऋभु-निदाघ-जड़भरत-दत्तात्रेय रैवतक-प्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ।

मिति पारमहंस्यमद्वयं ब्रह्मभाव कार्यित्वोऽस्य । 'ब्रह्मभूयाय' ब्रह्मभावाय 'भवति' सम्पद्यते । मानेनानशनादिना पूर्व मवस्थाप्य । आतुरसंन्यास विधिमाह, यदीति । वाङ्मनसयोरपि सामर्थ्यादैहिक सामर्थ्याभावात् ।

संन्यासमार्गस्य कल्पितत्व शङ्कां निराकरोति, एष पन्था इति । 'ब्रह्मणा' विरिञ्चिना 'ह' प्रसिद्धो 'अनुवित्त' बोधित 'तेन' मार्गेण 'एति' प्राप्नोति, संन्यासी 'ब्रह्म' सच्चिदानन्दाख्य, कथं भूत ? 'विद्' ब्रह्मवेत्ता 'इति' उपदेश समाप्तौ, एवमेव 'एष' अर्थ । याज्ञवल्क्येति भवेदङ्गीकार वाक्यम् । सविसर्गपाठे एवमेवैषोऽर्थ इति याज्ञवल्क्योक्तमिति श्रुतेर्वच ॥ ५ ॥

परमहंस संन्यास एव नास्तीति विप्रतिपन्नं प्रति सम्प्रदाय दर्शयति, तत्रेति । संवर्त्तकादयोऽष्टौ पुराणप्रसिद्धा । अरुणस्यापत्य श्वेतकेतु । प्रभृति ग्रहणात् इतरे यज्ञऋषभ-देवादय । अव्यक्तानि 'लिङ्गानि' उपवीतादीनि येषां ते अव्यक्तलिङ्गा 'अव्यक्त' आश्रमाविरुद्ध आचारो येषां ते

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं जलपवित्रं पात्रं शिखां यज्ञोपवीतञ्च, इत्येतत् सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु, परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ।

यथा-जातरूपधरो निर्ग्रन्थो निष्परिग्रहः तत्तद् ब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् उदर-पात्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृण-कूट-वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्निहोत्रगृह-नदी-पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डिलेषु-तेष्वनिकेतवास्य प्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान-परायणोऽध्यात्मनिष्ठो-

---

पथ्यलाघवात् । तदेवाह, उन्मत्तवदिति । यथा दत्तात्रेयस्य मदिरा स्त्री निषेवणादि ।

त्रिदण्डी यदा परमहंस पदवीमधितिष्ठति, तदा दण्ड त्रयीणां का प्रतिपत्तिः ? अत आह, त्रिदण्डमिति । त्रयाणां दण्डानां समाहारः पात्रादि 'जलपवित्रं' जलशोधित वस्त्रम् । चकारात् कुण्डिका चमस विविदिषाध्वकौपानत् कन्था कौपीन स्नानवस्त्राद्युत्तरासङ्गानां ग्रहणम् ।

'यथाजातरूपधरः' यथाजातो निर्ग्रन्थः तथारूपस्य धरो धर्त्ता 'सम्यक्' कुशलः 'यथोक्तकाले' "निवृत्ते धूमसञ्चारे मन्दीभूते दिवाकरे" इत्यादि श्रुत्युक्ते काले 'विमुक्तः' ममतिबन्ध, अथवा जीवन्मुक्तः । तस्य स्थानान्याह, शून्येति । 'शुक्ल'

ऽशुभकर्म-निर्मूलनपरः सन्न्यासेन देहत्यागं करोति, स परमहंसो नाम, परमहंसो नामेति ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदे जाबालोपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

कैवल्योपनिषत्।

ओं अथाश्वलायनो भगवन्तं
परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच।

ब्रह्म, तच्चिन्तनपरः। अशुभेति, शुभस्याप्युपलक्षणम्। सन्न्यासेन देहत्यागं करोति न चौराद्यभ्यासादिना। स परमहंसो नाम प्रसिद्ध मिति शब्दात्, द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था।

नारायणेन रचिता श्रुति मात्रोपजीविना।
अस्पष्ट पद वाक्यानां जाबालस्य प्रदीपिका॥

इत्यथर्ववेदे जाबालोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २८ ॥

श्री कैवल्योपनिषद् ब्रह्म शतरुद्रिय सञ्ज्ञिका।
एकचत्वारिंशत्तमो मध्ये खण्डद्वयान्विता ॥ १ ॥

साधनोपदेश प्रकरणत्वात् जाबाले शतरुद्रिय ब्रह्म ज्ञान साधनत्वेन विनियुक्तम्, तत् किं स्वरूपम्? इत्यपेक्षायां सेतिहास तत् कैवल्योपनिषदि प्रदर्श्यते, अथाश्वलायन इति। अश्वलस्यापत्यम् आश्वलायन नडादिफगन्त। परमे तिष्ठतीति 'परमेष्ठी' ब्रह्मा तम्।

अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम् ।
यथा चिरात् सर्वपापं व्यपोह्य
परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥
तस्मै स होवाच पितामहश्च
श्रद्धा-भक्ति-ध्यान-योगादवैहि ॥
न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ २ ॥
परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ।
वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः
सन्न्यासयोगाद्-यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

अधीहि इत्यादि विद्यामित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । एतदादयः सप्त वृत्तमन्त्राः, ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः, पुनस्त्रीणि सार्धानि वृत्तानि, एताश्चत्वतद्द्वियमिति । अस्य फलावबोधकोऽ द्वितीयः खण्डः । तत्र अस्पष्टपदानि स्पष्टीक्रियन्ते । 'सदा सद्भिः' साधुभिः । यतिभिरिति क्वचित् पाठः । 'अचिरात्' अविलम्बेन 'सर्वपापं' सर्वबन्धनं 'व्यपोह्य' निराकृत्य 'याति' प्राप्नोति । क्वचिदुपैतीति पाठः । 'अवैहि' जानीहि । अवेहीति शुद्धः पाठः । 'एके' मुख्याः ।

परेण नाकमित्यनया द्वितीया इति परेण योगी द्वितीया ॥ 'गुहायाम्' अज्ञानगह्वरे ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ।
विविक्तदेशे च सुखासनस्थः
शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः ॥ ४ ॥
अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि
निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ।
हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं
विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ॥ ५ ॥
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं
शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ।
तमादिमध्यान्तविहीनमेकं
विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥ ६ ॥
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥

परान्तकाले कल्पान्तसमये ।

"ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते सम्प्राप्ते युगपर्य्यये" इति स्मृतेः ।

सन्न्यासयोगादित्युक्तम्, तत्र गुहानिहितप्रकाशनाय योगस्वरूपमाह, विविक्तेति । समानि ग्रीवा शिरः शरीराणि यस्य स समग्रीवशिरःशरीरः । आप इति ग्रीवाशब्दस्य ह्रस्वः । समा ग्रीवा यस्य तत् समग्रीवं तादृशं शिरो यस्मिन् तत् समग्रीवशिरः, तादृशं शरीरं यस्य स तथेति वा ।

'अत्याश्रमः' चतुर्थाश्रमः, 'ब्रह्मयोनिं' वेदकारणं

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं
समस्त-साक्षिं तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्।
स एव विष्णुः स प्राणः [illegible] कालोऽग्निः स चन्द्रमाः॥८॥
स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥९॥
सर्वभूतस्थ-मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥१०॥
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ज्ञान-निर्मथनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥११॥
स एव माया-परिमोहितात्मा
शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियन्न पानादि-विचित्रभोगैः
स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥ १२ ॥
स्वप्ने स जीवः सुख-दुःख-भोक्ता
स्वमायया कल्पित जीव-लोके ।

'समस्तसाक्षि सर्वसाक्षिणम्। इकारान्त साक्षिशब्दस्या
र्षम् ।

'सेन्द्र' स इन्द्र, छान्दस सन्धि ।

स्त्रियन्नेति छान्दस इयङ् ।

'स्वमायया' स्वाज्ञानेन कल्पिते जीवलोके सुख दुःख-भोक्ता

सुषुप्तिकाले सकले विलीने
तमोऽभिभूत सुखरूपमेति ॥ १३ ॥
पुनश्च जन्मान्तर कर्म्म योगात्
स एव जीव स्वपिति प्रबुद्ध ।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीव
तत सुजात सकल विचित्रम् ॥ १४ ॥
आधार मानन्द मखण्ड बोध
यस्मिन् लय याति पुरत्रयञ्च ।
एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
ख वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥१५॥
यत् पर ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महत् ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर नित्य तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥१६
जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च यत् प्रकाशते ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धै प्रमुच्यते ॥१७॥

पदान्वय । सकले जगति विलीने' कारणभावमापन्ने तमो ऽभिभूत' अज्ञानावृत स्वपिति 'प्रबुद्ध' स्वप्नादुत्थित पुरत्रये विश्व तैजस प्राज्ञैरभिमते अवस्थात्रये सकल तत सुजात तस्मात् जीवात् सम्यगुत्पन्नम् । ततस्तु जातमिति शुद्ध पाठ । तुरीयमाधारमिति पुरत्रयञ्च यस्मिन् लय याति ।

एतस्मात् तुरीयावस्थात् ब्रह्मण ।

तत्त्वमेवेति । ब्रह्मणस्त्वदनन्यत्व बोध्यते , त्वमेव तदिति, तव ब्रह्मानन्यत्वम् । प्रपञ्चमिति छान्दस नपुंसकत्वम् ।

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः १८

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ १९ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अणोरणीयानहमेव तद्वत्
महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥ २० ॥

अपाणि-पादोऽहमचिन्त्य शक्तिः
पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
अहं विजानामि विविक्तरूपो
न चास्ति वेत्ता मम चित् सदाहम् ॥ २१ ॥

वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ।
न पुण्य-पापे मम नास्ति नाशो
न जन्म देहेन्द्रिय-बुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥

न चास्ति वेत्ता ममेति, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेति श्रुत्यन्तरात् ।

न पुण्य पापे मम स्तः , नास्ति नाशो ममेत्येव , न जन्म

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरञ्च।
एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥ २३ ॥
समस्त-साक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम्।

यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स आत्मपूतो भवति, स सुरापानात् पूतो भवति, स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति, स सुवर्णस्तेयात् पूतो भवति, स कृत्याकृत्यात् पूतो भवति; तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्यत्याश्रमी, सर्वदा सकृद्वा जपेत्।
अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णव नाशनम्।
तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पद-मश्नुते॥
कैवल्यं पदमश्नुते ॥ २४ ॥

द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

ममेत्येव, देहेन्द्रिययुक्ता बुद्धिर्मम नेत्येव। आपो न चेति वाक्यम्, वह्निरस्ति न चेति वाक्यम्, अनिलो नास्तीति वाक्यम्, अम्बरञ्च नास्तीति वाक्यम्। एक फलमाह, एवमिति। एवं विदित्वा शुद्धं परमात्मरूपं प्रयातीत्यन्वयः।

वेदने फलमुक्ता पाठफलमाह, य इति। शतरुद्रा इति प्रत्यहमिति शेषः। 'कैवल्यं' केवलभाव मोक्ष पदम् 'अश्नुते' प्राप्नोति। द्विरुक्ति समाप्त्यर्था। 'इति' स्वरूप कथने।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना।
अस्पष्ट पद वाक्यानां कैवल्यस्य प्रदीपिका॥
इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा॥ २६॥

कैवल्याख्योपनिषदं कैवल्यार्थावबोधिनीम्।
व्याख्यास्ये केवलत्वेन कैवल्यात्मा प्रसीदतु॥ १॥

भगवती श्रुतिर्सौनेव सुखप्रतिपत्त्यर्थं कथनाश्वलायनगुरु रौहृत्य आख्यायिकामवतारयति ब्रह्मविद्यायामास्तिक्यं जनयितुम्। 'अथ' साधन चतुष्टय सम्पत्त्यनन्तरम् 'आश्वलायन' ऋग्वेदाचार्यो 'भगवन्तं' पूजावन्तं 'परमेष्ठिनं' सर्वोत्कृष्टस्थान निवासं 'परिसमेत्य' शास्त्रीयेण विधिना समीपमागत्य 'उवाच' उक्तवान्।

'अधीहि' मदनुग्रहार्थं स्मर, भगवन्! समग्र धर्मज्ञान वैराग्यैश्वर्य यस्य श्रीमन्। 'ब्रह्मविद्यां' ब्रह्मणः देश काल वस्तु परिच्छेद शून्यस्य विद्या बुद्धि साक्षात्कार कारणं तां 'वरिष्ठाम्' अतिशयेन श्रेष्ठां, 'सदा' नित्यं 'सद्भिः' देहादि व्यात्म बुद्धिशून्यैः 'सेव्यमानां' हृदये प्रियमाणां 'निगूढां' सर्व भूतस्यात्मनो विद्यमानत्वेन विद्यमानामप्यविद्यया नितरां संवृताम्, 'यया' ब्रह्मविद्यया 'अचिरात्' अदीर्घेण कालेन 'सर्वपापं' निखिल दुःखकारणम् अज्ञान ससंस्कार व्यपोह्य विविध परित्यज्य विनाश्येत्यर्थः। 'परात्' सर्वजगत् कारणा दव्याकृतात् 'परम्' उत्कृष्टम् अज्ञानाश्रय विषयत्वाभ्यां,

'पुरुषं परिपूर्णं 'याति' प्राप्नोति, 'विद्वान्' अहमेव सोऽस्मीति साक्षात्कारवान् ॥ १ ॥

एवं पृष्टः 'तस्मै' स्वशिष्याय ब्रह्मविद्यार्थिने 'स' गुरुः सर्वज्ञः 'ह' किल 'उवाच' उक्तवान्, 'पितामहश्च' जगत् पितॄणां दक्षादीनां पिता पितामहः कमलासनः, 'चकार' अपि-कारार्थे, स पितामहोऽप्युवाच, न तूपेक्षां कृतवानित्यर्थः। ब्रह्मविद्यायाः साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वात्, अतः सोपायां तामाह, 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगात्' श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः, भक्तिः भजनं तदेकतात्पर्यं बुद्धिः, ध्यानं विजातीयप्रत्ययशून्यः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः, एतेषां 'योगः' सम्बन्धः एतत् कारणमिति यावत् तस्मात् 'अवेहि' जानीहि।

इदानीं यथा श्रद्धाभक्तिध्यानयोगो ब्रह्मविद्यायाः कारणं, तद्वत् सन्न्यासोऽपीत्याह, न 'कर्मणा' श्रौतेन स्मार्त्तेन वा, न 'प्रजया' पुत्रादिना, 'धनेन' दैवेन मानुषेण वा वित्तेन, नेति पूर्वमनुषज्यते, अमृतत्वमिति वक्ष्यमाणानुषङ्गः कर्म प्रजा धन यदेष्वन्तर्गतश्च , 'त्यागेन' निखिलश्रौतस्मार्त्तकर्म परित्यागेन पारमहंस्याश्रमरूपेण, 'एके' महात्मानः सम्प्रदायविदः 'अमृतत्वम्' अविद्यामरणभावराहित्यं 'आनशुः' आनशिरे प्राप्ताः ॥ २ ॥

अथ कृते सन्न्यासे 'परेण' परस्मात् 'नाकं' कं सुखं, तद्विरोधि दुःखम् अकम्, न अकं यस्मिन् स नाकः तं, स्वर्गस्योपरीत्यर्थः। अथ वा, 'परेण' परं, नाकम् आनन्दात्मानं 'निहितं' प्रक्षिप्तं आत्मा 'गुहायां' बुद्धौ 'विभ्राजते' विशेषेण स्वयं प्रकाशत्वेन दीप्यते, 'यत्' प्रसिद्धं विश्वव्यापिस्वरूपं 'यतयः' कृतसन्न्यासाः प्रयत्नवन्तो ब्रह्मसाक्षात्कारसम्पन्नाः

'प्रविशन्ति' इदं वयं स्म इति साक्षात्कारेण तदेव भवन्तीत्यर्थः।

यतीनां विशेषणान्याह, 'वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः' वेदान्ताः प्रसिद्धाः, तेभ्यो जातं विशिष्टम् अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं, तस्मिन्नेव सुनिश्चितः अर्थः प्रयोजनं येषां ते। अथवा सुनिश्चितः अयमित्थमेवेति सम्यगवधारितो ब्रह्मलक्षणः अर्थो विषयो यैस्ते वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थाः। 'सन्न्यासयोगात्' सम्यक् वान्तविष्ठादिवत् लोकद्वय-भोगस्य न्यासः त्यागः सन्न्यासः तस्य योगः अहं सन्न्यास्यस्मीति बोधः, तस्मात्, 'यतयः' व्याख्यातम्, पुनरादानं विशेषत्व-कथनार्थम्। 'शुद्ध-सत्त्वाः' शुद्धं रागादिकषाय-रहितं सत्त्वम् अन्तःकरणं येषां ते शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

एवम्भूता अपि कुतश्चित् प्रतिबन्धादस्मिन् शरीरे अनुत्पन्न-साक्षात्काराश्चेत्, तदा 'ते' उक्ता यतयः 'ब्रह्मलोकेषु' ब्रह्मणः कार्यस्यैक एव लोकोऽनेकभूमिका-प्रासादवदध उपर्यादि-भागेनावस्थिता बहव एव तेनाभिधीयन्ते, तेषु ब्रह्मलोकेषु 'परान्तकाले' परस्य कार्यस्य ब्रह्मणः अन्तकालो विनाश-कालः द्विपरार्धावसानः परान्तकालः, तस्मिन्, 'परामृतात्' उत्कृष्टात् अमरण-धर्मिणोऽव्याकृतात् 'परिमुच्यन्ति' परि-मुच्यन्ते सर्वतो विमुक्ता भवन्ति, 'सर्वे' निखिलाः।

इदानीं ब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थमुपासनं कर्त्तुम् उपवेशनार्थं देशविशेषादिकमाह, 'विविक्तदेशे' एकान्तदेशे, चशब्दादव्याकुल कालेऽपि, 'सुखासनस्थः' सुखम् अनुद्वेगकरं दर्भाद्यासनं सुखासनं, तस्मिन् तिष्ठतीति सुखासनस्थः, 'शुचिः' बहिरन्तः-शौचवान्, 'समग्रीव-शिरः-शरीरः' समे ग्रीवा च शिरश्च शरीरञ्च यस्य स समग्रीव-शिरः-शरीरः, ऋजुकायः पद्म-स्वस्तिका-द्यासनस्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'अत्याश्रमस्थः' अति अधिकं ब्रह्मचारि गृहस्थ वानप्रस्थ कुटीचक बहूदक हंसेभ्य आश्रमं पारमहंस्य लक्षणं अत्याश्रमं, तस्मिन् तिष्ठतीति अत्याश्रमस्थः, 'सकलेन्द्रियाणि' निखिलानि समनस्कानि ज्ञान कर्मेन्द्रियाणि 'निरुध्य' स्व स्व प्रकारेभ्योऽवरुध्य भक्त्या स्ववत् देवादाधिक्याद्वा स्वगुरुं स्वस्य तत्त्वमसीत्यर्थावबोधकं 'प्रणम्य' प्रकर्षेण नत्वा अनन्तरं 'हृत्पुण्डरीकं' हृदयकमलं यच्छिद्रादि विशेषण 'विरजं' विरजस्कम् अपगत रागद्वेषादिकं 'विशुद्धं' विगत समस्त दुःखादिदोषं 'विचिन्त्य' विशेषेण ध्यात्वा 'मध्ये' हृदयपुण्डरीकस्यान्तः, 'विपदं' निर्मलं शुद्धस्फटिक सङ्काशमित्यर्थः, 'विशोकं' विगत शोकं दुःखं विशोकम् आनन्दपूर्णं हृदय स्मरान्नित्यर्थः ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु 'अचिन्त्यं' वाङ्मनसातीतत्वेन प्रत्यय सम्यक् विषयम्। वाङ्मनसातीतत्व हेतुः 'अव्यक्तं' शब्दाद्यशेष शून्यत्वादस्पष्टमव्यक्तम्। अनन्तत्व परिच्छेदश्च वारयति, 'अनन्तरूपं' न विद्यते अन्तः इयत्ता रूपाणां शरीराणां यस्य सोऽनन्तरूपः न देश काल वस्तु परिच्छेद शून्यं वा अनन्तरूपं, 'शिवं' मङ्गलरूपं प्रशान्तम् अविद्यादिदोष रहितम्, 'अमृतं' कालत्रयाभस्पृष्टम् अमृतवद्वा निरतिशयानन्द रूपत्वेन 'ब्रह्म' बृहत् सर्वस्मादभ्यधिकं 'योनिं' जगज्जन्मादि कारणं तथा सर्वैतद्विशेषेण ज्ञातं तद्वत् स्वरूपमपि, 'आदि मध्यान्त विहीनम्' उत्पत्ति परिच्छेद विनाश वर्जितम् तत्र हेतुः 'एकं' द्वितीय वस्तुमात्र रहितं 'विभुं' समस्त व्यापिनं वा 'चिदानन्दं' स्वय प्रकाशमानं निरतिशयानन्दम् 'अरूपं' चिदानन्द व्यतिरिक्त रूप रहितं तत 'अद्भुतम्' आश्चर्यकरम्। ६ ॥

उमासहायं ब्रह्मविद्या भवानी सहायं कामादि पाटचर

भवक अर्द्धनारी शरीरत्वेन वामाङ्ग स्थितानुपम युवतिरूपत्वेन वा यस्य स उमासहाय: तं, 'परमेश्वरम्' उत्कृष्टमह्मादिनियन्तारं 'प्रभुं' समर्थं 'त्रिलोचनं' त्रीणि सोम सूर्याग्न्यात्मकानि लोचनानि यस्य स त्रिलोचन: तं, 'नीलकण्ठं' श्यामकण्ठं 'प्रशान्तं' प्रसन्नवदनेन्द्रिय, 'ध्यात्वा' प्रत्यय प्रवाहेण साक्षात् कृत्य 'मुनि' मननशील 'गच्छति' प्राप्नोति 'भूतयोनिम्' आकाशादि महाभूत कारणम्।

तर्हि किं कारणत्वोपाधिकमित्याशङ्का नेत्याह, समस्तसाक्षि' समस्त साक्षिण सर्वबुद्धि प्रचार द्रष्टारम्। साक्षित्व अपि न केवलस्य कूटस्थ आह, 'तमस' आवरण शक्ति विक्षेप रूपात: अविद्याया:, 'परस्तात्' परत: अविद्या तत्कार्य शून्य मित्यर्थं, उमासहायोपासनात साम्यो निरवद्यो विद्यादशायां सर्वात्मेत्यर्थ ॥ ७ ॥

'स' उक्त 'ब्रह्मा' प्रथमशरीरी सार्थ्य कारणभूत, 'स' उक्त 'शिव' उमासहाय, 'सेन्द्र' 'स' उक्त 'इन्द्र' त्रिलोकी पति, 'स' उक्त 'अक्षर' विनाश रहित, 'परम' उत्कृष्ट 'स्वराट्' अन्यानपेक्षत्वेन स्वेनैव राजते इति स्वराट्, 'स एव' उक्त एव 'विष्णु' व्यापन शील शङ्ख-चक्र गदा धर, 'स' उक्त 'प्राण' प्राणादि पञ्च वृत्तिरूप, 'स' उक्त 'कालाग्नि' काल रूपी वैश्वानर, 'स' उक्त 'चन्द्रमा' शशाङ्क ॥८॥

'स एव' उक्त एव 'सर्वं' निखिल 'यत्' प्रसिद्ध 'भूतम्' अतीत, 'यच्च' यदपि 'भव्य' भावि, चकारात् वर्तमानमपि, 'सनातन' चिरन्तन 'ज्ञात्वा' अह ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य, 'तम्' उमासमान्वात्मान 'मृत्युम्' अविद्या तत्कार्याम् 'अत्येति' अतीत्य गच्छति। 'नान्य' उक्तात् ब्रह्मज्ञानाद् व्यतिरिक्त 'पन्था' मार्ग 'विमुक्तये' विमुक्त्यर्थं नास्तीति शेष ।

यदा त्रयाणां विश्व तैजस प्राज्ञानां, विराड् हिरण्यगर्भेश्वराणां वा स्वयं प्रकाशत्वेन लोचनं प्रकाश स्वरूपं विलोचनं नील तमोऽज्ञानं कण्ठे कण्ठवच्चिदेकदेशे अधिकव्यापकत्वेन चैतन्यस्य वर्त्तते यस्य स नीलकण्ठः तमिति व्याख्यात, तदा 'विपदस' अविद्या रहित 'विशोक' दुःखसंस्कार रहितम्, 'उमासहाय' ब्रह्मविद्या सहाय 'प्रशान्त' पुनरुत्थान संस्कार-वर्जितमिति निर्गुणपरत्वेन समस्त वाक्यमवगन्तव्यम्, निर्गुणस्याप्युपलक्षणत्वेन हृदयप्रदेश मध्यस्थत्वमविरुद्धम्, तथा च ध्यात्वा मनन निदिध्यासने कृत्वा इत्येतदप्युपपन्नमेव ॥ ९ ॥

'सर्वभूतस्थ' निखिलेषु स्थावर जङ्गमेषु तिष्ठतीति सर्व-भूतस्थः, तम्, 'आत्मानम्' अस्मत् प्रत्यय व्यवहार योग्य, 'सर्व-भूतानि च' निखिलानि स्थावर जङ्गमानि च, 'चकार' आधाराधेय भावव्युत्क्रमार्थं । 'आत्मनि' आनन्दात्मनि अस्मत्प्रत्यय योग्ये, 'सम्पश्यन्' सम्यक् संशय विपर्यय मन्तरेणावलोकयन् 'ब्रह्म' बृहत् देश काल वस्तु परिच्छेद शून्य 'परमम्' उत्कृष्टम् अनुपचरितमित्यर्थं , 'याति' प्राप्नोति, न यातीति देहली प्रदीप न्यायेन सम्बध्यते, 'न याति' न प्राप्नोति, 'अन्येन' उक्त बोध व्यतिरिक्तेन 'हेतुना' कारणेन ॥ १० ॥

ध्यात्वा गच्छतीत्यस्य व्याख्यान ज्ञात्वा तमित्यादि , नान्य-पन्था विमुक्तये इत्यस्य व्याख्यानन्तु इद सर्वभूतस्थमित्यादि। यदा [illegible] एव ज्ञान नोपपद्यते, तदा तदुत्पादनोपायमाह, 'आत्मानम्' अन्तःकरणम् 'अरणिं' वह्निजनक मन्थ संस्कृत काष्ठ कृत्वा अधो निधाय मथनारणित्वेन चिन्तयित्वेत्यर्थं । 'प्रणवम्' ओङ्कारम् उत्तरारणिमपि, 'चकार' कृत्वेत्येतदनु कृष्यर्थं । 'ज्ञान निर्मथनाभ्यासात्' ज्ञानस्य सर्वात्मकोऽहमस्मीत्येव रूपस्य निर्मथन युक्तिभिर्विलोडन, तस्य 'अभ्यास'

आवृत्तिरूपं, ज्ञानं निर्मथनाभ्यासः, तस्मात्, उत्पन्नेनाहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काराग्निना 'पाशम्' आत्मनो बन्धनरूपम् अज्ञानरज्जुरचितम् अहमादिग्रन्थिं 'दहति' भस्मीकरोति, 'पण्डितः' पण्डा अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिः, ताम् 'इतः' प्राप्तः पण्डितः ॥ ११ ॥

नन्वस्याऽसङ्गोदासीनस्याद्वितीयस्य कुतः संसार पाशरूपः ? इत्यत आह, 'स एव' उक्तोऽसङ्गोदासीन एव, न त्वन्यः, 'माया-परिमोहितात्मा' माया अविद्या आवरण विक्षेपकरी शक्तिः, तया परिमोहितः स्वयमप्रकाश आनन्दात्मा स्वस्वरूपं माया परिमोहितात्मा, 'शरीरं' स्थूलादि भेदभिन्नं मनुष्यादिकलेव-रम् 'आस्थाय' अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानम् आसमन्तात् स्वीकृत्य 'करोति सर्वं' निखिलं व्यापारजातं कुरुते। 'स्त्र्यन्न पानादि विचित्रभोगैः' 'स्त्रियः' मनोऽनुकूला युवत्यः, 'अन्नपाने' मनोऽनुकूले, आदिशब्देन वसनाच्छादनादीनि मनोऽनु-कूलानि, तैः स्त्र्यन्नपानादिभिः विचित्रैः भोगैः, तृप्यतीति छान्दसम्। 'स एव' माया परिमूढ एव न त्वन्यः, 'जाग्रत्' जागरणम् इन्द्रियैर्बाह्य विषयोपलब्धिरूपं कुर्वन्, 'परितृप्तिं' सर्वतो विषय सुखजां तृप्तिं परितृप्तिं, ताम् 'एति' गच्छति, सुख दुःखं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वप्न सुषुप्त्योर्विशेष तदभाव कथनेन संसार मोक्ष-योरर्थात् दृष्टान्तमाह, 'स्वप्ने' इन्द्रिय व्यासोपरम रूपायां स्वप्ना-वस्थायां, स 'जीवः' आत्मा वारयिता विविध वासना-वासितः 'सुख दुःख भोक्ता' सुख दुःखयोः प्रसिद्धयोः 'भोक्ता' अहं सुखी, अहं दुःखीत्येवरूप प्रत्ययवान् सुख दुःख भोक्ता।

तत्र संसारस्य दृष्टान्तेन वास्तवत्वं वारयति, 'स्वमायया' स्वस्य तत्तद्देहाभिमानिनि माया अज्ञानं, विपरीत ज्ञानं,,

तया कल्पितविश्वलोके कल्पिते वासनारूपे विश्वच्छिन्न रथ रथयोगे पथादिके निखिले लोके भुवने जने च कल्पितविश्व लोके। स्वप्ने यथा, तद्वज्जागरणेऽपीत्यर्थं। 'सुषुप्तिकाले आनन्दभोगावसरे 'सकले' निखिले 'विलीने' विशेष विज्ञाने स्वकारणे लय गते, एतावत् सुषुप्ती मोचे च सभम इयान्तु विशेष, तमोऽभिभूत अज्ञानावृत 'सुखरूप' स्वस्वरूप स्वय प्रकाशमानम् आनन्दात्म स्वरूपम् एति गच्छति ॥१३॥

पुनश्च आनन्दात्म स्वरूप प्राप्य भूयोऽपि 'जन्मान्तर कर्म योगात् प्रागभवीय—कर्मानुसारात् 'स एव आनन्दात्म स्वरूप प्राप्त एव सुषुप्तिं गत, न लब्ध, 'जीव' प्राणविधारक स्वपिति स्वप्नावस्था गच्छति। अथवा, सुषुप्तात् प्रबुद्ध प्रबोध जागरण प्राप्त भवतीति शेष ॥

इदानीं जीव ब्रह्मणो रैक्यमाह 'पुरत्रये' स्थूल सूक्ष्म कारणाख्ये शरीरत्रये 'क्रीडति' विहरति, यश्च जीव 'चकार' एवकारार्थ, प्रसिद्ध परमात्मैव प्राणधारक, तस्मात् तस्मा देव जीवाभिपद न लन्ध, तस्मात् जातम् उत्पन्नम् सकल निखिल विचित्र' विविधकर्मा नाम रूपं विश्वम् ॥ १४ ॥

'आधार रज्जुरिव सर्पधारा बलीवर्द सूतितत्त्वाद, सक लस्य विश्वस्याधारभूतम् 'आनन्द निरतिशयानन्द स्वरूपम्, 'अखण्डबोधम्' आनन्दरूपत्वेऽपि स्वय प्रकाशैकस्वभावम्। 'यस्मिन् अखण्डबोधे 'लय विनाश याति गच्छति, पुर त्रयञ्च व्याख्यातम्, च शब्दादन्यदपि।

'एतस्मात् पुरत्रयाधिष्ठानात् बुद्धेर्दृष्ट्, 'जायते उत्प द्यते, प्राण क्रियाशक्ति, मन अन्त करण ज्ञानशक्ति सर्वेन्द्रियाणि च सर्वज्ञान कर्मेन्द्रियाण्यपि च शब्दाद् इष्ट दिकमपि, 'ख' नभ, 'वायु नभस्वान्, ज्योति धातु,

'आप' नीराणि, 'पृथिवी' भूमि, 'विश्वस्य' निखिलस्य स्थावर जङ्गमात्मकस्य प्राणिजातस्य 'धारिणी' विधारिणी ॥१५॥

इदानीं महावाक्यार्थमाह, 'यत्' प्रसिद्धं 'परमं' उत्कृष्ट 'ब्रह्म' बृहत् देश काल वस्तु परिच्छेद शून्य 'सर्वात्मा' सर्व प्राणिहृदिस्थित, सर्वानन्यय 'विश्वस्य' सर्वस्य कार्य कारण जातस्य 'आयतनम्' आधारभूतम, 'महत्' प्रौढ' सर्वाधार त्वेन, एव 'सूक्ष्मात्' अणुपरिमाणात् 'सूक्ष्मतर' महदव्यति-रेकेन अणु, 'नित्य' विनाशशून्य 'तत्' उक्त पर ब्रह्म 'त्वमेव' त्वदनुगतमेव न त्वन्यत्।

ननु तत् मत्तोऽन्यत्, ग्रहन्तु तस्मादन्य, मयि कर्तृ-त्वादिविशेषोपलम्भादित्यत आह, 'त्वमेव तत्' त्व कर्त्ता भोक्ता अविद्यया, वस्तुत पर ब्रह्मैव, न त्वन्य ॥ १६ ॥

इदानीमेव ज्ञाने फलमाह, 'जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च, जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादय उक्ता, तदादय विश्व विराडादय, स एव प्रपञ्चो जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च त, 'यत्' प्रसिद्ध स्वय प्रकाशमान 'प्रकाशते' प्रकाशयति। 'तत्' उक्त स्वय प्रकाश 'ब्रह्म' मल प्राणादि लक्षणम्। 'अह' प्रत्यगात्मा चिदानन्दात्मा, 'इति' अनेन प्रकारेण 'ज्ञात्वा' साक्षात् कृत्य 'सर्वबन्धै' निखिलबन्धै सह समाधौ च सकारणे 'प्रमुच्यते' प्रकर्षेण मुक्तो भवतीति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्वस्मात् प्रपञ्चाद् विलक्षणमाह, 'त्रिषु' जागरण स्वप्न सुषुप्तेषु 'धामसु' स्थानेषु 'यत्' प्रसिद्ध 'भोग्यं' स्थूल प्रवि विक्तानन्दरूप 'भोक्ता' विश्व तैजस प्राज्ञाख्य, 'भोगश्च' स्थूल प्रविविक्तानन्द भोगोऽपि, शब्दादर्ध्यदैवादि विभागोऽपि 'यत्' उक्त त्रिधाम भोग्यादि प्रपञ्चजात, 'भवेत्' अष्टम, 'तेभ्य' त्रिधामादिभ्य 'विलक्षण' विपरीतलक्षण, सैशधरमाह,

'साक्षी' साक्ष्यः तस्य विश्वस्य द्रष्टा 'चिन्मात्रः' चिदेकरसः 'अहं' अहं-प्रत्यय-व्यवहार-योग्यः 'सदाशिवः' कैवल्यात्मा नित्य-कल्याणरूपी महेश्वरः ॥ १८ ॥

प्रपञ्च-वैलक्षण्यं स्वस्योक्त्वा इदानीं जगज्जन्मादि-कारणत्वमपि स्वस्याह, 'मय्येव' मत्त एव ब्रह्माभिन्नात्, न त्वन्यस्मात्, 'सकलं' निखिलं भूत-भौतिक-प्रपञ्चजातं 'जातम्' उत्पन्नम्; 'मयि' ब्रह्माभिन्ने 'सर्वं' निखिलं विश्वं 'प्रतिष्ठितं' प्रकर्षेण स्थितिमासाम्; 'मयि सर्वं' व्याख्यातम्; 'लयं याति' नाशं गच्छति; 'तत्' तस्मात् सर्वजगज्जन्म-स्थिति-ध्वंस-कारणात् 'ब्रह्म' बृहत् देश-काल-वस्तुपरिच्छेद-शून्यम् 'अद्वयं' ग्राह्य-ग्राहकादि-विभाग-शून्यम् 'अस्मि' भवामि। 'अहं' ब्रह्मणो-ऽवगन्ता ॥ १९ ॥

'अणोः' अणुपरिमाणात् 'अणीयान्' अतिशयेनाणुः 'अहमेव' जगत्कारणम् अहंप्रत्यय-व्यवहारस्य योग्यः, न त्वन्यः, 'महत्' यथा अणुः, तथा महान् सर्वस्मादभ्यधिकः, अहं व्याख्यातम्; अणीयसां महताञ्च कारणानां यथा भेदः, तथा तथापि स्यादित्यत आह, 'विश्वं' साविद्यं भूत-भौतिकं प्रपञ्च-जातम्, अहं व्याख्यातम्; अस्य तत्त्वाभेद-बाधित्वे स्वस्मादप्य-भेदः स्यादित्यत आह, 'विचित्रं' विविधं स्वयमनन्तभेदव-दित्यर्थः।

तदभिन्नस्य तस्य तथाप्याधुनिकत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरातनः' चिरन्तनः आधुनिक-सर्पधारा बलीवर्द-मूत्रिकाद्य-भिन्ना चिरन्तनी रज्जुरिव, अहं व्याख्यातम्; 'पुरुषः' परि-पूर्णो वस्तुतः, अहं व्याख्यातम्; अविद्यादशायाम् 'ईशः' नियन्ता, नियन्तृत्वे सामर्थ्यमाह, 'हिरण्मयः' ज्ञानप्रचुरः तत्प्रधानो वा

चादित्यस्य' सर्वकार्य्यैककारणात्मा, अद्य व्याख्यातम्, शिवरूपं, मङ्गलखरूप ब्रह्म 'अस्मि' भवामि ॥ २० ॥

इदानीं सर्वकारणहीनस्य सर्वज्ञतां स्वस्याह, 'अपाणि पादः' पाणिपादहीन, अद्य व्याख्यातम, 'अचिन्त्यशक्ति' दुर्बोधशक्ति, एवम्भूतोऽपि जवनो ग्रहीतवेग इत्यर्थः, 'पश्यामि' अवलोकयामि, न 'अचक्षु' चक्षुषा हीन, स अचक्षु द्रष्टा, 'शृणोमि' श्रवण करोमि 'अकर्ण' कर्णरहित', अद्य व्याख्यातम्; 'विजानामि' विविध प्रपञ्चजातम् अवगच्छामि, 'विविक्तरूप' बुद्ध्यादि पृथग्रूप, 'न चास्ति' नास्त्येव, 'वेत्ता' कर्म कर्त्तृ भावनावगन्ता, 'मम' आनन्दात्मनो भेदरहितस्य 'चित्' स्वय प्रकाश बोध स्वभाव 'सदा' सर्वदा, अद्य व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इदानीं सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यस्यात्मन सर्वविकारभाव दर्शयति, 'वेदै' ऋगादिभि 'अनेकै' बहुभि, अहमेव व्याख्यातम्, 'वेद्य' प्रतिपाद्य, 'वेदान्तकृत्' वेदान्त सूत्रकृत् वेदव्यासरूप, 'वेदविदेव च वेदान्तकृतो विशेषणम्; वेदाना साङ्गाना सावरविद्या स्थानानां वेत्ता वेदवित् स एव, न त्वन्य, चाम्बादनेकतप सम्पन्नस, अद्य व्याख्यातम्, अनेन विभूति मत्तस्त्वेचिदमिव प्रधानमित्युक्तम्। 'न पुण्यपापे' मम स्पष्टम्, न स्त इति शेष, 'नास्ति नाश' विनाशो न विद्यते ममेत्यनुषङ्ग, 'न जन्म' जनि न मम अस्तीत्यनुषङ्ग; 'देहेन्द्रियबुद्धि' देहश्च इन्द्रियाणि च बुद्धयश्च देहेन्द्रिय बुद्धि 'नास्ति न विद्यते, ममेत्यनुषङ्ग.॥ २२ ॥

'न भूमिरापो मम पृथिवी सोदका मम नास्ति इत्यनुषङ्ग, 'वह्नि' प्रसिद्ध 'नास्ति' न विद्यते, ममेत्यनुषङ्ग', 'न चानिलो मेऽस्ति' वायुरपि मम न विद्यते, चकारात् वायवीय कार्य्य